

CAESARS VELDTOGTEN

IN

GALLIE,

VOLGENS ZIJNE EIGENE BESCHRIJVING DER ZEVEN EERSTE JAREN
VAN ZIJN BESTUUR.

ZAKELIJK TOEGELICHT

DOOR

E. J. KIEHL.

MET EENE KAART VAN GALLIE IN CAESARS TIJD, MEDE AANWIJZENDE
DE RICHTINGEN DER GEDANE VELDTOGTEN.

EERSTE STUK.

DE VIJF EERSTE JAREN.

TE LEYDEN,

GEDRUKT BIJ J. G. LA LAU.

VOORREDE.

Eer ik dit werkje begin, moet ik enkele woorden over mij zelve zeggen. In die omstandigheid, voor vele schrijvers minder onaangenaam dan zij wel voorgeven, zal ik zoo kort mogelijk wezen, en volgens mijne gewoonte streven, om *nec tumide, nec timide* te spreken.

Ik moet mij eenen toestand in het geheugen terug roepen, die nog als van gisteren voor mij is en mij even levendig voor oogen staat, hoezeer hij ook is veranderd. De bedoeelingen, hoop, vrees, de verwachtingen van elken aard waarmede ik dit stukje ontwierp heb ik nog niet kunnen uiten, en reeds bestaan ze alleen nog in de herinnering.

Caesars Veldtogten in Gallie trokken mij aan, eerst als onderwerp van studie en weldra van onderwijs. Ik kon niet nalaten in mijne lessen ook het zakelijke uit te leggen wat voorkwam in de behandelde taak, en meen te regt een klein gedeelte van den tijd voor het onderwijs in 't Latijn toegestaan daarvoor te hebben afgezonderd.

Het onderwerp lokte mij meer en meer aan, en wat ik er van medeelde scheen met genoeg te worden aangehoord. Welhaast begon ik te wenschen het te mogen opschrijven, en had reeds in de verte een bestek gemaakt: ik rekende een stukje over dit onderwerp in het tijdschrift *Mnemosyne* te plaatsen, en begrootte den geheelen omvang op iets minder dan thans het eerste jaar beslaat.

Toen kwam de verplichting, op mijne beurt een stukje voor het gymasiaal verslag te schrijven. Zij viel mij niet ligt. Als gymasiaal docent was ik nog te jong, dan dat uit

•

eene proeve van mij kon blijken, wat het gymnasium was. En ik behoefde niet hier te schrijven om mij aan 't publiek — zeker een beperkt, welligt een koel publiek — maar toch altijd aan 't publiek als schrijver voor te stellen. Eindelijk — waarom 't verzwegen — ik zag er tegen op, ik vreesde maar al te zeer, ongunstig uit te komen bij vroegere verhandelingen, waaronder ik gaarne die over *de kritische teekens van Aristarchos* en die over *de goden die in Griekenland en Italië beide vereerd werden* noem, als wezenlijk goede stukken over naauw verwante vakken.

Wilde ik met deze en andere stukken op ééne lijn treden, dan moest ik een stukje geven, juist *als docent*, en juist geschikt voor mijne leerlingen, geput uit de specialiteit, waarin ik hier was aangesteld. Die keuze was niet ligt. Eindelijk, na lang aarzelen, bepaalde ik mij tot Caesars veldtogten bij voorkeur aan andere, min uitgewerkte ontwerpen die ik welligt eerder zou hebben verkozen indien ze rijper waren geweest.

Nieuwe zwarigheden vertoonden zich bij de uitvoering. De vrees niet goed genoeg te werken veroorzaakte een herhaald uitstellen der cindredactie, een telkens verwerpen der begonnene stukken.

Ziedaar mijne *confessions*. Ze zijn welligt te intiem, maar ze waren noodig om dit stukje en zijnen schrijver regt te doen beoordeelen: ik beschouw ze ook als *confessions* en 't zou me leed doen, indien eenige hier gedane bekentenis niet geheel waar was, of anders werd opgevat dan ik ze hier, naar mijn beste weten volkomen waar, heb neder geschreven. Het was noodig zoo veel te zeggen, om de ware reden te doen kennen, waarom ik dit stukje zoo en niet anders — ook waarom ik 't in de Hollandsche taal — heb geschreven, en waarom ik van de goedheid, laat ik zeggen van 't geduld mijner curatoren en ambtgenooten in zoo ruime mate gebruik heb gemaakt.

Voor al heb ik hier ondervonden, *que le mieux est l'ennemi du bien*. De gestadige vrees om niets in kaart te brengen wat niet ten volle bestudeerd was, geene studie voor afgedaan te houden, geen plan van tekst voor goed aan te nemen dat niet op den grondslag mijner kaart rustte was misschien zeer gewettigd maar zeker hoogst onpraktisch. Ik heb dit ook niet kunnen volhouden: de kaart is hoofdzakelijk ontworpen vóór den tekst, en het is waarschijnlijk dat weinige resultaten van dezen zoo overtuigend zullen zijn als de uit alles blijkende noodzakelijkheid, dat de kaart van meet af aan moet worden herzien.

Maar die kaart, hoe gebrekkig dan ook, — en zeker is ook de tekst niet vrij van fouten — geen van beiden wil ik verloochenen. Ik mag er op wijzen, dat de leerling, zelfs die Kiepers kaart en Hoogvliets handleiding bezit en goed mondeling onderwijs geniet, dat vooral mijne eigene leerlingen die ik kort geleden nog niet dacht spoedig te zullen verlaten, zeker door mijn geschrift in 't verstaan van Caesar zeer zullen worden ondersteund. En terwijl ik het altijd voor pligt gerekend heb, het welzijn mijner leerlingen in der daad te bevorderen en niet in schijn, zelfs in die veelvuldige gevallen waarin ik tusschen beide heb moeten kiezen, gelijk ik hun altijd liever nuttig dan aangenaam heb willen zijn, zoo was 't mij eene wezenlijke voldoening ditmaal het een en het ander te kunnen vereenigen, en hun door het opstellen van een schoolprogramma in den echten zin des woords een blijk van die belangstelling te geven, welke sommigen der besten onder hen bij mij niet hebben miskend. Ik verwachtte niet, reeds met de uitgaaf van dit stukje afscheid van hen te zullen nemen, ik had gerekend, hun nog zelf die uitlegging te zullen geven, zonder welke de kaart ten minste moeilijk kan worden gebruikt, ik meende door de praktijk dit geschrift te kunnen verbeteren door zijne gebreken al onderrijzende op te merken en aan te wijzen, om ze later misschien bij eene afzonderlijke uitgaaf weg te nemen of te verbeteren. Thans zal die afzonderlijke uitgaaf moeten bestaan in het aanvullen der nog ontbrekende twee laatste boeken van Caesars eigen verhaal — misschien, indien de uitvoering van een plan bij uitzondering eens ligter dan het ontwerpen mogt wezen, voeg ik er Hirtius' supplement, of eene geheel omgewerkte kaart bij — en in plaats dat het geschrift door de praktijk zal kunnen verbeterd worden, zal thans wellicht menig een het opslaan om daarin te zoeken waarvoor 't niet geschreven is, den toets van de geschiktheid des schrijvers voor eene hem onlangs opgedragen vereerende betrekking, waartoe goede moed en goede wil zeker zijne beste aanbevelingen zullen blijken te zijn.

Maar genoeg en misschien reeds te veel over mij. Ik heb nog aan anderen mijnen dank te betuigen, en de vele namen die ik hier noemen mag zullen wel 't beste bewijs zijn der wezenlijke aandoening, waarmede ik dit gymnasium en deze stad, voor mij eene tweede en betere vaderstad, vaarwel zeg. Mijne ambtgenooten en ik mag zeggen mijne vrienden, de Heeren Pluygers en te Winkel, hebben mij in eene menigte bijzonderheden, ieder op zijne wijze, hoogst belangrijke hulp verleend; aan Dr. Fruin ben ik meer dan éne zeer gelukkige gedachte verschuldigd, en aan hem, aan onzen rector Dr. Suringar, en buiten

het gymnasium aan den Heer directeur van het archacologisch museum Dr. C. Leemans, aan Mr. J. T. Bodel Nyenhuis die mij zijne woning en 't vrije gebruik zijner rijke collectie open stelde, waaronder vooral Donnets kaarten van onschatbaar belang voor dit geschrift zijn geweest, aan de onbekronpene wijze waarop Geel de Akademische bibliotheek voor ieder beschikbaar stelt die studiezijn medebrengt — het dorre vak der bibliographie met Prometheïsche vonk bezielend en verlichtend — ben ik menig materieel hulpmiddel verschuldigd, indien het geoorloofd is, werken als die van Ukert en du Fresne, of zelfs Napoleons vlugtige schetsen *materieel* te noemen. Ook geheel onbekenden hebben mij hunne hulp niet ontzegd, waar ik die vooral om technische redenen inriep: de kapitein ter zee 't Hooft te Dordrecht, de reeds bijna beroemde architect Rose te Rotterdam, de luitenant bij de rijdende artillerie J. Roosmale Nepveu alhier hebben regt op deze plaats genoemd te worden, en ik doe het gaarne, ook in den Heer Hooiberg vond ik meer dan bloot mechanische hulp. „Het laatst, doch mij in vriendschap niet den laatsten,” noem ik hier mijnen geliefden broeder A. H. Kiehl, stuurman ter koopvaardij, wiens woorden schoon zonder naam in dit stukje tweemaal worden aangehaald, wiens uitvoerige inlichtingen met die van den colonel 't Hooft mij in staat hebben gesteld, de scheepvaartquaestie uitvoerig en naar ik hoop afdoende te behandelen. Onze wegen liggen ver uit elkaar, en het was ons een waar genoegen, hier gezamenlijk en met vereende kracht te kunnen bereiken wat voor elk van ons afzonderlijk een gesloten boek zou zijn gebleven, en een punt van aanraking te vinden waar die wegen elkander voor een oogenblik ontmoetten, waar wij ons in elkanders vak konden zien werken en ik vooral die hier zijne hulp genoot zijne kunde eerst regt leerde waardenen.

Maar ik gevoel dat het *καλίστερος κορώνης* hier van toepassing zal worden. Waarom niet liever gezwegen dan dit alles verhaald, zegt deze of gene? Dat zou veel beter zijn, antwoordde Horatius op een diergelijken raad, maar dan kan ik er niet van slapen. 't Gaat mij niet veel anders.

LEYDEN, 21 December 1854.

INLEIDING.

Het voorliggende werkje, in zijne tegenwoordige gedaante welke in menig opzigt nog niet aan den wensch des schrijvers voldoet, stelt zich voornamelijk ten doel, den lezer van Caesar tot eene handleiding te zijn ten opzichte van het zakelijke, dat Caesar als bekend aannemt, of om welke andere reden dan ook niet heeft ontwikkeld. Het was niet gemakkelijk hier eene juiste grens te trekken tusschen onvolledigheid en overladenheid, en het is te vreezen dat beide gebreken meer dan eens zullen worden opgemerkt, dat èn de tekst, èn de kaart, in een of ander opzigt dikwijls zullen te kort schieten. Terwijl de schrijver zich niet voorstelt billijke tegenwerpingen en aanmerkingen van allerlei aard te willen ontwijken, meent hij eenig regt te hebben te wenschen, dat het oordeel over zijn geschrift afhankelijk gemaakt worde van de beantwoording der eenvoudige vraag, of voor de lezers die hij zich voorgesteld heeft het verstaan van Caesars beroemd werk door de uitgaaf van zijn stukje merkbaar gemakkelijker is geworden? Is dat geschied, dan doet het geschrift eenig nut, en heeft zijn doel bereikt.

Het is voornamelijk ten gebruike op scholen van gymnasiaal onderwijs bestemd. Het zal eene handleiding wezen voor de leerlingen, die bij 't lezen van Caesars werk, bij 't beginnen van een nieuw boek *de Bello Gallico*, terstond eenen Hollandschen tekst voor zich zullen hebben waardoor ze kunnen overzien wat hun in dat boek zal worden medegedeeld. De tekst is dus hoofdzakelijk voor jongelieden van 13—17 jaar geschreven, en zooveel mogelijk is getracht voor dien leeftijd bevattelijk te wezen. De gymnasiaalleerlingen zullen buitendien, bij het behandelen van kleinere deelen van elk boek voor het dagelijksch onderwijs, menig onderwerp verklaard vinden waarmede zij nog niet bekend zijn, en waarvan men de kennis van dien leeftijd in billijkheid niet kan eischen. Waar krijgswezen, aardrijkskunde, techniek, chro-

nologie, hier en daar ook tekstkritiek en Romeinsche oudheden meer in 't algemeen, waar beoordeeling van Caesar zelven of van zijne berigten tot het regt verstand van den tekst noodig is, moet dit geschrift hun te gemoet komen. Verklaring der zoogenaamde „moeijelijke plaatsen” zal men te vergeefs in dit werkje zoeken: de schrijver heeft het niet tot eenen *pons . . . discipulorum* willen verlagen. Kritisch moeilijke plaatsen, om den gewonen term te gebruiken, met andere woorden zulke plaatsen welke ook bij genoegzame kennis van de taal zwarigheden bevatten, welke b. v. den onderwijzer bij eene eerste lezing zouden ophouden, of welke bij den schrijver eenigen twijfel overlieten, zulke plaatsen zijn in dit geschrift besproken maar nergens is bij zijn weten eene plaats voorgekkaauwd, die met eene goede *grammatica* en een goed *lexicon* te vinden is.

Aan meergevorderden is buitendien gelegenheid gegeven, door het kennis nemen van de noten aan te vullen, wat in den tekst mogt zijn verzwegen. Maar voornamelijk zijn die noten voor de onderwijzers of zoo men wil voor de geleerden geschreven: zij zijn en uitwerking van den tekst in bijzonderheden, en motivering van het daar beweerde. Immers eene voorname reden tegen Hoogvliets bekende Handleiding ¹⁾ is het gebrek aan bewijzen: hij redeneert en dispuceert niet, hij zegt: zoo is het. Buitendien geeft Hoogvliet als ware het eene *Antiquitas Caesarea*, eene min of meer volledige geschiedenis en handboek van oudheden betreffende Caesar: hier is een andere weg gevolgd, die als het ware met Caesars werk *de bello Gallico* evenwijdig loopt.

Dien ten gevolge is eene verdeeling aangenomen, met die van Caesar geheel overeenkomende: ieder jaar is afzonderlijk behandeld, zoo als Caesar zelf daartoe het voorbeeld gegeven heeft. Wel was het verleidelijk, het eerste jaar in twee hoofdstukken voor de Helvetiers en Ariovistus te splitsen, of in het vijfde jaar bij de terugkomst uit Brittannië eene voorname afscheiding te maken, en daár het tweede tijdvak van Caesars verblijf te sluiten, eer de groote periode der onafhaukelijksopstanden begint. Maar Caesars voorbeeld, ook door Napoleon ²⁾ gevolgd, stond den schrijver gedurig voor oogen, en hij heeft bij zijn geheele werk weinig meer gevreesd dan dat Hannibals verwijt aan Phormion op hem toepasselijk zou worden, en zich zelven telkens afgevraagd of hij 't wel genoeg ontweek. Om die reden heeft hij van zulke voorbeelden niet durven afwijken.

Omtrent het militaire gedeelte is bijna alleen het algemeen bekende opgemerkt, hier en daar met eene verwijzing naar Napoleons *Précis*.

Voor geographie was het oorspronkelijke, vooral op de kaart nog blijkbaar plan, alleen Spruner ³⁾ te volgen, wiens kaart aan deze geheel ten grondslag ligt. Maar de verwachtingen van vrienden en eigene wensch naar volledigheid deden de schaal meer en meer uitbreiden.

¹⁾ Handleiding bij het lezen der schriften van C. Julius Caesar, door J. M. Hoogvliet, gymn. rector te Delft. Nieuwe uitg., Zalt-Bommel, Joh. Noman en Zoon, 1837, 8°.

²⁾ *Précis des Guerres de César*, par Napoléon, écrit par M. Marchand, à l'île Sainte-Hélène, sous la dictée de l'empereur. Paris, Gosselin 1836, in 8°. — De

omstandigheid dat dit boek te St. Helena vlugtig opgeschreven is zal iederen billijken beoordeelen de blijkbaar vergissingen gaarne doen verontschuldigen, welke omtrent niet militaire onderwerpen daarin voorkomen.

³⁾ *Atlas antiquus*. Del. Dr. C. de Spruner. Gothae: Justus Perthes 1850. N°. VI. Gallia.

Toch is het geographische gedeelte, zoo als men ligt begrijpen zal, geen uitloeijsel van oorspronkelijke studie, maar het rust, behalve op de in 't werk zelf besprokene kaarten van Donnet en anderen ⁴⁾, geheel op d'Anville, Ukert en Walckenaer ⁵⁾. Buitendien is Stieler's Atlas ⁶⁾ voortdurend vergeleken, voor den nieuweren tijd.

Technische onderwerpen zijn niet talrijk. Waar ze voorkomen worden zij uitvoerig besproken: doorlopende hulpmiddelen in dit opzigt waren uit den aard der zaak niet aanwezig.

Voor chronologie is het bekende werk van Fischer ten grondslag geweest ⁷⁾. Maar bijna alles rust op vergelijking van plaatsen van Caesar onderling, en maakt enkel op benaderde zekerheid aanspraak.

De kaart is geheel naar Spruner ingerigt, met die veranderingen, welke voor Caesars tijd noodzakelijk waren. De rigtingen der veldtogten zijn oorspronkelijk en worden in den tekst en vooral in de noten gemotiveerd: wat Reichard in dien zin gedaan heeft, voor zoover den schrijver bekend, is onbruikbaar, en ook foutief zoodra het over datgene heen komt wat onbetwiffelbaar is en ook bij den steller vast stond lang eer hij Reichards kaarten gezien had. Het is hem niet gelukt, andere kaarten te ontdekken waarop Caesars togten waren voorgesteld. De veldtogten van het achtste en negende jaar, welke ook niet Caesar zelf maar Hirtius beschreven heeft, en de grenzen der enkele volken konden niet worden aangegeekend, om de kaart, bij de groote menigte der reeds nu daarop geplaatste lijnen, niet geheel onduidelijk te maken. Het gemis is zooveel te geringer, omdat het door Hirtius bijgevoegde achtste boek *de Bello Gallico* wel zelden of nooit op scholen gelezen zal worden, en deed iemand dat, men zou hem zoo blind moeten noemen als Brasidas zeide dat de stichter van Chalkedon geweest was, die Byzantion aan de overzijde niet had opgemerkt.

Bij mogelijk verschil tusschen de kaart en den tekst is het veiliger den laatsten te volgen. Op de kaart zijn, om allerlei redenen, regte lijnen ten grondslag aangenomen. Veel pleitte hiertegen, maar de redenen er voor overwogen: uiterlijke redenen, en het kleine formaat der kaart, dat niet wel voor het gymnasiaal onderwijs kon blijven dienen in geval het zoo veel als noodig was, voor 't allerminst tweemaal, vergroot werd, en de meerdere studie vooral omtrent zuiver geographische punten die in 't laatste geval noodig geweest zouden zijn, en de groote moeilijkheid het doorloopen van onregelmatig kromme lijnen aan te duiden zonder die lijnen door te trekken ook waar zulks niet raadzaam was, en om zulke lijnen uiteen te houden, en om het meer dan eens trekken langs denzelfden weg in kaart te brengen, en eindelijk de onmogelijkheid om eene juiste uitkomst te verkrijgen. In Caesars marschen, zelfs in de best

¹⁾ Z. n. 20 bl. 6, bl. 45 n. 158 ²⁾.

⁴⁾ Notice de l'ancienne Gaule, tirée des Monumens Romains, par M. d'Anville. Paris, de Saint, Sailant et Durand, 1760, 4°. — Geographie der Griechen und Römer, von den frühesten Zeiten bis auf Ptolemäus, bearbeitet von Fr. Aug. Ukert, Weimar, Verlag des Geogr. Inst., 3 Th. 8, 1816—1846. — Géographie ancienne, historique et comparée des Gaules cisalpine et transalpine, par M. le baron Walckenaer, Paris, P. Dufart, 3 Toin, 8, 1839.

⁵⁾ Hand-Atlas über alle Theile der Erde nach dem neuesten Zustande und über das Weltgebäude. Herausgegeben von Adolf Stieler. Gotha, Justus Perthes, Vollst. Ausg. 1842. N°. XIII (14) — XVI (14 d) Frankreich, en waar 't verder noodig was.

⁷⁾ Römische Zeittafeln von Roms Gründung bis auf Augustus' Tod, von Dr. Ernst Wilhelm Fischer. Altona, J. F. Hammerich, 1846, 4.

bekende, zijn zoo als ieder begrijpt slechts weinige hoofdpunten vaststaande. Vereenigt men die door rechte lijnen, dan ziet iedereen onmiddellijk, dat hij enkel eene benadering voor oogen heeft; hij ziet tevens, wat volgens des ontwerpers oordeel de stellig bekende punten zijn, de grondslagen der aangenomene rigting. Indien die rigting daarentegen uit kromme lijnen bestond, dan zou zeer ligt de valsche voorstelling kunnen inwortelen dat de schrijver deze rigtingen als in alle bijzonderheden zeker gaf, of nog erger, dat die rigtingen inderdaad op zeer weinig na zeker waren.

Omtrent den *carton* zal het genoeg wezen op het geschrift zelf *) te verwijzen. Overigens zal het geoorloofd zijn, thans terstond den draad der gebeurtenissen even plotseling op te vatten als Caesar dit doet, en zijn vertrek van Rome als eerste punt dezer verklaring te beschouwen. Het werkje moet nu voor zich zelf spreken, zich zelf een gunstig of indien het zijn moet afkeurend oordeel verschaffen, en behoeft daartoe geene meerdere voorafpraak.

*) Bl. 22 n. 84, bl. 62 n. 222. 223, n. 230 bl. 66.

EERSTE JAAR.

V. Chr. 58, A. U. C. 696;

Kal. Jan. 696 (gelijktijdige jaartelling) = 22 Jan. 58 (Juliaansche kalender).

Coss. L. Calpurnius L. f. L. n. Piso Caesoninus.

A. Gabinus.

P. Clodius tribunus plebis, Cicero verbannen.

Caesar bleef nabij Rome tot het begin van April 58 ¹⁾; daarna spoedde hij zich naar zijne provincie en bereikte den oever van den Rhône binnen acht dagen na zijn vertrek van Rome. Het punt, waar hij aankwam, was denkelijk Genève.

Hier was zijne tegenwoordigheid hoog noodig. Het magtige volk der Helvetiers, 92000 strijders sterk ²⁾, wanneer men hunne bondgenooten mederekent, had zich in beweging gesteld en was op weg naar zuidelijk Frankrijk ³⁾. Den 16^{en} April ⁴⁾, omstreeks gelijktijdig met Caesars aankomst te Genève, kwamen zij aan den noordelijken Rhôneoever bijeen, om van daar hunnen togt te beginnen.

Reeds te Rome had Caesar van dien togt berigt ontvangen, en daarom onderweg eene algemeene ligting van troepen over zijn geheel gouvernement ⁵⁾ uitgeschreven. Terstond na zijne aankomst deed hij de Rhônebrug bij Genève afbreken, ten einde de Helvetiers van de stad af te houden, die destijds geheel op den zuidelijken oever lag ⁶⁾. Een gezantschap der Helvetiers, dat vrijen doortogt door het Romeinsch grondgebied kwam verzoeken, werd door hem tot den 2^{en} Mei ⁷⁾ uitgesteld. Immers Caesar trachtte slechts tijd te winnen om zijn leger te versterken ⁸⁾, daar hij begreep, dat de strijdbare Helvetiers, zoo zij zich eenmaal in Gallie vast zetten, hem in den weg zouden staan, wanneer hij dat land wilde onderwerpen, zoo als hij besloten had te doen. Voor

¹⁾ E. W. Fischer, Römische Zeittafeln 696. — Plutarch. Caes. 17. — Cic. Sest. xvii. 40. xviii. 41. Caesars leger was te Aquileia (legg. 7, 8, 9) en te Genève (10e leg.), vgl. I. 10 en I. 7.

²⁾ I. 29.

³⁾ I. 10. De ligging der Santōnes is niet stellig bepaald. Vgl. d'Anville p. 567, Walckenaer, I. 254, Ukert, II. II. 390, die hen plaatsen zoo als op de kaart en trouwens overal. Maar later woonden zij langs den geheelen regioeroever der Garonne, volgens eene interessante plaats in

de Revue des Deux Mondes, die ik evenwel ondanks vele moeite niet heb kunnen terugvinden.

⁴⁾ I. 6; a. d. V Kal. Apr., 28 Maart 696. — Fisch. 691.

⁵⁾ Gallia Cisalpina met Illyricum, en Gallia «Comata». — Suet. Iul. 22. — Dio Cass. 39. 8. — Appian. Εμφυλ. II. 13.

⁶⁾ I. 6. Dit wordt ook ondersteld bij Spon I. 11. en in de «dissertation» van Dr. Butini bij Spon II. 289 vlgg.: zoo wijst ook Butini's kaartje de ligging aan.

⁷⁾ I. 7, Id. Apr., 13 April 696.

⁸⁾ I. 7.

't oogenblik evenwel kon hij er niet aan denken ze te keeren, daar in geheel Romeinsch Gallie benoorden de Alpen slechts een enkel legioen lag ⁹⁾, het tiende ¹⁰⁾.

Gedurende dit korte uitsel gebruikte Caesar het 10e legioen en de zamenvloeiende hulpbenden, om de linie van den Rhône door eene verschaning in staat van verdediging te stellen. Van Genève af werd de zuidelijke oever ¹¹⁾ van den Rhône versterkt tot aan den berg le Vache tegen

⁹⁾ I. 10.

¹⁰⁾ Uit VIII. 8 blijkt, dat het 11e legioen in dit jaar geligt is, en dat legg. 7, 8, 9 ouder waren. Deze legioenen, met het 10e, het 12e en twee in 't volgend jaar geligte, streken in 57. 697 aan de Sabis, II. 23. Uit I. 40 ziet men, dat Caesar het 10^e legioen boven alle anderen, d. i. 7, 8, 9, 11, 12 vertrouwt. Dit en de opvolging der cijfers doet mij aannemen, dat ook het 12^e legioen, gelijk het 11e, in dit jaar geligt is, en dat het 10e legioen, als het meest vertrouwde, den gevaarlijker post te Genua had betrokken.

¹¹⁾ De ligging van Caesars muur wordt verscheidend opgegeven, echter kan de opgaaf in den tekst als juist beschouwd worden. Achter Spon's Histoire de Genève (G., Fabri et Barillot, 1730. II T. 4e), II. 289, vindt men eene «dissertation sur le lieu, par où passaient les «lignes, que Jules Cesar fit faire près de Geneve etc.» waarvan de medicinae doctor Butini de schrijver is; in deze verhandeling wordt de zaak m. i. uitgemaakt; hoofdzakelijk trouwens met de argumenten van Vossius bij Oudendorp t. a. p. Caesars muur strekte zich uit van Genève tot aan den berg le Vache benoorden Châumont, dus tegenover den berg le Credo en het fort de l'Écluse; de muur kon niet benoorden den Rhône liggen, omdat de ruimte daar te gering is voor eenen muur van de lengte die Caesar opgeeft, namelijk 19000 rom. *passus* of 5e 4e gaans, omdat Caesar eer hij begint den muur te bouwen de verbinding tusschen de beide oevers afsnijdt, 't geen hij niet zou gedaan hebben indien hij op den noordelijken oever werken wilde aanleggen terwijl zijn hoofdkwartier bezuiden den Rhodanus te Genève bleef, omdat de Helvetii niet ligt zouden hebben toegelaten, dat zulk een muur in hun eigen land, onder hunne oogen, door eene veel zwakker magt gebouwd werd, en omdat die muur in dat geval tusschen de Helvetii en den Rhône in gelegen zou hebben, terwijl de Helvetii, bij Caesar, den overtoeg van den Rhône beproeven als een deel van hunne poging om Caesars linie te doorbreken. De afstand van Genève tot den pas de l'Écluse is 4 uren gaans hemelsbreedte, en langs den Rhône een weinig minder dan 5 uren gaans (15000 en 18750 rom. *passus*) volgens eene opmeting van 1699 (bij Butini bl. 295); dan leze men bij Caesar I. 8 *qua* in flumen Rhodanum influat in plaats van *qui*. Wel is waar geen der hss. wordt voor deze lezing aangehaald, zelfs twee der besten, de Amsterdamsche Bongarsianus en de Leidsche Vossianus *primus* (N°. 53) geven uitdrukkelijk *qui* en zoo heeft

ook de Grieksche vertaler gelezen, maar wegens de groote helderheid en bepaaldheid welke die lezing aan Caesars verhaal geeft maak ik geene zwarigheid, met Butini, Hotoman en Davis deze geringe verandering in den tekst te maken. Zie ook Nipperdey bl. 52.

Evenwel blijft eene groote fout in de redenering dezer geleerden over. Zij spiegelen zich voor, dat de berg le Vache, vlak tegenover den Jura, mede onder Caesars woorden *ad montem Iuram* in I. 8 kan verstaan zijn. Maar het is ontegenzeggelijk, en Vossius erkent het, dat de volgende woorden *qui fines Segunorum ab Helvetiis dividit* den berg le Vache uitsluiten, die geheel door den Rhône en het gebied der Allobroges wordt omgeven. Daarom wilde Vossius deze woorden schrappen, hetgeen Davis afromt (bij Oudendorp t. a. p.). Een blik op elke uitvoerige kaart beslist hier. Caesar die de ontzettende moeite nam, eene uitgestrektheid van 5 uren gaans, die reeds door den Rhodanus gedekt was, met 6—12000 man in 14 dagen te verschanen, zou onzinnig geweest zijn indien hij niet tevens het westelijke einde van zijnen muur benoorden den Rhodanus had voortgezet en den enkelen rijweg waaruit de pas de l'Écluse bestaat mede had afgesloten, 't geen misschien geene 5 minuten gaans lengte van den muur noodig maakte, zijne stelling tegen het overvleugelen vrijwaarde en aan zijn geheele plan eerst beteekenis en waarde gaf. Spoedig zal blijken, welken invloed dit op onze voorstelling van den verderen togt der Helvetii moet hebben; het spreekt van zelf dat deze nu niet *inter montem Iuram et fluvium Rhodanum* door de engten kunnen trekken. De gissing *milium passuum novem* voor *decem novem* in I. 8 behoeft geene wederlegging. De gracht langs den Rhône is noodig tegen eenen vijand die den stroom beheerscht, misschien ook om bouwstof voor den muur te verkrijgen; de aanval der Helvetii met schepen en vlootten vindt zijne ware verklaring eerst door het tevens afsluiten van den pas de l'Écluse en moet in eene poging bestaan hebben, om tusschen de beide deelen van Caesars muur door den Rhodanus af te zakken.

Hoezeer het bovenstaande de zaak schijnt uit te maken, neem ik hier gaarne een argument voor de tegenpartij op, omdat het eerst kortelijk en in niet zeer uitgebreiden kring bekend is geworden.

Mommens deelt in zijne epigraphische Analecten (Berichte über die Verh. der K. Sachs. Gesellsch. der Wiss. zu Leipzig, Phil.-Hist. Cl. 1852. III. 4. Leipz. S. Hirzel 1853. bl. 279 onuitgegeven brieven van

over den pas de l'Écluse toe, daar moet de verschansing zich over den stroom heen uitgestrekt en den pas gesloten hebben. Die verschansing bestond uit eene gracht en eenen 16 voet hoogen muur, beide ter lengte van 5 uur gaans ¹²⁾. Dit werk is wel niet zoo zwaar als de Nederlandsche lezer bij den eersten indruk zou vermoeden, daar men aan eene drooge gracht moet denken, en daar de bouwstof voor den muur, groote blokken kalksteen uit den Jura, zeer nabij was; toch blijft het te verwonderen, hoe Caesar met ten hoogste 10000 werklieden in minder dan 16 dagen ¹³⁾ zulk eenen arbeid heeft kunnen voltooien. De muur werd nog versterkt door *castella* ¹⁴⁾, denklijk torens op bepaalde afstanden, als middelpunten van verdediging en tijdelijke woonplaatsen voor de bezetting.

Toen het gezantschap terug keerde, weigerde Caesar kortaf den doortogt. De Helvetiers beproefden geweld; achter zijnen muur en den stroom sloeg hij hunnen aanval af. Eindelijk gaven ze 't op en trokken noordwaarts, om door het land der Sequaners heen, over de engten van den Jura, in Frankrijk te komen.

Zoodra Caesar hunnen aftogt bespeurde, droeg hij het bevel te Genève aan zijnen legioens-commandant T. Atius Labienus over, en vertrok zelf naar zijn hoofdleger. Drie legioenen, het 7e, 8e en 9e, overwinterden niet ver van Aquileia ¹⁵⁾. Over deze troepen benevens het tiende legioen had hij de vrije beschikking ¹⁶⁾, maar bovendien ligte hij thans op eigen gezag twee nieuwe

Pithou aan Josias Simler mede, waaruit het volgende van gewigt is: Basilea XIII kal. Sept. 1570... «De locis illis Caesaris nondum apud me certo constitui quid potissimum sequar. Muri» (Caes. b. G. I, 8) «vestigia diligentissime perquisivi. Reliqua sunt quaedam inter Nevidunum et Pranginum, quae ego oppidi ipsius fuisse potius crediderim. Sunt in eo vetustatis reliquiae non paucae sed usque adeo neglectae et mutilae ut vix hodie appareant. Est in inferiore parte urbis ad lacum turris ampla, opus non recens sed quod ex vetustioris alicuius aedificii ruinis extractum est. In eius summa parte effigies ad crura usque quam vulgus Caesaris esse ait, ego speculatoris militis effigiem mihi videor agnovisse. Id vero oppidum Equestrium civitatem an coloniam an Equestres nomen plane nescio, hae tamen omnes appellationes in veteribus eius regionis monumentis legitur, quae praeter antiquam illam provinciarum notitiam Itinerarii locum aut linearum transpositione vitiatum esse arguunt, aut continuo ita legendum ut ad Equestres haec Lemano perveniri significet. Nisi tu forte hanc coniecturam malis admittere Lemani appellatione non lacum ipsum, sed oppidum significari. Is vicus est cursu publico satis notus qui hodieque Lemani sive Alemanni nomen retinet. Olim oppidum non parvum fuisse ad ripam Lemani lacus inferius situm ruinae ostendunt; ubi et vectigalia portoriaque a navigantibus solvi solita constans apud incolas fama est, quam et publicis monumentis confirmari aiunt, ipsunque illud esse vectigal quod Noriodunum ob commoditatem loci patrum memoria translatum est. Eo vero loco si mihi Neoptolemo credis» (immers *neoptolemo* of *νεοπτολέμῳ*) «nullum

puto commodiorem reperiri potuisse ad murum ducendum, cum hinc maxima lacus ipsius latitudo, inde altissimum Iurne praecipitium, locus porro ipso qua Allobroges spectat supercilio aliquantulum superior fluvio Albona cingatur qui ex ipsius montis radicibus in lacum influit longis Sabaudicis quatuor aut quinque P. M. quae longitudo ad illa XVIII milia passuum quam proxime accedit, et hac ipsa ripa plura adhuc castella habet atque inter cetera illud non ignobile quod et Albonae nomen retinet: illa qua ad Helvetios pertinet paulo inferior est regio.»

¹²⁾ I. 8. Zestien Romeinsche voet à 0.296 meter (Gosselin bij Dureau de la Malle I. 433) geven 4.7407 meters; 19000 *passus* à 16 minuten gaans maken 5° 4'.

¹³⁾ Van a. d. V Kal. Apr. tot Id. Apr. Het gezantschap zal waarschijnlijk eerst van de vergadering op den regter Rhôneoever volmagt ontvangen hebben, om het eerste gehoor te verkrijgen. Tijdens het tweede gehoor moest de muur reeds in staat van verdediging zijn.

¹⁴⁾ I. 8.

¹⁵⁾ I. 10. — Aquileia, in 452 door Attila verwoest, is thans eene zeer kleine plaats; het ligt niet ver van Trieste, in Istrie, op c. 46° N.B., 31° O.L. van Ferro. Destijds was het eene groote en bloeiende stad, Romeinsche colonie (col. Latina) sedert 181. 573.

¹⁶⁾ *Legio Fatinia* over de drie eersten, met Illyrium en Gallia citerior, Dio C. 38. 8, en vgl. Plut. Caes. 14 met Schol. Bob. in Cic. Vat. p. 317, Orell., Suet. Jul. 22; dit was reeds wederregtelijk, daar de senaat de provincien aanwees. Het tiende legioen en Gallia ulterior kwamen hem wettig toe, Soto, Dio C. 38. 8.

legioenen, het 11^e en 12^e, die hij gedurende zijn geheele verblijf in Gallie behield. Daar deze legioenen hunne cijfers behouden, blijkt dat de senaat dien stap niet openlijk heeft afgekeurd.

Caesar hadde deze vijf legioenen over de Alpen. Op dien togt ontmoette hij tegenkanten van de bergbewoners: onder gestadige gevechten de valleijen der Dora Ripera en Durance doortrekken, behoefde hij zes dagen van Suse tot Gap ¹⁷). Van daar ging 't ras voorwaarts over de Isère, door het land der bevriende Allobroges, en dan over den Rhodanus naar 't gebied der Segusiani, in den hoek tusschen Rhône en Saône ¹⁸). Hieromtrent schijnt Labienus zich met Caesar te hebben vereenigd ¹⁹).

Intusschen hadden de Helvetiers langs eenen omweg de vlakke van Franche-comté bereikt. Van Gex over Morcy-les-Rousses, Poligny en Dôle, met eene sterke afdeeling die over Orbe, Jougne en Pontarlier zich tusschen Poligny en Dôle met de hoofdmagt hereenigde, stortte de barbaarsche legermagt zich uit ²⁰)

¹⁷) I. 10. Van Ocelum, Exilles in Savoye, op 45° N.B. 241° O. L., tot Fines Vocontiorum voorbij Vapincum, Gap in Dauphiné, département Hautes Alpes, op 44½° N.B., 23½° O. L. De groote weg loopt thans over Exilles, Cessaune, Briançon, Mont-Dauphin, Embrun en Chorges op Gap, en dan terstond regts over S. Bonnet en Corps naar Grenoble, maar een zijtak dien Caesar gevolgd heeft, bereikt Corps over Fines, thans la Roche des Arnauds (Ukert II. II. 449) en S. Etienne. Van Grenoble uit moet Caesar over Voiron en Morestel getrokken zijn; hij ging nabij S. Sorlin over den Pont du Saut du Rhône, en vond hier tusschen Ain en Rhône de Ambarri. De afstand in bemetsbreedte is c. 16 uur gaans.

¹⁸) I. 10. Daar moet een gedeelte der Segusiani hebben gewoond: de meeste kaarten plaatsen er de Ambarri. Indien de Segusiani, door wier gebied Caesar trekt, alleen op den regter Rhône- en Saôneoever hadden gewoond, dan had Caesar, die geen van beide rivieren meer overstak eer hij de achterhoede der Helvetii overviel (I. 12) die achterhoede niet op den linker Saôneoever konnen aantreffen. Vgl. d'Anville, p. 593 vlg. 600, Walckenaer I. 332 vlg., Ukert II. II. 319. Walckenaers toegespraak op sommige punten en Ukerts stilzwijgen moet niet doen betwijfelen, dat d'Anville juist geoordeeld heeft door den hoek tusschen Arar en Rhodanus benoorden Lugdunum tot hun gebied te trekken. De hss. Bong. Voss. I. schrijven Segusiani, de Grieksche vertaler Σεγυστιανός.

¹⁹) Alle zes legioenen en Labienus persoonlijk namen deel aan den slag bij Bibracte, I. 22. 24.

²⁰) De rigting der Helvetii, of met andere woorden de tweede weg die hun volgens I. 6. 9 overbleef om hun land te verlaten, is niet ligt te bepalen, en dit vormt de hoofdzwaarigheid voor de eerste helft van dit boek.

Aannemende dat alle pogingen om de beide wegen tusschen Genève en den pas de l'Ecuse te vinden mislukt zijn, gelijk straks ten overvloede zal worden aange- toond, blijft voor de Helvetii, behalve den in den tekst aangegeven weg, alleen die over Bazel tusschen Jura en

Rijn overig. Inderdaad heeft de Grieksche vertaler van Caesar in I. 6 *ῥέγου* in plaats van *ῥεῖναι*. Maar dit is enkel eene sehrijffout, zoo als uit I. 8 blijkt, waar hij die nogmaals begaan heeft en daardoor verhaalt, dat het meer van Genève in den Rijn uitloopt. Over Bazel zijn de Helvetii zeker niet getrokken, want op het punt waar zij den Jura overgingen waren de passen in de handen der Sequani; aan deze wordt de doortogt verzocht en zij beschikken daarover als meesters, zonder dat men iets van Ariovistus hoort, die destijds de Sequani zoo- zeer onderdrukte, en zeker in de nabijheid van Bazel, denkelijk nog veel zuidelijker, alle strategisch gewichtige punten in handen gehad zal hebben.

De rigting, in den tekst beschreven, voldoet aan alle vereischten behalve aan een, waarvan ik het belang niet wil bewimpelen. De engten liggen volgens I. 6 tusschen Jura en Rhône, *inter montem Iuram et flumen Rhodanum*. Ik stel voor, deze woorden als ingeschoven te schrappen, hoewel de Grieksche vertaler ze heeft en de beide handsehriften die ik doorlopend vergelijk niet anders lezen, en voor zoover mij bekend is de geleerden nog niet aan die woorden hebben getwijfeld. Tot dit vermoeden (gissing is zulk een leelijk woord) ben ik voor 't minst even gerechtigd als Vossius tot zijn verwerpen der woorden *qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit* in I. 8. Ook moet ik in 't algemeen volhouden, dat de tekst van Caesar, volgens de thans bekende handschriften, als getuige niets berijst tegen de gevolgen van den staat van zaken zoo als die uit het werk zelf blijkt. De goede hss. van Caesar, die welke alleen het *bellum Gallicum* bevatten, zijn allen uit één handschrift gevloeid, uit éénen *archetypus*, dien men vooral niet met Caesars «eigen manuscript» verwarre. Dit gemeenschappelijke, oorspronkelijke handschrift was op vele plaatsen gesconden; wat erger is, men heeft het zonder genoegzame kennis willen herstellen, en zoo is de tegenwoordige lezing van de hss. en uitgaven ontstaan. Hoe weinig men op de hss. vertrouwen kan, hoop ik door een sprekend voorbeeld aan te toonen. Bij den eersten togt naar Brittannië zegt

zonder tegenstand te ontmoeten, hoezeer de Sequaners, de bewoners dier streken, hen met geringe moeite in de engten hadden kunnen keeren. Dumnorix de Haeduer, een man van groote bekwaam-

Caesar, tweemaal in hoofdstuk 22 van het vierde boek, en eene uitdrukking in het 25 wijst op hetzelfde, dat hij zijne troepen op de koopvaardij schepen overvoerde onder convoer der oorlogschepen, en de aard der zaak brengt dit mede. Maar in het 29 wordt het omgekeerd; zoo als de tekst nu luidt vernemen wij, dat de troepen op de oorlogschepen overgevoerd zijn geweest. Ik zal dan ook deze beide, zelfs zeer goede hss. alleen *par acquit de conscience* aanhalen, zonder afstand te doen van de straks gemaakte stelling, dat vele en gewigtige fouten in Caesars tekst bestonden, en zeer onhandig verholpen zijn, nog eer het h. s. geschreven was, waarvan onze tegenwoordige *codices* afschriften zijn.

De Helvetii, zeg ik, zijn door de passen tusschen de meeren van Genève en Neuchâtel getrokken, in elk geval niet nabij Bazel, wegens Ariovistus, en niet door den pas de l'Écluse, dien Caesar versperde. Maar is dit laatste waar? Indien het waar is, dan is ook mijne geheele stelling bewezen. Immers nu de ligging van den muur bepaald is, blijkt dat de Helvetii van Genève tot aan fort l'Écluse toe niet konden marcheren, en behalve den pas de l'Écluse blijft hun dus alleen de aangegeven rigting over.

Caesar spreekt driemaal van dezen weg. In I. 6 zegt hij: „unum“ (iter) „per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri duerantur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent.“ Deze beschrijving past geheel op de engte de l'Écluse. De andere plaatsen I. 9, 11 zijn daarmede niet in strijd. De eerste volken welke de Helvetii op hunnen weg ontmoetten, de Allobroges zeker, waarschijnlijk ook de Ambarri, woonden langs den noordelijken oever van den Rhodanus, van fort de l'Écluse tot Lyon. Trokken de Helvetii over Gex of Orbe en omstreeks Dôle of Besançon, hoe konden ze dan de straken langs den Rhodanus verwoesten en gene andere?

Ondanks deze moeilijkheden, trots den hedendaagschen tekst van Caesar en de zwaarigheid omtrent de stroomtoegen, en de overeenkomst der beschrijving van Caesar volgens de tegenwoordige lezing met de gedaante van den pas de l'Écluse voor zoo weinig mij die bekend is, blijf ik volhouden, dat de Helvetii niet daar hunnen togt hebben bewerkstelligd. Neemt men dit aan, dan moesten zij de Saône tusschen Mâcon en Lyon oversteken, en dan zuidwestwaarts, misschien westwaarts verder trekken, zoo vervolgden zij hunnen eigen weg buiten de *provincia* en vermeden Caesars leger. Maar zoo konden zij nooit nabij Bibracte komen, en Caesar zegt uitdrukkelijk (I. 23) dat hij kort voor den slag op 18000 *passus* van Bibracte en op 3000 van de

Helvetii stond (4° 48' en 48' gaans), terwijl Matisco van Bibracte c. 14° 40' gaans hemelsbreedte of 55000 *passus* verwijderd is, en zij naar deze onderstelling altijd verder, dan Mâcon van Autun verwijderd moeten blijven. Of 't kon hun plan zijn Caesars leger of de *provincia* op te zoeken of ten minste niet te vermijden, dan moesten zij, al naar mate zij omtrent den overtocht der rivieren dachten, ten oosten of westen van Lyon eene regstreeks zuidelijke rigting hebben aangenomen, die door het zoo even gezegde nog veel meer wordt uitgesloten. Zij zouden, in dit geval, eene onvergeeflijke fout hebben begaan, door niet den Rhône boven Lyon tegen Caesar te verdedigen en Labienus van hem af te snijden, indien 't hun al niet mogelijk was, de Saône voor zijne aankomst geheel overgestoken te hebben. In één woord, laat men de Helvetii, naar het gewone gevoelen, door den pas de l'Écluse trekken en verder tusschen Lugdunum en Matisco over den Rhône gaan, dan is voor hunne rigting noordwaarts of noordwestwaarts geene reden denkbaar dan de wensch, om zich zooveel mogelijk van Caesar te verwijderen, en ook dit strookt niet met de active houding hunner achterhoede en evenmin met de langzaamheid van hun leger: zelfs van Lyon tot Autun, een afstand aauwerkelijk boven den grootst mogelijken dien zij tusschen den overgang van den Arar en hunne nederlaag hebben kunnen afleggen, is slechts 25½ uur, waaraan zij 15 dagen besteedden; indien vlugt hunne bedoeling was, hadden ze toch wel ten minste tweemaal zoo snel, met drie uren daags, kunnen marcheren. Caesar zon, in dit geval, niet van de Haedui (I. 16—20), van wier hoofdstad hij zelfs afgesneden geweest zou zijn (tegen I. 23), maar van de Allobroges, Segusiani en Aulerici, misschien ook van de Sequani leeftoet verwacht hebben; de Helvetii zouden dan niet eigenlijk door het land der Sequani en Haedui, maar langs de zuidergrens der laatste gemarkeerd zijn; zij konden dan niet in hunnen weg van den Arar afwijken (I. 16) of ze moesten het terstond gedaan hebben en in de vallei der Loire geraakt zijn, waarvan niets blijkt. Om kort te gaan, deze rigting is onmogelijk de juiste.

Volgens de verklaring in den tekst worden deze zwaarigheden opgelost, zoo als ik hier kortelijk zal doen volgen. De Helvetii trekken door de engten van den Jura en door Franche-comté of het land der Sequani, zij gaan zelfs westen Versantio over den Dubis, maar de eerstvolgende grotere zijkant der Saône, de Oignon, hield hen op, en zij besloten hier, tegenover Pontallier aan den regter Saôneoever, tegenover Amagelobriga aan den overkant van den Oignon, over den Arar te steeken. Hun overtocht duurde 20 dagen en hier ach-

heden, heerszuchtig en vaderlandslievend, had ze overgehaald om den magtigen volkstem toe te laten, die Gallie tegen de Romeinen kon verdedigen en hem tot koning der Haeduers maken ²¹).

Reeds naderde het Helvetische leger de Haeduers. Hunne bezittingen aan den linker Saôneoever werden verwoest, hunne stamverwanten de Ambarri ²²) uit het platte land binnen hunne vestingen

terhaalde hen Caesar. De hoofdmagt der Helvetii was langzaam, maar hunne ruitery was goed (I. 15), de Helvetii zullen even als Caesar gebrek aan leefstogt hebben gevoeld, zij konden volgens het verdrag de Sequani niet berooven (I. 9), dus moest hunne ruitery aan weerszijden van het land der Sequani uit plunderen gaan, daar van daan stroopten zij zoover zuidwaarts, tot bij de Allobroges benoorden den Rhône, en bij de Ambarri, in den hoek tusschen Ain en Rhône. Zuidoelijker dan Pontallier zal het gros van hun leger wel niet over de Saône gegaan zijn, dan wordt de afstand tot aan het punt van den slag al te klein; de grootst mogelijke, van Amagetobriga tot Bibracte, is reeds niet meer dan 18 uur gaans. Noordelijker dan Pontallier kan het niet geweest zijn, omdat daar de Saône hen moeilijker 20 dagen zou hebben opgehouden, en omdat zij dan in 't gebied der Lingones, niet in dat der Haedui zouden zijn uitgekomen.

De Helvetii vreesden Caesar niet, wilden echter liever eenen strijd tegen hem ontwijken, en zochten vrede, zelfs na de nederlaag der Tigurini; eerst na het mislukte gezantschap van Divico ageren zij offensief, wanneer men de zeer natuurlijke poging tot doorbreken der verschaansingen bij Genève uitzondert, eene ligt te verklaren uiting van al te zeer gewettigde spijt. Zij trokken dus zuidwestwaarts, langs den Arar, zoo als hun weg medebragt, en vergenoegden zich Caesar op een afstand te houden en zijne aanvallen af te slaan; daarna verlieten zij den Arar, denkkelijk bij de bogt tusschen S. Jean de Losne en Seurre (47° N. B. 23° O. L.) om over Beaune en S. Léger, door de vallei waarin thans het kanaal du Centre loopt, in de vallei der Loire te geraken. Hun togt had langzaam plaats, ook om den schijn van eene vlugt te vermijden, van deze waren ze zooverre verrydeld, dat zij zoodra Caesar ophoudt hen regtstreeks te vervolgen hem tot eenen slag nopen; volgens hunne hier geschetste rigting laten zij Autun regts liggen. De kaart stelt dezen togt en vervolging, wegens technische redenen, slechts ten ruwste voor: b. v. worden beide legers als naast elkaar trekken voorgesteld, omdat het niet in kaart te brengen is, dat een leger het andere op denzelfden weg volgt en zijne voetstappen drukt.

Om eindelijk nog eens, en nu in bijzonderheden, op den juiste weg terug te komen dien de Helvetii afgeden, moet ik vooraan opmerken, dat de Helvetii stellig niet een aanmerkelijk deel van hun leger hebben doen marcheren door passen, welke op de groote tegenwoordige kaarten niet als wegen aangegeven worden: ik gebruik

die van Cassini (Carte topographique etc. de la France réduite de celle de Cassini, à l'échelle de 1:100,000, par A. Donnet. Paris, Langlois. 1817. 24 bladen). Op deze kaart nu voert over den Jura benoorden den pas de l'Écluse en bezuiden Bazel slechts één weg, die evenwel aan weerskanten twee vertakkingen heeft. De noordelijke tak loopt van Morges aan het meer van Genève over Orbe, Jougne en Pontarlier, dan splitst hij zich weder, loopt noordelijk over Ornans naar Besançon, en westelijk over Salins, Mouhard en Montbary naar Vaudrey; bij Mouchard loopt een andere tak over Quingey naar Besançon. De zuidelijke tak loopt over Ferney, Gex, tusschen de bergen le Colombier en le Châtelet, over Morey, Chaumusse (tenzij men den zijweg rekenen wil, die kort voor Chaumusse gedeeltelijk naar Orgelet en gedeeltelijk naar Lons-le-Saulnier loopt, en langs welken strooptogten zullen gedaan zijn) Champagnole, Poligny naar Vaudrey, daar verenigen zich beide wegen, waarvan de zuidelijkste de voornaamste was, gaan bij Dôle over den Doubs en stuiten op de Saône bij Auxonne, 47° 12' N. B. 3° 2' O. L. van Saône (23° 2' O. L. van Ferro), 16½ kilometers (3 uren gaans, 2½ Geogr. mijl, 11100 *passus*) hemelsbreedte beneden het ontmoetingspunt van Saône en Oignon boven Pontallier (niet te verwarren met het meer bekende Pontarlier, het eerste ligt 47° 18' N. B. 3° 5' O. L., het tweede daarentegen 46° 54' N. B. 4° 1' O. L.). De *angustiae* van I. 11, het „iter angustum et difficile, vix qua singuli carri ducere possunt, ut facile per pauci prohibere possent” moeten vooral bij Gex tusschen le Colombier en le Châtelet, voorts bij Morey en Belle Fontaine gezocht worden: dien weg hadden de Helvetii vlak voor zich toen zij het doorbreken van Caesars linie moesten opgeven, dien weg zijn, volgens mijne vaste overtuiging, de Helvetii getrokken. Ik erken dat hun latere togt, langs den Saôneoever, op Cassini's kaart door geen een weg wordt aangegeven, maar mijne onderstelling van straks betreft natuurlijk alleen bergland. Op den anderen tak, waar ligt een deel van het Helvetische leger getrokken is, bevindt zich een moeilijke pas tusschen Jougne en les Hôpitaux Vieux, en een tweede bij Pontarlier; de Saône bij Auxonne schijnt naar deze kaart door betrekkelijk vlak land te loopen.

²¹) I. 9.

²²) Hunne woonplaats is tusschen Ain en Rhône, zoo als vooral Walckenaer aantoonst; hun naam is in de plaatsen Amberieu, Ambronay, S. Rambert, Ambutrix overgebleven, die daar vlak bij elkaar liggen, op 46° N. B. 23° O. L. Hun gebied schijnt zeer klein geweest en het volk door Caesar alleen genoemd te zijn omdat hij juist door hun

gedrongen: ook het kleine gedeelte der Allobroges benoorden den Rhône leed door strooptogten der Helvetiers en kwamen als vlugtelingen tot Caesars leger ²³⁾. Deze, schoon zeer behoedzaam, begreep thans te moeten handelen. Met zes legioenen, gewoonlijk 36000 zwaargewapenden en 1800 ruiters, waarbij nog een aantal lichtgewapenden kwam dat niet veel minder zal geweest zijn, behoefde hij de Gallische horden niet onbepaald te vreezen, en volgde hen dus tot op het punt, waar zij den overgang der Saône beproefden ²⁴⁾. De logge menigte, vierdehalf honderdduizend mannen, vrouwen en kinderen, was zich zelve in den weg; hoezeer de Saône op die hoogte uiterst weinig verval heeft en er dus bijna geen stroom was, gebruikten ze twintig dagen om de rivier op armoedige wijs met vloten en schuitjes over te steken. Reeds waren drie der vier Helvetische stammen en alle bondgenooten op den regter oever, toen Caesar naderde; alleen de Tigurini ²⁵⁾ lagen nog op de oostzijde. Plotseling breekt Caesar na middernacht ²⁶⁾ met drie legioenen op, overvalt de Tigurini met overmagt en vernielt ze ²⁷⁾. Daarna slaat hij eene brug over de Saône, en volgt den vijand naar de overzijde, het grondgebied der Haeduers.

Onmiddellijk daarna zonden de Helvetiers aan Caesar een gezantschap, om niettemin den vrede aan te bieden. Hoofd van dat gezantschap was de oude Divico, een togtgenoot der Kimbrs en Teutonen, en veldheer van de Helvetiers in den Kimbrischen oorlog. Ondanks den overval der Tigurini boden zij aan, zich in Gallie neêr te zetten waar Caesar dat zou goedvinden, en vrede met hem te houden, indien hij ze verder niet verontrustte. Caesar daarentegen had besloten, hen in Gallie volstrekt niet te dulden: hij eischte, wat hij begreep dat ze niet konden toestaan, dat ze bovendien aan de Haeduers en Allobroges schadevergoeding zouden geven voor 't geen deze volken van de doortrekkende menigte geleden hadden, en dat ze aan hem gijzelaars zouden geven. Dit werd door de Helvetiers natuurlijk verworpen: zij bekreunden zich niet meer om Caesar maar trokken hun eigen weg zuidwaarts, eerst langs den regter Saôneoever en ten laatste een weinig westelijk. Caesar volgde hen op den voet, en liet zijne geheele ruitertij, 4000 man ²⁸⁾, op verkenning uitgaan. Toen deze de vijandelijke achterhoede te na kwam, vielen de Helvetiers,

grondgebied heen trok. Vgl. d'Anville p. 61. Walckenaer I. 56. 324. Ukert II. II. 320. 466.

²³⁾ Dit volk woonde van Genève af tusschen Rhodanus en Isère, in Savoye en Dauphiné, dpt. Isère. Maar zij hadden enige bezittingen benoorden den stroom, I. 11.

²⁴⁾ Dit punt kan niet veel bezuiden den mond van den Oignon in den Arar of Saône gelegen hebben, omstreeks Pontallier, 47° N. B., 23 O. L. — Napoleon zegt Pontarlier, bl. 31, voor Amagotbriga, maar dit is eene blijkbare vergissing. — Naar het straks gezegde (n. 19) is Auxonne (47° N. B. 23° O. L.) het waarschijnlijke punt van overgang.

²⁵⁾ Eene tweede stem heette Verbigenus, I. 27. De beide anderen waren misschien de Tugeni en de Ambrones, vgl. d'Anville, p. 367, Walckenaer I. 310, Ukert II. II. 134. 4. De nederlaag der Tigurini valt in de maand Junij; na de Id. April (2° Mei) slaat Caesar de Helvetii te Genua af, brengt zijn leger tot Ocelum, van daar in 6 dagen tot Vapincum en weder van daar tot aan den Dubis. Men rekene voor dit alles b. v. 4—6 weken. De dag, „quo die frumentum militibus

„metiri oportet“ (I. 16. 23) kan gevoegelijk Kal. Quint. zijn geweest, 1 Julij 696 = 20 Julij 58; die dag valt 21 dagen of iets meer na de nederlaag der Tigurini, I. 13, 15, 22, 23.

²⁶⁾ I. 12., „de tertia vigilia,“ in dit jaargetijde tusschen 12 en 2 ure des nachts.

²⁷⁾ Voor een oogenblik aannemende, dat de vier Helvetische stammen even sterk waren, zou men het aantal der Tigurini op 66000 moeten begrooten, waaronder 16500 strijders (vgl. I. 29). Drie Romeinsche legioenen, de magt waarmee Caesar hen aanviel, bedragen 18000 zwaargewapenden, behalve de bondgenooten en de ruitertij, en dan linietroepen tegen barbaren, en bij eenen overval!

²⁸⁾ Bij ieder legioen behooren 800 ruiters. Indien ze dus voltallig waren, had Caesar slechts 2200 Galliërs of Lombarden daarbij in dienst genomen: denklijk evenwel had hij weinig of geene Romeinsche ruitertij (zie I. 15); misschien heeft hij die eerst na dit gevecht afgedankt.

500 ruiters, stoutweg op hen aan en sloegen ze uit elkaar: „enkelen der onzen sneuvelde” ²⁰⁾, zegt Caesar, waarschijnlijk zullen de anderen ontvlugt zijn. Nu volgde Caesar slechts langzaam, en liet altijd een of anderhalf uur gaans ²⁰⁾ tusschen de achterhoede der barbaren en de Romeinsche voorhoede, zonder eenen slag te wagen. De togt ging onbegrijpelijk langzaam: van Auxonne tot Autun, iets meer dan 15 uren gaans, hemelsbreedte, bleven beide legers omstreeks 15 dagen onderweg ²¹⁾.

Caesar was hier bijna geheel afgesneden van zijn gouvernement: de regtstreeksche gemeenschap kon slechts door de Saône geshieden; en de scheepvaart op die rivier was wel in zijne handen, maar de Helvetiers trokken meer westwaarts, en Caesar kon hen niet wel verlaten. De Romeinsche leger-toevoer moest dus van de Haeduers komen, en Caesar, die zich op dat punt wel eens meer misrekende ²²⁾, kwam leeftogt en fourage te kort. Het koude, noordelijk gelegen Gallie gaf niet zoo spoedig rijp graan en welig gras, als het gelukkig Italie, zelfs Lombardije ²³⁾: door het strenger klimaat werd bovendien de behoefte der Italianen grooter dan gewoonlijk, en hunne Gallische bondgenooten behoefden meer dan zij: op het veld stond weinig, en dat weinige viel in handen der Helvetiers, die den Romeinen steeds vooruit trokken. Het onderhoud van Caesars leger hing dus grootendeels van de Haeduers af; wel was dit volk met hem verbonden, en had hij zelfs troepen van hen in dienst, maar eene magtige partij droeg hem in 't geheim een kwaad hart toe, en hun hoofd Dumnorix, listig en rusteloos, invloedrijk onder de Helvetii en Sequani en het magtige volk der Bituriges, ontzag zich in zijne ruwe vaderlandsliefde niet, jegens de Romeinen, die opgedrongen bondgenooten, de rol van verrader en spion te spelen ²⁴⁾. Maar door de voornaamste Haeduers en vooral door hun jaarlijksch opperhoofd Liscus, en Divitiacus den ouderen broeder van Dumnorix, gelukte het Caesar, het kwaad te temperen dat hij niet verhinderen kon.

Toch naderde de dag, waarop de maandelijksche graanuitdeeling aan de troepen moest plaats hebben; nog was er gebrek en Caesar verlangde naar beslissing. Eene onvoorzigtige stelling der Galliers gaf hem hoop, ze te overvallen: Labienus moest na middernacht met twee legioenen langs een omweg eenen berg innemen die hunne positie beheerschte: twee uren later volgde de ruitery, en daarop onmiddellijk Caesar zelf met het gros van zijn leger. Twee uren gaans was de afstand tusschen zijn kamp en dat der Helvetiers; dien weg had hij reeds op een groot kwartier na afgelegd, toen een valsche berigt van zijn ordonnantie-officier Considius hem in den waan bracht, dat aan Labienus een ongeluk was overgekomen: dit gaf aan de Helvetiers tijd om af te trekken. Considius was een beproefd en ervaren krijgsman, die onder Sylla en Crassus gediend en grooten naam verworven had, maar Caesar verwachtte van zijne verkenners, dat zij den vijand meer van nabij zouden opnemen ²⁵⁾.

²⁰⁾ I. 15.

²¹⁾ I. 15. Vijf tot zesduizend *passus*, 1° 20' tot 1° 36' gaans.

²²⁾ I. 15.

²³⁾ In Britannie, IV. 29, in Hispanie, B. C. I. 48, in Epirus, en vroeger bij Avaricum en Alesia, B. C. III. 47, 48.

²⁴⁾ I. 16. Dus was het niet wel later, dan de eerste helft van Julij 53.

²⁵⁾ I. 17—21.

²⁶⁾ I. 21. 22. „De tertia, de quarta vigilia” is in dit jaargetijde van 12 tot 2, en van 2 tot 4 uren des ochtends; 8000 en 1500 *passus* is 2° 8' en 24' gaans; twee legioenen bedragen 12000 zwaargewapenden. Labie-

Intusschen was de gunstige gelegenheid verloren. Binnen twee dagen moest Caesar aan zijne soldaten graan uitdeelen; vijf uren gaans vóór hem, een weinig westwaarts, lag Bibracte, de groote stad der Haeduers²²⁾; hij wendde zich derwaarts om leeftocht te bekomen, iets vroeger dan strikt noodig was, om zoo min mogelijk van de rigting af te wijken welke de Helvetiers volgden. Deze hadden nu ongehinderd kunnen voorttrekken, en het was in hun belang dit te doen, maar zij hielden den aftocht der Romeinen voor vrees, keerden om en begonnen de achterhoede van Caesar lastig te vallen²³⁾.

Niets kon dezen meer gelegen komen. Hij maakte terstond halt op eenen uitgestrekten heuvel, en wierp zijne ruitery den vijand te gemoet. Zelf vormde hij drie linies²⁴⁾ op de helling van den heuvel, met het 7^e, 8^e, 9^e en 10^e legioen: het 11^e en 12^e, jonge soldaten, dienden met de hulpbenden als reserve en bezetten den top des heuvels. Men kan dus rekenen, dat Caesar den aanval van meer dan 70000 barbaren met iets meer dan 20000 Romeinsche zwaargewapenden afwachtte; het overige leger, misschien 50000 strijders, kwam niet in 't gevecht.

De Helvetiers sloegen de Romeinsche ruitery en vielen in gesloten *colonne* op de eerste

nus, die *legatus* was, heet hier *pro praetore*, misschien om hem het oppercommando over twee legioenen te kunnen geven, terwijl de *legatus* er slechts één aanvoert, zie ook Liv. X. 29, en vgl. onderling Liv. 25. 37. 26. 2. 18. Zoo wordt de *B. Alex.* 42 Caesars quaestor Q. Cornificius met twee legioenen *pro praetore* naar Illyricum gezonden, hoewel dit ook anders kan worden verklaard. In den keizertijd was *legatus pro praetore* een vaste titel; zulke legati provinciae Africae en van verscheidene andere provincien komen onder anderen voor op twee opschriften bij Zell, N°. 902 en 1631, provinciae Numidiae bij Orelli N°. 3672.

²²⁾ I. 23. Bibracte, later Augustodunum, het tegenwoordige Autun in Bourgogne, dpt. Saône-et-Loire, 47° N. B., 22° O. L.

²³⁾ I. 23.

²⁴⁾ I. 24. „Aciei triplicem,” de legioenen naast elkaar maar afzonderlijk, met vier cohorten in de eerste linie, en drie in elk der tweede en derde, volgens B. C. I. 83 en Nipperdey p. 155. De plaats van den slag was minder dan 18000 *passus*, of 4e 48' gaans, van Bibracte verwijderd. Wanneer 't geoorloofd is, omstreeks één uur verder van het tegenwoordige Autun te zoeken, dan stond Caesar op de boschrijke hoogten van Cussy-la-Colonne en wierp den vijand op die van Monceau terug, regts van hunnen weg, daar zij van Beaune en Volnay kwamen aanzetten; zoo jaagde hij ze den weg naar Langres op. Eene oude kolom, halverwege Cussy en Monceau, heeft aan het eerste dorp zijnen naam gegeven en werd misschien ter herinnering aan dezen slag opgericht. Even ver van Autun, en wellicht nog meer overeenkomstig met den loop der hedendaagse wegen, ligt Nolay, dan stond Caesar op de hoogten aan den kant van Marcheseuil, en wierp den

vijand op de hoogten van Pot; met den afstand strikt genomen stemt Couches het best overeen, dan stond Caesar aan den kant van S. Jean de Trezy en wierp de Helvetii naar de heuvels van S. Maurice. Onderzoek op het terrein zelf door een deskundige zou ongetwijfeld de vraag beslissen. De datum van den slag was misschien a. d. III Kal. Quint., 27 Junij 696, of de 18^e Julij 58. Vgl. noot 25; men voeg er bij dat de Helvetii na de 1d. April. (2 Mei) door Caesar worden terug geslagen, het land der Sequani doortrekken, en omstreeks 20 dagen gebruiken om den Arar over te gaan. Langs den geschetsten weg (noot 20) hebben zij ten ruste 24 uur gaans afgelegd: zoo zij dit met dezelfde snelheid deden als hun lateren togt op den regter Saôneoever behoeften zij c. 24 dagen, zoodat de nederlaag der Tigurini c. 50 dagen na 2 Mei, omstreeks 21 Junij zou vallen. Daar het vast staat, dat de slag bij Bibracte 19 dagen daarna voorviel (misschien nog een of twee dagen later) zou hieruit de 9^e Julij voor die laatste gebeurtenis volgen, eene uitkomst welke met de nauwkeuriger opgave van zoo even vrij wel overeenstemt. De genoemde plaatsen liggen allen in Bourgogne, Autun met Couches en de beide omliggende plaatsen in het dpt. Saône-et-Loire, de anderen dpt. Côte d'Or, en wel

Cussy (de kolom)	47° 31' N. B.	2° 20' O. L.	Parijs.
Nolay	46° 57' "	2° 19' "	"
Couches	46° 52' "	2° 13' "	"

Hier is met d'Anville, Sanson en anderen tegen Valesius e. a. aangenomen, dat Bibracte te Autun zelf, en niet op den berg Beuvray 31 kilometers (19000 *passus*) ten W. van Autun gelegen heeft. Vgl. d'Anville, *Eclaircissements Géographiques sur l'ancienne Gaule*, p. 271 vlgg.

Romeinsche linie, maar de zware werpspiesen braken hunne verwarde massa, de Romeinen deden eenen aanval met het zwaard, sloegen ze tot eenen berg terug, en volgden hen op den voet. Die berg schijnt min of meer zijdelings van den weg gelegen te hebben, langs welken de Helvetiers naderden: ten minste hunne achterhoede, 15000 man Boii en Tulingi ³⁹⁾ stond in de rechterflank der Romeinen nadat deze den berg hadden bereikt en bestookte ze, tot dat Caesar zijne derde linie achter den rechtervleugel om op hen afzond en ze daardoor overwon. Zes uren was gestreden ⁴⁰⁾, daarna werd het kamp nog uren lang met de grootste dapperheid verdedigd. De slagting moet vreeselijk geweest zijn: toch is het onmogelijk aan te nemen, dat de Germanen omstreeks 170000 zoo gewapenden als weerloozen zouden verloren hebben ⁴¹⁾. Men moet dus onderstellen, dat duizenden op den togt zelven door gebrek en andere oorzaken zijn omgekomen; meestal zullen dit wel zieken en zwakken zijn geweest, maar dan toch ook strijders. Dit laatste en de omstandigheid, dat de Galliers wild en woest in marschorde op Caesars slagorde aanvielen, helpt verklaren hoe Caesar hen met zoo geringe magt kon verslaan; de hoofdrede ligt in de geoeffendheid zijner troepen en zijn eigen talent als veldheer.

Slechts met een enkel woord zij vermeld, hoe Caesar de overwonnenen najaagt, ze in het land der Lingones inhaalt, en verder over hen beschikt: hij zond ze naar huis terug, nog 110000 menschen sterk, denkelijk met inbegrip der Boii, wien alleen hij vergunde zich in Gallie te vestigen, en wel hoogst waarschijnlijk tusschen Loire en Allier. Dit geschiedde op verzoek der Haeduers, en het ligt voor de hand te meenen, dat deze gaarne de dappere Boii tusschen zich en hunne krijgshaftige naburen de Arverners in zagen. De monsterrol der Helvetiers werd in hun kamp gevonden: zij wees 368000 togtgenooten uit: in drie maanden waren twee derden dier menigte omgekomen of verstrooid ⁴²⁾.

Onder de beziegheden van Caesar na de overwinning op de Helvetiers behoorde in de eerste plaats het houden eener vergadering van gezanten uit een groot deel van Gallie, die waarschijnlijk te Bibracte plaats had ⁴³⁾. Hier werd vooral door de berriende partij onder de Haeduers zijne aandacht gevestigd op de omstandigheid, dat Ariovistus, koning van sommige Germaansche volkstammen, eenige jaren geleden den Rijn was overgetrokken, zijn leger aan den Gallischen oever allengs van 15000 op 120000 man had gebracht, de Haeduers en hunne bondgenooten in

³⁹⁾ Thuringers? — Capto monte (namelijk door de wijken) et succedentibus nostris Boii et Tulingi, cet. I. 25.

⁴⁰⁾ I. 26 "ab hora septima ad vesperam." Het zovende uur begint omstreeks 1½—2½ des namiddags; *vespera* is vóór zonsondergang, 4—6 uur, vgl. Macrob. Saturn. I. 3: elk der aldaar genoemde deelen van den dag is twee gewone uren lang.

⁴¹⁾ I. 29 vergeleken met I. 26 en in acht gebouden de nederlaag der Tigurini, hier om het ronde getal op 68000 begroot. Vgl. noot 27. Ik neem aan dat in de volgende vier dagen nog c. 20000 omkwamen; dit is zeer geloofelijk bij het groote gebrek onder de vlugtelingen en de nederlaag der 6000 Verbigeni, I. 27.

⁴²⁾ I. 26—29. *Andematunum* Lingonum, later Lingones, thans Langres in Champagne, dpt. Haute-Marne, 45° N. B. 23° O. L. — Boii tusschen Liger en Elaver, vgl. d'Anville p. 167, *Eclaircissements*, p. 203 vlgg., *Kort II. II.* 322, 472, Z. ook I. 31.

⁴³⁾ Er waren twee bijeenkomsten, ééne kort na den slag, in Caesars tegenwoordigheid en om hem geluk te wenschen, en een *concilium totius Galliae*, namelijk van geheel Gallia Celtorum. Op het *concilium* werd een besluit genomen, Divitiacus als woordvoerder aangewezen, en daarna de zaak aan Caesar medegedeeld, die van het verhandelende op het *concilium* geene officiële kennis droeg, I. 30. 31.

eenen grooten slag ¹¹⁾ had overwonnen, en de Sequaners, op verzoek van wie en van de meer afgelegen Arverners hij met zijne oorspronkelijke magt den Rijn was overgetrokken, zoozeer overheerde, dat hij een derde deel van hun grondgebied had ingenomen en een ander derde eischte; zelfs had hij de Haeduers tot het geven van gijzelaars aan hem en de Sequaners gedwongen, en was hij meester van de versterkte stellingen in een groot deel van het land der Sequaners. Dit gebied komt vrij wel overeen met het voormalig Franche-comté; Ariovistus was meester van den Elzas, en de Haeduers van Nivernois en van Bourgogne bewesten de Saône: het oostelijk gedeelte behoorde denkelijk aan de Sequaners ¹²⁾.

De onderhandelingen tusschen Caesar en Ariovistus liggen buiten dit bestek, slechts drie bijzonderheden moeten opgemerkt worden: dat Ariovistus een jaar te voren, en wel onder

¹¹⁾ I. 31. Bij Amagetobriga tegenover Pontallier, in den hoek tusschen Saône en Oignon, op de plaats die thans la Moigte-de-Broye genoemd wordt (Broye-les-Pesines bij Doanet), het ontmoetingspunt der departementen Haute-Saône, Jura en Doubs, 47° 1' N. B., 23° O. L. Vgl. d'Anville, p. 61, Walckenaer, I. 319, die het op 48° N. B. 24° O. L. te Amage bij Luxeuil tusschen Vesoul en Epinal zet, Ukert, II. II. 503. Ik zou Walckenaer als den nieuwsten schrijver over dit onderwerp eerder gevolgd zijn, indien hij niet op deze plaats, terwijl hij met te veel verachting over zijne voorgangers spreekt, zoo lichtzinnig te werk ging om Amagetobriga « célèbre » par la défaite d'Arioviste te noemen. Van mijne hss. leest de Bong. *admagetobrigae* d. i. Amagetobrigae, en op den kant *Magetobriam* volgens « Marlianus » en Admagetobria volgens « quosdam », de hand schijnt zeer laat te wezen. De Voss. I. heeft *admagetobrie* d. i. Admagetobrie, en de Grieksche vertaler *Ἀμαγετοβρίη*. — Johannes Bartholomaeus Marlianus, een Italiaansch archaeoloog, overleed na 1560, z. Sax. Onom. III. p. 169.

¹²⁾ Als steden der Haedui zijn bekend Bourbon-Lancy, Macon, Tournus, Châlons, Autun, allen in het dpt. Saône-et-Loire; Decise, Nevers, Château-Chinon, dpt. Nièvre; Avallon in het dpt. Yonne, en eindelijk Saulieu, waarschijnlijk ook Arnay-le-Duc, dpt. Côte d'Or; Dijon behoort reeds aan de Lingones. — De Sequani bezitten den geheelen loop van den Dubis, van Mandeure nabij Montbéliard tot aan Pontoux aan den mond van den Doubs in de Saône, en in het oosten Pontarlier; naar noordelijk, tusschen Leuci, Lingones, Sequani en Rauraci is eene ruimte van éénen graad lengte en bijna éénen graad breedte, binnen welke geene enkele stad met zekerheid kan worden geplaatst. Het moet dus bijna geheel onzeker blijven, of de *tertia pars agri Sequani* in I. 31, welke Ariovistus ingenomen heeft, het land der Vangiones, Triboces en Nemètes, Rijnbeijeren en de noordelijke helft van den Elzas, mede bevat heeft of niet: ik houd mij overtuigd dat de *pars tertia* geheel buiten

dit gebied en omstreeks de aangewezen ledige plek moet worden gezocht, omdat anders het oorspronkelijk gebied der Sequani al te groot zou worden, maar kan dit gevoelen niet regtstreeks bewijzen. In elk geval moet het rijk van Ariovistus uit het gebied der drie genoemde volkeren en de oostelijke helft der departementen Meurthe, Vosges en Haute-Saône hebben bestaan, om de Marcemani, Sedusii en Suevi te kunnen bevatten; de Harudes, het zevende volk, moesten nog geplaatst worden. De *finis*, welke Ariovistus verlaten had om Besançon te bemagtigen, en buiten welke hij meer dan drie dagmarschen gekomen is (I. 38) moeten zijne grens tegen de Rauraci wezen, tusschen Schlettstadt en Colmar, waar thans de departementen Bas-Rhin en Haut-Rhin aan elkaar grenzen, anders moet men aannemen, dat Ariovistus op het naderen van Caesar is teruggetrokken. Van Markolsheim op de grens, Argentaria, dat nog aan de Rauraci behoorde, tot Landser nabij Mühlhausen waar Ariovistus geslagen werd, zijn 7½ geogr. mijl, 10° 20' gaans hemelsbreedte, en hier is dus het bericht juist mogelijk maar ook niets meer. Caesar, die met eene groote bogt, eerst noordoostelijk, dan zuidoostelijk, van Besançon over Luxeuil en Remiremont naar Mühlhausen trok, houdt zijne communicaties open met de Sequani of Besançon, met de Lingones te Dijon en Langres, en met de Leuci te Neufchâteau en Toul (I. 40); Ariovistus staat oostelijk van het Romeinsche leger. Uit het bovenstaande blijkt, dat het niet wel mogelijk is de noordergrens der Sequani te bepalen, noch de oorspronkelijke, noch die gedurende den tijd van Ariovistus' heerschappij. Vgl. voor dit alles Ukert, II. II. bl. 466 vlgg. 497 vlgg. — De hss. van Caesar hebben *Haedui*, en zoo schrijft ik dus, hoewel de *rheto* Eumenius in den tijd van Constantinus den Groeten, zelf uit Eibrecht geboortig, *Aedui* schrijft, en deze vorm derhalve voor 't minst in lateren tijd ontwijfelbaar de ware is. Z. d'Anville p. 35. Eumen. Grat. Act. Const. II. 4 (Jaegers Panegyrici Veteres I. p. 434), III. 3. p. 437, Paneg. Const. XXI. 2. 306.

Caesars consulaat, door de Romeinen als koning erkend was ⁴⁶); dat Caesar den oorlog zoekt, en eindelijk dat zijne voorwaarden aan Ariovistus even min aannemelijk waren, als die in 't vorig jaar aan eenen hedendaagschen *barbaar* werden opgedrongen, die, zeide men, in Europa slechts gelegd was, even als de Haeduers dit van Ariovistus voor Gallie beweerden. Van den anderen kant is 't billijk te erkennen, dat de tegenwoordigheid van Ariovistus in dat land en het gedurig overkomen van nieuwe Germaansche troepen niet bestaanbaar waren met de heerschappij, die Caesar in Gallie wilde vestigen.

Onder die schijnonderhandelingen trok Caesar tegen Ariovistus op. Behoudens eenen zeker spoedig overwonnen twijfel of niet misschien eene verdedigende oorlogvoering verkieslijk was, een twijfel waarvan zelfs het bestaan verre van zeker is, ging Caesar hier met even veel snelheid te werk als hij tegen de Helvetii behoedzaamheid betoond had nadat hij eenmaal met zijne geheele magt tegenover hen stond ⁴⁷). Immers hij vreesde, dat bij een langer verwijl Ariovistus het magtige leger der Sueven tot zich zou trekken, dat in het Overrijnsche denkelijk tusschen Coblenz en Mainz gelegd was, en door Caesar op 100000 strijders begroot wordt ⁴⁸). Ariovistus zelf had 120000 Germanen ⁴⁹), denkelijk strijders, en Caesar dezelfde magt, die bij Cussy had gestreden, die misschien eenigzins versterkt, zeker door dien slag geoefend was voor zoover de nieuwgeworvenen betreft, maar ongetwijfeld aldaar ook merkbare verliezen ondergaan had.

Caesar nam zijnen weg van Bibracte naar Besançon ⁵⁰): tot dien togt gebruikte hij denkelijk zes dagen, minstens drie. Hij bleef er eenige dagen, om voor het onderhoud van zijn leger te zorgen; misschien had hij aanvankelijk het plan, eenen verdedigenden oorlog te voeren, maar de ontevreden stemming zijner troepen was alleen reeds genoegzaam om hem te dwingen, ze bezig en opgewekt te houden door offensief te werk te gaan; daarbij kwam de vrees voor de Sueven. Van Vesontio voerde hij zijn leger langs eenen omweg over Vesoul en Remiremont naar Thann, „door opene plaatsen” hoewel dit zijnen weg met 13 uur gaans verlengde: na zeven

⁴⁶) I. 40. 43. Het consulaat van M. Messala en M. Piso is dat van 61, 693, dus drie jaren vóór het tegenwoordige; voluit zijn de namen M. Pupius Piso Calpurnianus, M. Valerius Messala Niger. — Zie over de erkenning van Ariovistus als koning Drumann, III. 212. 229.

⁴⁷) I. 37, magnis itineribus km̄t hij in drie dagen (zoo het magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit van I. 38 daaronder begrepen mag worden, wat onwaarschijnlijk is) van Bibracte naar Vesontio, c. 25 uren gaans hemselsbreedte, dus halverwege.

⁴⁸) I. 37. IV. 1.

⁴⁹) I. 31.

⁵⁰) Vesontio, thans Besançon, aan den Dubis in Franche-comté, dpt. du Doubs, 47° N. B., 24° O. L. — Milium amplius quinquaginta circuitu kan niet wel beteekenen, dat de geheele weg zoo lang was; van Besançon tot Landser is die reeds 114½ kilometers, d. i. 77300 *passus* hemselsbreedte (15½ geogr. mijlen, 21 uren gaans). Voegt men de 50000 *passus* daarbij, aannemende dat Caesar opgeeft met welken afstand de lengte van den weg vermeerderd werd

(I. 41 f.) dan zijn het bijna 32 uur gaans. Deze heeft Caesar afgelegd, terwijl hij zeven dagen lang onafgebroken marcheerde, dus dagelijks 4—5 uren door betrekkelijk ongebaand terrein. Zijn weg moet over Vesoul, Luxeuil en Plombières naar Remiremont geloopt hebben, en dan met eene plotselinge wending over Thann naar Mühlhausen: niet veel voorbij deze plaats ontmoette hij Ariovistus. De regstreekse weg, dien hij voor dezen verliet, is die door de Doubsvallei over Beaumes-Dames, Montbéliard en Altkirch; de afstanden komen met het vrij onbepaalde milium *amplius quinquaginta* circuitu naauwkeurig genoeg overeen, en oostelijk van den Dubis is Caesar zeker niet gemarcheerd, daar hij zijnen leetogt van de westelijk wonende Haeduï, Lingones en Leuci ontvangt; ook gaf deze marsch naar 't noorden hem het voordeel, Ariovistus van de communicatie met de verruchte Suevi af te snijden. — Wil men de 120000 Germanen van Ariovistus voor het geheele cijfer zijner onderdanen houden, dan zou hij niet meer dan c. 30000 strijders hebben gehad, en eenen strijd met dezen zouden de 36000 legioensoldaten toch wel

dagen onafgebroken marcheren vernam hij, dat de vijand op $6\frac{1}{2}$ uur afstands van hem was. Na eenige verdere onderhandelingen, die vruchteloos afliepen, naderde Ariovistus de Romeinen tot op anderhalf uur afstands; den volgenden dag trok hij zelf Caesars kamp voorbij en sloeg zich een half uur achter zijnen vijand neder om hem den toevoer af te snijden. Vijf dagen lang bood Caesar hem den strijd aan, maar kon slechts onbeteekenende ruitergevechten uitlokken ⁵¹⁾. Hij sloeg dus een tweede kamp neêr tusschen Ariovistus en den weg naar het bevriende Gallie; maar niet verder dan tien minuten gaans ⁵²⁾ van diens standplaats, onder bescherming van zijn geheele leger, en ondanks een corps van 16000 man, dat Ariovistus afzond. In dit tweede, kleinere kamp liet hij een derde van zijn leger, namelijk twee legioenen, 12000 man linietroepen, behalve de ruitery en de lichtgewapenden.

Den volgenden dag deed Ariovistus een vruchteloosen aanval op dit kleine kamp, en toen daags daarop Caesar met alle magt optrok om de Germanen aan te tasten, vergat Ariovistus eindelijk de voorspellingen die hem tot nog toe hadden terug gehouden slag te leveren en trok buiten zijn kamp. Volksgewijs, in eene lange rij van zeven verschillende *Schlachthaufen*, volgens den schilderachtig juiste term, dien het nageslacht der overwonningen van dien dag behouden heeft, met tusschenruimten even groot als de onderscheidene corps ⁵³⁾, stonden de Harudes, die 't laatst den Rijn waren overgetrokken, de Marcomani ⁵⁴⁾, Triboces, Vangiones, Nemetes, Sedusii, en de hulpbenden der geduchte Suevi: rondom het geheele leger liep eene *Wagenburg*, een bolwerk van de groote en zware transportwagens der Germanen, die reisverblijven van geheele families en des noods hare vestingen, niet ligt te veroveren door een barbaarschen vijand, en soortgelijk aan die wagens onzer Afrikaansche stamgenooten, waarmede Maritz en Pretorius nog weinige jaren geleden de talloze horden der Matabili's en der Zoeloes af sloegen.

Caesar stond in drie linies als tegen de Helvetiers. Op het gezigt van de logge slagorde der vijanden beval hij terstond de beide eerste linies in den stormpas aan te vallen; men werd dadelijk handgemeen, en de Germanen sloten zich aan elkaar om den aanval uit te houden; inderdaad keerden zij den Romeinschen linkervleugel, maar P. Licinius Crassus, een jongere zoon van den *triumvir*, die de ruitery aanvoerde, nam op zich de derde linie daartegen te

niet als een wissen ondergang hebben besehouwd, zoo als I. 39 wordt voorgesteld.

⁵¹⁾ I. 48. Caesar verlaat Bibracte en trekt drie dagen voort, I. 38; dan gaat hij *magna nocturnis diurnisque itineribus* naar Vesontio, *ibid.*; blijft daar *paucos dies*, I. 39; verlaat het 's nachts en komt *die septimo* op 24000 *passus* afstands van Ariovistus, I. 41; ontvangt gezanten van hem en bepaalt eene zamenpraak op den *dies quintus* I. 42; ontvangt na die zamenpraak, *biduo post*, weder gezanten, I. 47; den volgenden dag slaat Ariovistus zijn kamp op achter Caesar, die hem de volgende vijf dagen den slag aanbiedt, I. 48; twee dagen daarna is de slag, dus minstens 28 dagen na Caesars vertrek van Bibracte. Rekent men nu eene maand voor de beide vergaderingen der Galliers, c. drie dagen voor de *magna itinera* en evenveel voor de *pauca dies*, dan moet de slag tegen Ariovistus omstreeks twee maan-

den na dien bij Bibracte gesteld worden, dus c. Kal. Sept. 696, 15 Sept. 58. Vgl. 24. 37. 46 en Cacs. I. 30—33. 54.

⁵²⁾ I. 48. 49. De cijfers 6000, 2000 en 600 *passus* staan gelijk met 1° 36', 32' en 9' 36" gaans.

⁵³⁾ I. 50. 51. Dit is de eenige manier, waarop ik het generatim constituerunt paribus intervallis weet te verklaren.

⁵⁴⁾ De Bong. leest *marcomanos*, waarschijnlijk ook de Voss. 1, namelijk *marcomannos*, indien de punt boven de *n* niet veelteer onder de *g* van generati behoort, zoo als schijnt: dan weet ik evenwel niet wat ze beteekent. De grieksche vertaler heeft *Μαρκμαννους*. — Nipperdey t. a. p. betwijfelt, of Voss. 1 inderdaad Triboces heeft: dit staat er duidelijk, namelijk *triboces*, de Bong. echter heeft *triboces*, en de metaphrast *Τριβίκους*. Met de lezingen der hss. zoo als die in de uitgaven genoteerd worden kan ik mij overigens in dit korte bestek niet ophouden.

doen aanrukken en sloeg den vijand. Reeds vlood de Germaansche linkervleugel. Anderhalf uur ver ⁵⁵), tot aan den Rijnover, was alles met lijken bedekt; Ariovistus evenwel ontsnapte met eenige weinigen ⁵⁶).

Hoewel het nog niet laat in den tijd was, voerde Caesar zijne troepen naar hunne winterkwartieren, die hij bij de Sequaners in Franche-comté betrok, welligt te Besançon. Labienus verkreeg hier het bevel; daaruit blijkt, dat Caesar zijnen *quaestor* M. Licinius Crassus, die in rang terstond op hem volgde, met zich naar Lombardije nam om daar het civile beheer dier provincie te regelen en nieuwe ligtingen te heffen ⁵⁷).

⁵⁵) I. 53. In onzen tekst staat *quinquaginta* naar Orosius VI. 7; dit is ongerijmd. Eene vervolging van meer dan 13 uur gaans, zelfs alleen met ruitery, is hier nauwelijks denkbaar, maar bovendien overtuigt een enkele blik op de kaart, dat dan de slag omstreeks Remiremont zou moeten geleverd zijn; maar dan had Ariovistus den terugtogt naar zijn eigen rijk over Colmar en Schlestadt open gehad en het ware ongerijmd geweest over den Rijn te vlugten. Naar het andere, in den tekst en noot 50 ontwikkelde gevoelen, stond hij niet ver van den Rijn met den rug naar den stroom gekeerd, zoodat de nederlaag van zijnen regtervleugel hem den weg naar het noorden versperde. Immers de hss. geven *quinque milia passuum*, 1° 20', voor den afstand van het slagveld tot den Rijn; wanneer wij nu aannemen, dat Napoleon bl. 35 zeggende: la bataille a été donnée du côté de Belfort, in alles behalve den afstand van 50000

passus van den Rijn gelijk heeft, dan is de waarschijnlijkste plaats van den strijd Landser nabij Mulhouse in den Elzas, dpt. du Haut-Rhin, 47½° N. B., 25° O. L. (het grootste plaatsje in die buurt tusschen Mülhausen en Hüningen bij Bazel).

⁵⁶) I. 53. Dus moet in V. 29 *magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias* het woord *mortem* bedorven zijn, misschien voor *sortem*. Ook IV. 16 staat alleen *«Ariovisto pulso.»* Drumann III. 252 maakt het zich gemakkelijk: zonder op de laatst aangehaalde plaats te letten maakt hij uit V. 29 op dat Ariovistus spoedig daarna stierf, en dus waarschijnlijk in den slag zwaar gewond is.

⁵⁷) I. 54. Op mijne kaart staan deze winterkwartieren beoosten Vesontio, maar alleen in het belang der duidelijkheid.

TWEEDE JAAR.

V. Chr. 57, A. U. C. 697; Kal. Jan. 697 = 12 Jan. 57.

Coss. P. Cornelius P. f. Lentulus Spinther.

Q. Caecilius Metellus Nepos.

Cicero teruggeroepen, Piso in Macedonië, Gabinus in Syrië; Catullus in Bithynië.

Caesar was niet lang in Lombardije, toen hij door geruchten en door tijdingen van Labienus vernam, dat eene groote beweging in Gallie tegen hem ontstond: de Belgen, welke benaming toen alle volken benoorden de Marne en Seine aanwees, waren onder de wapenen ⁵⁸⁾. Hij ligtte twee nieuwe legioenen, het 13^e en 14^e ⁵⁹⁾; deze zou zijn *legatus* Q. Pedius met het begin van den zomer naar Gallie voeren, hij zelf reisde vooruit en werd weldra door Pedius gevolgd ⁶⁰⁾. Daar de krijgsgeruchten zich bevestigden, zorgt hij voor leeftocht en komt binnen 15 dagen aan de grenzen der Belgen ⁶¹⁾, die hem nog niet verwachtten. De Remers in het tegenwoordige Rheims ⁶²⁾ sloten zich aan hem aan, en gaven hem de noodige inlichtingen over de Belgen, die van Germaansche afkomst en trotsch op hunne siere houding tegen de Kimbren en Teutonen, allen behalve de Remers onder de wapenen waren. Caesar droeg nu aan den Romeinschgezinden Haeduc Divitiacus op, met zijn volk eenen strooptocht in het land der Bellovaei te doen, die reeds ontevreden waren, omdat niet hun koning, als aanvoerder van het grootste contingent, maar Galba vorst der Suessiones, een wijs en regtvaardig man, het opperbevel had verkregen. Buitendien voldeed de keus om juist dit volk te bestoken nog aan drie groote vereischten: het woonde ver van het hoofdtooneel des oorlogs, het was een der naaste aan de Haeduers, en van zijne medewerking aan het plan der Belgen had Caesar het meest te vreezen.

Terwijl hij deze afleiding voorbereidde, betrok hij een verschanst kamp tegenover de Belgen,

⁵⁸⁾ II. 1. I. 1. — Fischer 697. — De Belgae woon- den dus benoorden den 49° parallel.

⁵⁹⁾ II. 2. Nipp. op VIII. 24, p. 117 sqq. Het 14^e legioen werd met Sabinus verloren.

⁶⁰⁾ II. 2. Pedius gaat *inita aestate*, Caesar *cum primum pabuli copia esse inciperet*. Zijn doel met alleen te gaan was om spoediger te reizen dan de legioenen konden volgen, maar het blijkt niet stellig of hij later

vertrok, of eerder aankwam, of beide. Zooveel is zeker, dat hij de nieuwe legioenen reeds in de gevechten aan de Axōna bij zich heeft, II. 8.

⁶¹⁾ II. 2. De afstand van Vesontio tot Durocortōrum Remorum (Rheims) is 50½^u gaans hemelsbreedte, bijna 3½^u daags.

⁶²⁾ Durocortorum Remorum, later Remi, in Champagne, dpt. de la Marne, 49½° N. B., 21½° O. L. — VI. 44.

die, bijna 200000 man sterk ⁶³⁾, reeds in aantocht waren. Bij Pont-à-Vaire sloeg hij eene brug over de Aisne, die langs Réthel en Soissons van het oosten naar het westen vloeiende zich bij Compiègne in de Oise stort. Op den rechter oever sloeg Caesar een verschanst kamp neder, op eenen heuvel die oost- en westwaarts steil was, maar naar het noorden toe zacht glooide en door een moeras was gedekt: de ruimte op den heuvel was groot genoeg voor het kamp en voor het geheele leger in slagorde. Deze geduchte stelling werd nog versterkt door twee grachten, die loodrecht op de Aisne, en dus noord- en zuid liepen: die grachten en de steilte van den heuvel dekten de flanken der Romeinen, terwijl het front beschut werd door het genoemde moeras en twee schansen of torens, aan het uiteinde der grachten opgerigt en met geschut voorzien: de grachten waren 400 *passus* lang en hebben zich dus naar alle waarschijnlijkheid niet tot aan de rivier uitgestrekt, misschien geeft Caesar slechts de lengte op van de schansen tot het kamp. De gemeenschap met den zuidelijken oever werd verzekerd door aldaar een bruggehoofd op te werpen, dat sterk bezet werd ⁶⁴⁾; wal en gracht van het kamp waren 12 voet hoog en 18 voet diep (of breed) ⁶⁵⁾, terwijl het kamp zelf onmiddellijk aan de Aisne leunde en dus slechts aan drie zijden grachten had ⁶⁶⁾. Zoo dekte Caesar het grootste deel van het land der bevriende Remers en wachtte gerust op den uitslag der afleiding tegen de Bellovaci.

Twee uur noordwaarts ⁶⁷⁾ van Caesars kamp lag de stad Bibrax, nog op het gebied der Remers. Galba's groot leger trachtte die stad onder weg in te nemen, hetgeen Caesar belette. Interessant is hetgeen hij omtrent hunne ruwe wijze van aanval meldt: de Galliërs, en hier ook weder de Belgen, jagen het garnizoen van den muur door eenen regen van steenen en komen dan door

⁶³⁾ Het Belgische leger bedroeg ten hoogste:

60000 Bellovaci, (Beauvais, Oise).

50000 Suessiones (Soissons, Aisne).

15000 Atrebatæ (Arras, Pas de Calais).

10000 Ambiani (Amiens, Somme).

25000 Morini (Boulogne, Pas de Calais).

7000 Menapii (Brabant?).

10000 Caliti (Pays de Caux, Seine inférieure).

10000 Veromandui en Velocasses (Vermandois, Aisne).

c. 40000 Germani.

227000

De 50000 Nervii zijn niet medegerekend, omdat zij den hoofdslag denkkelijk aan de Axona zouden geleverd hebben, indien ze daar waren geweest; de 19000 Aduatuci evenmin, omdat zij zelfs aan de Sabis te laat kwamen. Daarentegen worden de Atrebatæ en Veromandui medegerekend, omdat deze zeer wel huns ondanks in den terugtocht van de Axona kunnen zijn medegesleept, wat omtrent de talrijke Nervii niet ligt kan worden aangenomen. Wanneer wij onderstellen, dat Caesar in dit jaar alle volken onderwerpt die tegen hem werkdadig in de wapenen geweest zijn, namelijk tot hertoe de Suessiones, Bellovaci, en Ambiani, verkrijgen wij met de Atrebatæ en Veromandui 145000 of 140000 man, naarmate men de Velocasses onder de Veromandui begrijpt of niet. Stelt men, dat allen die even ver of verder dan de Nervii en Aduatuci woonden aan de Axona ontbraken, dan verkrijgt men

dezelfde uitkomst. In beide gevallen is het duidelijk, dat de Belgen een verschanst kamp met eene bezetting van 48000 Romeinsche zwaargewapenden niet konden innemen, en dat de afloft der 60000 Bellovaci hen in de minderheid bragt, wanneer men de Romeinsche discipline en Caesars hulptroepen in rekening brengt. Niettemin is het blijkbaar, dat de Belgæ groote fouten gemaakt hebben; zij hadden niets moeten beginnen vóór hunne vereniging met de Nervii, die Caesar niet kon beletten, zij hadden Caesars kamp niet moeten aanvallen maar op grooten afstand omtrekken, en in geen geval hadden zij zich moeten verdeelen.

⁶⁴⁾ Met zes cohorten, 3600 zwaargewapenden, II. 5.

⁶⁵⁾ De noot van Napoleon, p. 44, schijnt II. 5 met II. 30, en het kamp aan de Axona met het *oppidum Aduatucorum* te verwarren; de groote veldheer is door zijn geheugen of door zijne schrijvers misleid, denkkelijk door de laatste, immers uit p. 38 blijkt dat hij deze gracht bedoelt, en hier II. 5 *latitudinem* in plaats van *altitudinem* verstaan wil; lezen kan men het niet, want er staat: castra in altitudinem pedum XII vallo fossaque duodeviginti pedum munire iubet. — Bij Flodoardus ontbreekt *vallo*, mij dunkt te regt.

⁶⁶⁾ II. 5—11.

⁶⁷⁾ II. 6. — 8000 *passus* is 2° 8'. Bibrax is Bièvre en Gâtinois, in Isle-de-France, dpt. de l'Aisne, 49; N. B., 21; O. L. — Vgl. d'Anville p. 160, Walckenaer, I. 489, Ukert, II. II. 537.

hunne schilden gedekt onder aan den muur en de poorten, waarop ze beginnen den muur te ondermijnen en de poorten in brand te steken ⁶⁹). Het is duidelijk dat slechts eene ontzagge-lijke overmagt zoo kan handelen zonder gevaar, anders zou een doelmatig bestuurd uitval genoeg zijn om het belegeringscorps te vernielen. De Belgen hadden zulk eene overmagt, en benaauwden de verdedigers den eersten dag zeer, maar den volgenden nacht schijnen zij de stad niet ingesloten te hebben gehouden, ten minste Caesar had gelegenheid slingeraars uit Kreta en Numidische boogschutters te hulp te zenden: daardoor was des anderen daags het geschut der belegerden sterker dan dat der Belgen, en Galba brak het beleg op om Caesar zelf aan te tasten.

Slechts een half uur gaans ⁷⁰) van Caesars kamp maakten de Belgen halt; hun front was twee uur lang. Caesar bleef aanvankelijk binnen zijnen wal, en waagde slechts ruitergevechten; weldra echter werd hij stout, trok de grachten waarvan straks gesproken is, en wierp de schansen op om ze te dekken, terwijl zijn overig leger wel tusschen het kamp en het moeras in slagorde zal hebben gestaan. Ook dit werk belette de vijand niet, en toen nu Caesar met zijne zes oude legioenen in volle slagorde die verschanste stelling betrok, en het weldra duidelijk werd, dat hij niet over het moeras zou gaan, terwijl een nieuw ruitergevecht ten gunste der Romeinen afliep, gaf Galba den aanval in het front op, maar zocht het kamp om te trekken en door de Aisne heen het bruggehoofd onder Sabinus te nemen. Die onberaden aanval liep af, zoo als te verwachten was. Caesars ruitertij en lichtgewapenden waren uit het kamp over de brug heen en door het bruggehoofd op den linkeroever, lang voor dat een genoegzaam aantal Belgen was overgekomen: na een hevig gevecht werden deze neêrgehouden en de overigen van den linkeroever afgekeerd. Intusschen was de afleiding der Haeduers in het Belgische kamp bekend geworden: de Bellovacii wilden met geweld naar huis, en de overigen, wier stelling tegenover Caesar trouwens door het vertrek van dat magtige volk gevaarlijk zou geworden zijn, kroonden hunnen onhandigen veldtocht door het besluit naar huis te keeren, en ieder zijn eigen land te verdedigen, dan zou men op eigen grondgebied strijden en zijne eigene hulpmiddelen meer bij de hand hebben: werd dan iemand der bondgenooten aangevallen, dan zouden de overigen van alle kanten te hulp komen. De verlichte aanvoerders schijnen niet te hebben opgemerkt, dat zoo het al moeielijk was het vereenigde leger bijeen te houden, de kans om het op een gegeven oogenblik doelmatig te hereenigen wanneer men het eens had ontbonden wel voor eene hersenschim kon doorgaan.

Hoe het zij, na het gevecht braken de Belgen reeds vóór middernacht op ⁷¹), zonder orde of regel, en daar ieder zich haastte kwam weldra verwarring onder het groote leger. Hoewel

⁶⁹) II. 6. Ik lees § 2 f. *succedunt*. Nipperdey toekent aan *succedunt duo dett. et Flodoardus*, *succedunt reliqui*. Het Leydsche hs. heeft *succedunt*, eveneens het Amsterdamsche, *succedunt*, enkel zonder interpunctie. Maar de eisch van den zin is zoo duidelijk en de verandering zoo klein, dat ik zelfs tegen alle hss. in *succedunt* zou aanbevelen. Hoeveel te meer moet men zoo lezen, wanneer het ook in de hss. staat. — De Grieksche vertaler heeft *ἐπιβάντες*, naar Jungermans tekst: dit betekent niets, en er zal wel gelezen moeten worden *ἐπιβάντες*, dat vertaling is van *succedunt*. — Flodoardus, een kro-

nijkschrijver uit de 10^e eeuw, heeft eene *Historia Ecclesiae Remensis* in vier boeken geschreven: deze loopt tot in de regering van Artoldus, 36de bisschop van Reims, die in 931 gestorven is. Het 2^e hoofdstuk van het 1° boek, *de amicitia Romanorum atque Remorum*, bevat de betreffende plaatsen uit Caesar, en onder anderen ook deze, van II. 5. § 4 *Postquam omnes Belgarum copias tot II. 7. § 3 castra posuerunt*. Ik gebruik de uitgave van Sirmond, Parijs 1611, kl. 8°.

⁷⁰) II. 7. f. 2000 en 8000 *passus* zijn 32' en 2^e 8' gaans.

⁷¹) II. 11. *Secunda vigilia*, van 10 tot 12 uur.

Caesar daarvan bijna terstond berigt ontving, waagde hij dien nacht geenen uitval. Toen evenwel den volgenden ochtend eene verkenning dat berigt bevestigde, besloot hij tot eene krachtige vervolging. Peditus en Cotta met de ruitery volgden den vijand op den voet, terwijl Labienus met drie legioenen hen ondersteunde, deze sloegen de achterhoede en voltooiden de verstrooiing der geheele menigte: de vervolging strekte zich uren ver uit en duurde tot zonsondergang, waarop de Romeinen tot Caesar terug keerden ⁷¹⁾. Deze schijnt intusschen zijne werken te hebben gesloopt, want reeds den volgenden dag valt hij westwaarts in het vijandelijk gebied, het eerst in dat der Suessiones, wier hoofdstad Noviodunum, thans Soissons, hij nog vóór het voortvlugtige leger bereikte, volgens zijn verhaal denkelijk nog denzelfden dag, waarop hij Pont-à-Vaire ⁷²⁾ verlaten had, hetwelk mogelijk is, omdat de afstand van daar tot Soissons slechts 7 uur hemelsbreedte of minder bedraagt. De inneming van Noviodunum in bijzonderheden te verhalen zou dit verslag al te zeer rekken, alleen blijkt, dat de stad, schoon bijna ontbloot van verdedigers, een geregeld beleg vereischte en niet eens op éenen dag in te sluiten was, en verder, dat de schrik voor de Romeinische belegeringswerken, zoo groot was, dat de 50000 Suessiones in hunne sterke vesting de 50000 legioensoldaten niet durfden bestrijden. Caesar schijnt evenwel eenige dagen voor die stad te hebben gelegen, terwijl tot verklaring van den schrik der Belgen kan dienen, dat zij de Romeinische belegeringswerktuigen volstrekt niet kenden, die beweegbare heiningen, waarachter rondom hunne geheele stad een hooge dijk verrees, die dreigende hemelhooge torens, zoo geschikt om vrees

⁷¹⁾ II. 11.

⁷²⁾ Pont-à-Vaire aan de Aisne nabij Craonne in Isle-de-France, dpt. de l'Aisne, 49° N. B., 21½° O. L. Het terrein wordt nauwkeurig beschreven door Napoleon, die 't gevecht bij Craonne onder zijne laatste overwinningen telde, p. 38. 43. — Noviodunum, later Augusta Suessionum, het tegenwoordige Soissons, als boven, maar 21° O. L. — De tijd der gevechten van dit jaar is niet wel te bepalen. Caesar komt bij het leger *cum primis pabuli copia esse inciperet*, namelijk in Franche-comté, II. 2, win tijdingen in en bereikt het gebied der Remi in c. 15 dagen, II. 2, hij krijgt gijzelaars van de Remi en zendt Divitiacus af, II. 5; slaat een kamp bij de Axona II. 5; Bibrax wordt 2 dagen en éenen nacht belegerd, waarop de Belgae *pauisiper morati* en het land aflopende meer dan 6000 *passus* voortrukken en hun kamp nederslaan, II. 7. Dan worden eenige dagen lang (*cotidie* II. 8) ruitergevechten geleverd, daarna de schansen en de grachten van 400 *passus* gemaakt, dan volgt de dag van het gevecht, II. 8, 9, daags daarop de vervolging, II. 11, den volgenden dag de aanval op Noviodunum en weder éenen dag daarop of later de overgaaf, in elk geval blijft Caesar er enige dagen II. 12, 13; van daar trekt hij naar Bratuspantium en blijft er eenige dagen, waarna hij de Ambiani eveneens onderwerpt, II. 15; hij trekt drie dagen lang door Nervisch grondgebied en komt tot op 10000 *passus* van hunne stelling, II. 16; denzelfden dag schijnt de slag aan de Sabis te zijn voorgevallen, II. 17—19; Caesar ontvangt de onderwerping der Nervii, II. 28; trekt tegen de Aduatuci en belegert hunne hoofd-

stad, II. 30; neemt die in, II. 32; bedwingt hunnen opstand en neemt de stad met geweld den volgenden dag, II. 33; en voert zijn leger, naar 't schijnt op den gewonen tijd, van omstrekt Namur naar den Liger om te overwinteren. Uit II. 32 blijkt, dat de wapenen eener groote stad in éenen dag konden worden uitgeleverd, maar omtrent de gijzelaars blijven wij in 't onzekere. Uit II. 34 blijkt verder dat Caesar van de Sabis af de Aduatuci onderwierp, terwijl Crassus door Normandïe en Bretagne heen getrokken was en hem reeds den uitslag van zijnen togt berigtte. Men rekene, dat Crassus dien afstand (vgl. II. 2. III. 7 en de omstandigheid, dat de afstand van Bayay naar Angers, *Bagacum* naar *Juliomagus*, c. 66 uur hemelsbreedte is) met eenigzins mindere snelheid aflegde dan Caesar den togt van Vesontio naar Durocororum, maar dat het berigt sneller tot Caesar kwam, en neme dus door elkaar ook hier 15 dagen per 50 uur gaans aan, dan ware het c. 40 dagen na den slag aan de Sabis. Uit het voorgaande volgen onmiddellijk 24 dagen vóór dien slag, terwijl nog een groot tijdsverloop buiten strikte berekening valt, voor 't minst weder 24 dagen: men zou dus den geheelen duur van den veldtogt op minstens ruim 3 maanden kunnen stellen. Daarnaar zouden de gevechten aan de Axona omstreeks 1 Julij, de slag aan de Sabis omtrent 1 Augustus, en de onderwerping der Aduatuci omtrent het begin van September moeten zijn voorgevallen; het verschil van tijd tusschen die drie gebeurtenissen zal niet verre bezijden de waarheid zijn; maar de geheele veldtogt moet misschien eene gansche maand vroeger of later worden gesteld.

in te boezemen aan die onbekend was met de geringe uitwerking van zulke gevaarten. De Succiones onderwierpen zich, d. i. zij gaven hunne wapens over en stelden gijzelaars, wier leven aan Caesar tot borg strekte voor hunne goede trouw ⁷¹⁾. Bratuspantium, de hoofdstad der Bellovaci, gelegen waar thans Beauvais staat ⁷¹⁾, wachtte den veroveraar niet eens af, maar onderwierp zich even als Noviodunum; de Bellovaci stelden 600 gijzelaars en gaven hunne wapenen over ⁷²⁾. Caesar vond hier zijnen Haeduischen bondgenoot Divitiacus weder, hoewel zonder diens troepen, en daar Caesar goed vond, de Bellovaci een oogenblik in den angst te laten, speelde deze de rol van voorspraak. De Ambiani omstreeks het tegenwoordige Amiens waren tegen de Romeinsche magt niet opgewassen; zij onderwierpen zich terstond. De fiere en woeste Nervii daarentegen wapenden zich tot een krachtigen tegenstand. Achter de Sambre, zoo als Caesar vernam, wachtten zij de Romeinen af; hunne geheele magt, die van Artois en Vermandois ⁷³⁾ was in het veld gerukt; men verwachtte de hulp der Adnatuci, die in aantocht was, maar reeds het aanwezige leger was diep in de 80000 sterk ⁷⁷⁾. Toen Caesar hiervan kennis kreeg trok hij schuins op den regter of zuidelijken ⁷⁴⁾ oever der Sambre aan om hen op te zoeken; zijn

⁷¹⁾ II. 12. 13.

⁷²⁾ II. 13. Bratuspantium, hetzelfde als *Caesaromagus*, later Bellovacii, thans Beauvais, in Isle de France, dpt. de l'Oise, 49½° N. B., 19½° O. L. — Spruner en anderen begaan de fout, het van *Caesaromagus* te onderscheiden en noordelijker te plaatsen, vgl. d'Auvill. p. 172, Ukert II. II. 545, en vooral Walekenae I. 423.

⁷³⁾ Misschien één van elke honderd krijgslieden, zie II. 4.

⁷⁴⁾ II. 16, vgl. II. 4.

⁷⁵⁾ De Nervii hadden aan de Sabis 60000 man, II. 23, terwijl zij voor het vereenigde leger slechts 50000 beloofd hadden, II. 4. De Atrebatas hadden 15000 beloofd, de Veromandui 10000, met de Vellocasses. Het blijkt niet, of ook deze tegenwoordig waren, en of ook de Atrebatas en Veromandui, even als de Nervii, thans meer-troepen gewapend hadden, dan voor den algemeenen oorlog bestemd waren geweest. In die onzekerheid, en dezelfde verhouding als bij de Nervii aannemende, één zesde vermeerdering, berekene men de Veromandui op 5—6000, of op 10—12000, de Atrebatas op 15—18000. De minste uitkomst is dan 80000, de hoogste 90000.

⁷⁶⁾ Met den regtervleugel aan het hoofd. Caesar moet oostwaarts getrokken zijn, en op den zuidelijken oever, omdat zijne vlugtende troepen, aan dien oever waarlangs het Romeinsche leger trok, de ruiters der Treveri ontmoeten die uit het oosten komen, II. 24, en omdat de Nervii hem *trans id flumen* verwachtten II. 16, van Rome uit gerekend, dus noordelijk. Het plaatsje Fins, halfweg Péronne en Cambrai, op 50° 2' 30" N. B., 0° 42' 30" O. L. van Parijs, ligt gelijk zoo menig ander Fins en Fismes in Frankrijk ongetwijfeld op de plaats van een oud Fines, en daar het op den straatweg tusschen beide genoemde plaatsen ligt, welke aan de Ambiani en Nervii behoorden, was hier denkelijk de grens-

scheiding tusschen deze twee volken, hoewel de keus altijd tusschen deze beiden, de Veromandui en de Atrebatas open blijft. Wanneer nu Caesar van dit plaatsje uit over le Câtelet, Bohain, Nouvion-en-Thiérache, Avesnes en Solre-le-Château trok, dus altijd evenwijdig aan de Sambre beneden Landreies en omstreeks 10000 *passus* van die rivier verwijderd, dan legde hij tot Avesnes eenen afstand van 45000, tot Solre-le-Château van 57000 *passus* af, over de straks genoemde plaatsen gemeten, maar overigens hemelsbreedte. Daarvoor gebruikte hij drie dagen: ik neem hier de tijdsbepaling, in de uitdrukkingen *cum per eorum fines tridui iter fecisset*, II. 16, en *eorum* dierum II. 17 vervat, letterlijk, namelijk ten opzichte der eerste in zooverre dat Caesar bedoelt omstreeks drie dagen *na het binnenrukken* in Nervisch grondgebied, gesteld zelfs dat hij later eenen korten tijd buiten de grens zou gekomen zijn. Een afstand van 16—19000 *passus* daags, 4—5 uren gaans, is voor een leger niet te veel: daarbij blijkt, dat Caesar op den dag zelve dat de slag geleverd is reeds 10000 *passus* had afgelegd eer men slaags rakte, en evenwel zegt hij niet, zoo als bij den slag tegen Ariovistus, dat tot in den nacht gestreden is. Het is dus voor een leger met bagage mogelijk, op éénen dag 10000 *passus* af te leggen en bovendien nog slag te leveren: daarbij komt, dat Caesar dien dag voorzigtiger dan de vorige dagen te werk ging, zoo als de verandering van zijne marschorde (II. 16. 19) en de aard der zaak bewijzen. Caesar kon dus, den derden dag des avonds, en te Avesnes en te Solre-le-Château zijn, c. 10000 *passus* respectievelijk van Landreies en Maubeuge; daaruit volgt, dat niet wel kan worden bepaald, waar de slag heeft plaats gehad, op een dezer beide punten of tusschen in; buiten de ruimte die zij insluiten kan het niet ligt geweest zijn. Uit de beschrijving van den slag zelve evenwel zal een goedend oog de

eerste plan was, nabij de rivier een kamp te slaan, waarvoor hij het terrein had laten opnemen. Dit lag waarschijnlijk in eene bogt van het Sambredal; de stroom, hier slechts drie voet diep, vloeit tussehen zacht glooiende heuvels, aan den linker oever boven begroeid, maar omstreeks 300 el der glooiing geheel open: daar zag men eenige posten ruitèrij. Regts waren de heuvels, ten minste op den top, digt begroeid en met dikke heggen doorsneden. Het plan der Nerviers was een plotselinge overval, te meer daar zij verwachtten, dat Caesar volgens de gewone marschorde zou naderen, waarbij telkens één legioen door zijne bagage gevolgd werd. Op deze wijze had Caesar in de laatste dagen gemarcheerd, en de Nerviers hadden het van hunne vrienden onder die Galliers vernomen, die schijnbaar vrijwillig den veroveraar begeleidden. Maar Caesar was te voorzigtig, om zijne magt onder 's vijands oog zoo te versplinteren en zijne afdeelingen het ondersteunen van elkaar in geval van aanval zoo lastig te maken. Zes legioenen marcheerden vooruit, dan de geheele bagage: achteraan volgden de twee legioenen jonge troepen, welke Caesar altijd zeer pleegde te sparen. Ruitèrij en lichtgewapenden trokken vooruit; toen zij de posten der Nerviers gewaar werden, gingen zij de rivier over en schermutselden met hen; zoo dat de Romeinen meester bleven van het opene gedeelte maar nog telkens uit de bosschen bestookt werden. Onder die kleine gevechten waren Caesars zes legioenen de ruitèrij op den anderen oever voorbij getrokken, en begonnen het kamp op te werpen, 't welk denkelijk geschied is op eene plaats, waar de heuvels aan den regteroever de Sambre eene bogt doen maken en eenen uitspringenden hoek vormen. De Nerviers zagen dat zij zich nedersloegen en meenden slechts één legioen voor zich te hebben ⁷⁹); zoodra zij het begin van den bagagetrein gewaar werden, braken zij in volle slagorde uit het hout, het dal af, wierpen de Romeinsche ruitèrij in den stroom, stormden door de rivier heen en den regteroever weder op, en kwamen afgemat aan den overkant. De achterhoede, het negende en tiende legioen, die eerst even aangekomen en nog onder de wapens was, ontving de Atrebatens van den vijandelijken regtervleugel, wierp ze met het *pilum* de heuvels af en den stroom in, en aarzelde niet ze alleen met het korte en breede Romeinsche zwaard door het water heen te vervolgen en zelfs aan den overkant de noordelijke heuvels weder op te dringen. Dit was te opmerkelijker omdat Caesar zelf slechts een enkel oogenblik tegenwoordig had kunnen zijn. Het doorsneden terrein, waarschijnlijk ook de kromming der rivier ⁸⁰), waren oorzaak dat het geheele slagveld zich niet in eens liet overzien.

plaats bij eigen onderzoek ongetwijfeld zonder moeite kunnen herkennen. Echter kan ik Napoleons opnaaf, die Maubeuge noemt (bl. 44, de plaats ligt op 50³/₄° N. B. 21¹/₄° O. L.), niet aannemen, daar hij de geographische opgaven op goed geloof overschrijft; ook niet die van Fréret in de Mémoires de l'Académie des Inscriptions XLVII. 442, welke de plaats van den slag nog boven Landrecies zoekt (50° N. B., 21¹/₄° O. L.), reeds omdat hij Caesar op den westelijken en de Nervii op den oostelijken oever plantst. Fréret beroept zich op de plaatselijke omstandigheden, maar is daarin schromelijk onnauwkeurig, waaromtrent één voorbeeld genoeg zal wezen. Caesar zegt l. 18, op het einde: fluminis erat altitudo pedum circiter trium. Fréret vertaalt: La rivière n'a que 15

pieds ou 3 pas géométriques de profondeur en eet endroit, namelijk omtrent 3 uren gaans van de bron: hoe diep stelt deze geleerde zich rivieren wel voor?

Maubeuge en Landrecies liggen beide in Fransch Henegouwen, dpt. du Nord.

⁷⁹) Ondanks de moeilijkheden van het terrein en hoezeer een legioen wel meer gesloten zal hebben gemarcheerd dan de ongeregelde bendes waaraan de Nervii gewoon waren, was het toch geen goed krijgsmansoog dat 36000 legioensoldaten voor 6000 kon aanzien. Anders was de overval niet kwaad beraamd.

⁸⁰) II. 22 in. vgl. 23; vooral de herhaalde uitdrukking *diversis legionibus* en de aard der zaak, als ook de ontmoeting der vlugtelingen van centrum en linkervleugel

Caesar kon dus alleen van zijnen post aan de achterhoede af het geheele leger rondgaan, maar moest de vorming der legioenen in verscheidene corps aan zijne onderbevelhebbers overlaten, zonder een geheel tot stand te kunnen brengen: ten slotte moest hij zich er toe bepalen, het gevaarlijkste deel van het gevecht te besturen in plaats van het geheel ²¹⁾. Hij doorloopt zijn geheele leger, waar reeds de overwinning zich voor hem verklaart; alleen aan het hoofd, waar de voornaamste aanval der Nerviers geschiedde, was zijne voorhoede, het zevende legioen, reeds omgetrokken en afgeaneden: het twaalfde, dat dan volgde, bevond zich zeer in 't naauw, en Caesar, die in den haast zonder schild gekomen was, moest dat van eenen legioensoldaat leenen: hij kwam zelf in 't gedrang maar ontwikkelde het twaalfde legioen, maakte ruimte om zich heen en hereenigde zich met het zevende. Toen kwam ondersteuning. De twee nieuw geworvene legioenen waren regts van hunnen weg afgeweken, achter het strijdende leger omgetrokken, en verschenen nu ter goeder ure in het kamp boven op den heuvel, in Caesars rug; daar jaagden zij die Nerviers op de vlugt, die om den regtervleugel heen en tusschen het twaalfde en zevende legioen door waren gedrongen: daarna ondersteunden zij Caesar. Aan den linkervleugel had Labienus reeds gezegevierd: hij zond nu het tiende legioen achter de vijandelijke slagorde om en viel de Nerviers in den rug, van de hoogten aan den linkeroever af. Reeds bestond die slagorde in het centrum en regts niet meer, thans werd ook de linkervleugel ingesloten en de dappere Nerviers omsingeld. Daar, over stapels lijken, toonden zij zich hun ouden roem waardig, streden en vielen, zestigduizend man. Die zich eenige dagen later onderwierpen, waren nog slechts ten getale van 500 gewapenden; slechts drie van hunne zeshonderd oudsten waren gered, ook hun vorst Boduognatus schijnt gesneuveld te zijn, daar hij in Caesars werk niet meer voorkomt. Evenwel moet men aannemen, dat deze opgaaf, door de Nerviers zelfen bij hunne onderwerping aan Caesar gedaan, zeer overdreven is: velen zullen vermist en later teruggekeerd zijn, immers de Nerviers bleven een aanzienlijk volk en namen drie jaren later met onderhoorige volken deel aan den opstand van Ambiorix en Indutiomarus; maar in den grooten opstand van Vercingetorix, vijf jaar na de nederlaag aan de Sambre, levert dit eenmaal magtige volk toch niet meer dan vijfduizend strijders, even veel als de onbeduidende Ambiani ²²⁾.

met den vervolgenden vijand aan den regtervleugel II. 24 doen mij die bogt aannemen, daardoor verstaat men ook beter II. 23: *totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis castris*. Caesar bedoelt het kamp dat hij bezig is op te werpen: zijne voorhoede, het 7^e en 12^e legioen, waren in den slag zelve regtervleugel en werkten ook aan den kant der *porta principalis dextra*; het 11^e en 5^e aan dien der *porta praetoria*, het 10^e en 9^e, de linkervleugel in den slag, aan dien der *principalis sinistra*; deze beide groepen van twee legioenen elk ontblootten het front en de linkerflank van het kamp, namelijk om den vijand te bestrijden. De kant der *porta decumana* bleef voor de nieuw geworvenen, legg. 13 en 14, bewaard.

²¹⁾ Men stelle zich voor dat Caesar van achter naar voren, dat nu van links naar regts geworden was, zijn leger doorloopt: hij komt eerst bij het 10^e (of 9^e) le-

gioen, nog eer het handgemeen wordt, II. 21; dan bij het 9^e (10^e) dat reeds strijdt, II. 21 m., vgl. 23 in.; voorts bij het 8^e en 11^e waar het gevecht reeds tot staan gekomen is, II. 23; eindelijk bij het 12^e en 7^e, waar de strijd reeds tegen hem beslist schijnt maar door hem nog hesseld wordt, II. 25 in.; hier lezen men *ab undecimae*, daar hij het tiende legioen reeds II. 21 verlaten heeft *in alteram partem profectus*. Het Leydsche hs. zoowel als het Amsterdamsche hebben trouwens decime d. i. decimae en de Grieksche vertaler *δεκάτρον*. Maar het foutief vervangen van *simpliciter* door *composita* in hss. is een zeer gewoon verschijnsel.

²²⁾ Bij Pont-à-Vaire hadden de Ambiani 10000 man, die voor zoover wij weten niet in 't gevecht gekomen zijn, II. 4. — De Galliers zonden aan Vercingetorix niet hunne geheele beschikbare magt, maar enkel een uitgelezen deel, VII. 75.

Na den slag aan de Sambre onderwierpen zich de Nerviers; van de Atrebatens en Veromandui wordt niet eens melding gemaakt. Caesar zond van hier ⁸³⁾ één legioen af, om zich in Normandien en Bretagne te vertoonen; hij koos het zevende, dat het meest geleden had, en onder bevel stond van Publius Crassus, wiens beleid den slag bij Landser beslist had. Met het overig leger vertrok hij tegen de Aduatuci, die alleen van de bondgenooten nog onder de wapenen waren, en reeds op marsch waren geweest, toen de slag aan de Sambre hun berigt werd. Zij konden het veld niet houden maar weken in hunne hoofdstad, een rotskasteel van vrij grooten omvang, waarvan de ligging niet bekend is ⁸⁴⁾, sommigen houden het voor Falais, anderen voor 't kasteel van Namur, waarschijnlijker is Marchienne-au-Pont; maar slechts zooveel is zeker, dat het op eene hooge rots lag en enkel van éénen kant, ter breedte van 200 voet, kon worden aangevallen. De schrik der Romeinsche belegeringsgevaarten werkte hier weder gelijk te Noviodunum. De Aduatuci capituleerden, maar in den nacht daarop deden zij een verraderlijken uitval op de Romeinen, die in hunne linies gebleven waren: deze mislukte, en Caesar liet de geheele bevolking, 53000 personen, als slaven verkoopen ⁸⁵⁾.

Tegelijk ontving hij tijding, dat de staten van Armorica, Bretagne en Normandien, zich aan Crassus hadden onderworpen: ook overrijnsche volkeren zonden hem gezanten, die hij echter tot het volgend jaar uitstelde. Zijne winterkwartieren voor zeven legioenen betrof hij aan den regter Loire-oever van Orléans tot Angers, in het land der Carnutes, Turones en Andes; één legioen, het twaalfde, dat aan de Sambre insgelijks veel verloren had, begeleidde hem een eind wegs en kreeg afzonderlijke winterkwartieren te Martigny in Zwitserland ⁸⁶⁾. Gallie was veroverd.

⁸³⁾ II. 34. III. 7. Hij zond het van hier af, want het neemt nog deel aan den slag, en bij de onderwerping der Aduatuci ontvangt Caesar reeds berigt van den uitval der zending. Vgl. ook n. 72.

⁸⁴⁾ Vgl. d'Anville p. 33. 110, Walckenaer I. 505, Ukert II. II. 540 vlgg. Dit *oppidum* Aduatucorum moet niet verward worden met Tongeren, Aduatūca, de hoofdstad der Eburones, V. 24, VI. 32. 37. — Dit is de gewone opinie, die ook op de kaart is gevolgd: daar heb ik, in de onzekerheid der verschillende opgaven, het *oppidum* Aduatucorum te Namur aangeteekend. Maar de bijgevoegde *carton* volgt eene andere uitlegging, die op eene plaats van het vijfde boek (hst. 24) steunt en daar nader zal worden ontwikkeld. Volgens deze onder-

stelling is het *castellum* Aduatūca (VI. 32) hetzelfde als dit *oppidum* Aduatucorum, en moet men het omstreeks Marchienne-au-Pont in den hoek tusschen Heure en Sambre zoeken, in Belgisch Henegouwen, op 50½° N. B. 22° O. L.

⁸⁵⁾ II. 29—33.

⁸⁶⁾ II. 34. 35, III. 1. 7. Crassus zal zich wel niet tot den regterover der Mayenne hebben uitgestrekt; hij lag het meest westelijk. Genābum Carnutum, later Genābum Aureliani, Orléans, in Orléannais, dpt. du Loiret, 48° N. B. 19½° O. L.; *Caesarodunum* Turōnum, later Turoni, Tours, in Touraine, dpt. Indre-et-Loire, 47½° N. B., 18½° O. L.; *Indivāmagus*, Angers, in Anjou, dpt. de la Mayenne, 47½° N. B., 17° O. L.

DERDE JAAR.

V. Chr. 56, A. U. C. 698; Kal. Ian. 698 = 1 Jan. 56.

Coss. Cn. Cornelius Lentulus Marcellinus.

L. Marcius Philippus.

De triumviri te Luca. Clodius aedilis curulis. Cato's terugkomst uit Cyprus. Cicero pro Sestio, de provinciis consularibus, pro Coelio, Balbo, brief aan Luccius (Fam. V. 12).

Caesars bestuur was thans geheel van aard veranderd. In het begin van den eersten veldtogt stond hij, op zelfverdediging bedacht, in eenen hoek van Gallie. Twee schitterende overwinningen gaven hem eenen grooten zedelijken invloed, maar niet te min trad hij in den winter naauwelijks buiten zijn gouvernement. Eerst de oorlog met de Belgen gaf hem het Noorden, zoo als hij zich na Ariovistus' nederlaag heer van Oostfrankrijk mogt noemen: zijne heerschappij over Gallie was gevestigd ⁸⁷⁾. Wij verlaten derhalve het eerste, meest interessante tijdvak zijner veldtogten, de onderwerping zelve. Tusschen deze en het tijdvak der groote opstanden in liggen drie jaren van ondergeschikt belang, jaren van losse veldtogten, van op zich zelve staande gebeurtenissen.

Caesar had gemeend, op de trouw zijner bondgenooten te kunnen rekenen: van daar dat hij de *provincia* van troepen durfde ontblooten en zelfs voor zijne verbindingen met haar onbezorgd bleef: het gebied der Haeduers reikt noordelijk niet verder dan Nevers, en van daar tot Orléans schijnt Caesar den waterweg veilig te hebben gerekend, ten minste hij bezette de Loire slechts van Orléans tot Angers ⁸⁸⁾. Evenwel bleef hij juist op de communicaties zijn oog rigten. Vijf groote wegen voeren thans van Frankrijk of Gallia *ulterior* naar Lombardije: die langs de zee over Nice; die van Gap ⁸⁹⁾ over Briançon naar Pignerol, over den *mont* Genève, met eenen zijtak op Suse; een derde weg, van Grenoble of Chambéry over Lans-le-Bourg op Suse, over den *mont* Cenis;

⁸⁷⁾ II. 35. *Omni Gallia pacata*, III. 7 *cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret*. Dit was eene billijke reden om te Rome vijftien dagen lang *supplicationes* te houden. Vgl. Drumann III. 260.

⁸⁸⁾ II. 35, vgl. III. 7. Tusschen de Carnutes en de Haedui bleef het land der Senones regts, dat der Bituriges links van den Liger onbezet.

⁸⁹⁾ Ik heb bl. 4 n. 17 en op de kaart dezen pas aangegeven als loopende van Exilles (of Oulx), het oude Océlum (Ocelum t. a. p. is drukfout, eveneens Cessaune voor Cesanne), over Briançon naar Gap; daarin volgde ik Spruner en de nieuwere kaarten, Sanson en Valesius. Er had moeten bijgevoegd worden, dat volgens de latere geographen Ocelum ééne vallei zuidelij-

de vierde gaat eveneens van Chambéry of Grenoble uit, en loopt over den kleinen S. Bernard naar Aosta, waar hij den vijfden ontmoet, die van Martigny af over den grooten S. Bernard komt. In Caesars tijd waren stellig drie dezer wegen voor het verkeer geopend. De weg van Nice over den Var en langs de kust was de meest gewone, en Caesar zelf was over den *mont Genève* getrokken. Maar hij wenschte ook het pad over den grooten S. Bernard tot eene heerbaan te maken ⁹⁰⁾. Het twaalfde legioen, dat aan de Sambre het meest had geleden, werd met die taak belast ⁹¹⁾; hier, liet het zich aanzien, waren de minste kansen, om spoedig weder de vermoeijenissen van den oorlog te moeten ondergaan. Ser. Sulpicius Galba, de bevelhebber, nam zijnen weg denkkelijk over Genève, misselien door Zwitserland: hij leverde eenige gevechten aan de bergbewoners, maar ontving weldra hunne onderwerping en meende zijne winterkwartieren te kunnen betrekken. Bij Martigny maakt de Rhône eene bogt en stroomt noordwest- in plaats van zuidwest-waarts naar het meer van Genève: vlak op die bogt opent zich de pas van den grooten S. Bernard. De Veragri hadden daar een vlek, Octodurus ⁹²⁾, hetwelk door eene rivier midden door gedeeld werd, namelijk door den Rhône of door de Dranse, welke daar uit de vallei zelve van den S. Bernard komende, juist in de bogt van den Rhône vloeit. Galba liet aan de inwoners éenen oever en nam den anderen voor zich, ongetwijfeld den zuidelijken Rhôneoever, indien *deze* rivier het dorp van een scheidt, en dan was de maatregel zeer gelukkig, maar van de beide oevers der Dranse kan geen zonder groot bezwaar worden verwaarloosd. Immers Galba moest niet alleen op den Alpenpas, maar zeker ook op de vallei van den Rhône het oog houden, beide waren handelswegen, beide kon men als heerbanen behoeven. Wanneer nu een leger alleen den linkeroever der Dranse bezet, is het de Rhônevallei niet meester en ligt ook van den grooten S. Bernard af te houden; neemt het enkel den rechteroever in, dan loopen zijne verbindingen met Genève gevaar. Eene brug over de Dranse met een sterk hoofd is hier niet wel ontbeerlijk, maar daarvan vernemen wij niets. Trouwens was dit niet de eenige fout van Galba. Zorgeloos en op vrede rekenende droeg hij noch voor ammunitie, noch voor leeftocht, noch voor het verschansen van zijn kamp de noodige zorg: een opstand der bergbewoners verraste hem, hij werd in zijn kamp opgesloten, en sloeg ze door de dapperheid zijner soldaten en het overwigt der Romeinsche taktiek, maar waarlijk niet door veldheerstalent; zelfs de beslissende *manoeuvre* welke alleen het legioen gered heeft, een tijdige uitval, moest hem door zijne officiers worden opgedrongen. Van de overwinning werd alleen gebruik gemaakt om te vlugten: het legioen werd naar het land der Allobroges terug getrokken, denkkelijk naar Genève, en Galba's zending was daarmede geheel mislukt ⁹³⁾.

ker; niet in die van Suse maar in die van Fénestrelles en Fignerol gelegen heeft, te Uxau of Oecello, zie d'Anville, p. 501, Walckenaer, I. 538 vlg., Ukert II. II. 451 vlg. Op mijne kaarten, zelfs op die van Donnet, heb ik dit plaatsje niet gevonden.

⁹⁰⁾ III. 1.

⁹¹⁾ III. 1. Het legioen heeft nog Aduatua mede belegerd, maar het blijft onzeker of het terstond van daar naar Octodurus vertrokken is of eerst met Caesar naar de buurt van Orléans is getrokken. Dit laatste gevoelen

wordt ondersteund door de woorden *cum in Italian proficiaceretur* Caesar streng uit te leggen, maar het eerste wordt weder mogelijk door het terstond volgende *misit*.

⁹²⁾ Octodurus Veragrorum, Martigny, in Zwitserland, kanton Wallis, 46° N. B., 24½° O. L.

⁹³⁾ III. 1—7. Men rekene het geheele legioen op c. 5000 man, wegens de zware verliezen aan de Sabia. Daarvan waren twee cohorten, dus c. 1000 man, naar 't land der Nantuates gedetacheerd, en Galba had derhalve bij Octodurus omtrent 4000 man. — Dat Caesar

Omstreeks dezen tijd vertoont Caesar zich in zijne geheele groothed. In dienzelfden winter was de beroemde samenkomst te Luca. Onvruchtbare eer liet Caesar aan wie ze begeeren mogt, en stelde zich tevreden met de verlenging van zijn bestuur over Gallie gedurende vijf andere jaren; met zeldzame juistheid van oordeel zag hij te gelijk in, hoe sterk zijne stelling thans reeds was, en hoe langen tijd hij nog zou behoeven om inderdaad meester te wezen over dat Gallie 't welk hij bijna voetstoots had veroverd. Zijn naaste doel was thans, geene magt behalve zijne eigene in Gallie te zien, en ook daartoe nam hij meesterlijk zijne maatregelen. Een zijner onderbevelhebbers, de meergenoemde jongere Crassus, was met eenige volken van Bretagne in geschil geraakt. Caesar geeft natuurlijk aan de Galliërs ongelijk, maar het bestaan van den twist was hem zeker hoogst aangenaam, en zoo ooit kan men hier wel zeggen: *is fecit cui prodest* ⁵¹⁾. Naar aanleiding van deze oneenigheid geraakte de geheele zeekust in opstand ⁵²⁾. De Namnetes van de Loire tot aan de Vilaine, hunne krijgshaftige naburen de Venetiers van de Vilaine tot aan Quimper, de Osismiers omstreeks kaap Finisterre, de Ambiliates en Curiosolites nabij S. Malo, wier namen in de verbasteringen Lamballe en Corseult tot ons zijn gekomen, de Unelli op het schiereiland le Cotentin, de Lexoviers en de Ebuovische Auleri van Lisieux en Evreux, in één woord, van Seine tot Loire was geheel Normandic, Bretagne en Anjou in de wapenen; zelfs de afgelegen Morini en Menapiërs, zelfs de volkeren aan Englands zuidelijke kust beloofden hulp. Alleen de Redones in het binnenland, te Rennes, en eenige minder bekende volkeren schijnen vrede gehouden te hebben: de Diablintres te Jublains bij Mayenne behoorden tot het verbond.

Deze oorlog, met zeestaten, en langs eene kust waar de steden ook van de zeezijde moesten aangevallen worden, gaf Caesar gelegenheid om zich een wapen te verschaffen dat hij nog miste, eene vloot. Nog gedurende zijne afwezigheid werden op de Loire en langs de kust tot aan de Garonne toe schepen voor hem gebouwd; Provence leverde de bemanning. Caesar nam onderweg het twaalfde legioen met zich en hereenigde zich met het leger: hij detacheerde Labienus met ruitërij in observatie naar Trier, Crassus met ruitërij en 7000 zwaargewapenden naar Toulouse ⁵³⁾, en trok zelf tegen den vijand op.

Het westelijkste punt van Caesars winterkwartieren was Angers geweest, dit werd thans de basis zijner operaties. Van daar overzag hij den vijand, die over eene lange linie uitgebreid,

zelf aldaar geenen oorlog verwachtte, blijkt uit de omstandigheid, dat hij een deel der ruitërij aan Galba toevoegde had: deze kon immers in de Alpen nauwelijks van dienst zijn. De Nantuates woonden omstreeks den mond van de Rhône aan het meer van Genève, misschien ook langs den geheelen regter Rhôneoever van daar tot aan de bron der rivier; zij hadden aan den opeland geen deel genomen. De Veragri woonden omstreeks Martigny, zoo als uit den tekst blijkt, dus de Seduni oostelijker, omstreeks Sion of Sitten, *civitas Sedunorum*. Z. d'Anville, p. 539, Walckenaer, I. 553 vlgg., Ukert, II. 11. 346 vlgg.

⁵¹⁾ Het oorspronkelijk feit zal anders wel aan de Venetiërs moeten geweten worden. Caesar zegt het uitdrukkelijk, III. 8, en ware 't niet zoo, dan zou het doodten der oudeten van dien staat en het verkoopen van de bevolking, hetwelk Caesar als straf voorstelt, III. 16, eene

nuttelooze, denkelijk zelfs eene impolitieke vreedheid geweest zijn, die men niet met het voorbeeld van Lucertius en Drappes verdedigde, VIII. 44. Maar al oordeelde Caesar het feit strafbaar, hij kon niet te min zeer gaarne zien, dat hij daardoor aanleiding kreeg Armorica te bemagtigen.

⁵²⁾ III. 8, 9, 11, 17. — Corseult tusschen Dinan en S. Malo, niet Courseule bij Caen en de rotsen du Calvados, z. Walckenaer I. 381, Ukert II. 11. 337. — Lamballe ligt in Bretagne, dpt. Côtes-du-Nord, op 48° N. B., 15° O. L., Corseult eveneens in Bretagne, op de grens der dpten Côtes-du-Nord en Ille-et-Vilaine, op 48° N. B., 15½° O. L. Donnet schrijft Corseul; waar ik van zijne schrijfwijze afwijk zal ik dit opgeven.

⁵³⁾ III. 11. Cum cohortibus legionariis XII (7200 man) et magno numero equitatus.

van Nantes tot Evreux, van het westen tot ver in het noordoosten hem bedreigde. Maar die groote massa was niet verenigd, was ligt geheel vaneen te scheiden. Met de Redones was Caesar in vrede: hun gebied en dat der Andes loopt van Angers tot Rennes, van het zuidoosten naar het noordwesten, dwars door het gebied der verbondenen heen. De groote en bij zeevarenden zoo beruchte baai van S. Michel dringt zich wigvormig tusschen kaap Finisterre en het schiereiland le Cotentin in: haar zuidoostelijke inham, de *rade de Cancale* bij Avranches, is slechts weinige mijlen van Rennes verwijderd. De hoofdsterkte der vijanden was bij het tegenwoordige Vannes: daar kent de geograaf Ptolemaeos hunne stad Doriorigum, en het Morbihan was als natuurlijke haven voor platboomde schepen allerschiktst: de gansche kust komt geheel overeen met Caesars beschrijving.

Het moet Caesars plan geweest zijn, de magt zijner vijanden te splitsen *) en tevens hunnen hoofdzetel te land en ter zee aan te tasten: een en ander bereikte hij ten gevolge van deze geographische gesteldheid van het terrein. Zijne geheele krijgsmagt breidde zich waaijervormig uit, in dien zin, dat van Angers als middelpunt vijf stralen uitgingen: Caesar zelf in het midden, regts Titurius en nog verder Labienus, links de vloot, en aan den uitersten linkervleugel Crassus, of met andere woorden, en om alleen de hoofdmassa's in rekening te brengen: de vloot zakte de Loire af, het leger trok in twee *colonnes*: de hoofdmagt regt op Vannes aan, langs de Loire over Nantes tot Savenay, en van daar langs de zeekust, en een sterk detachement, drie legioenen, over Châteaubriand en Rennes naar den kant van Avranches of Mortain: zoo volgden ze twee zijden van eenen driehoek, langs wiens basis, over Ploërmel, de verbinding open bleef **). Caesar zelf stond aan het hoofd van het gros des legers, dat als centrum

*) III. 11. Qui cum manum *distinendam* curet.

**) III. 19. Caesars togt met de hoofdmagt wordt door den aard der zaak aangegeven. De eenige groote weg van Angers naar Vannes, die den langen omweg over Rennes vermijdt, is heden ten dage de genoemde: en deze drukt dus ongetwijfeld de hoofdzakelijke rigting van Caesars leger uit, hoewel het altijd mogelijk maar niet waarschijnlijk is, dat deze de Loire reeds bij Ancenis verlaten heeft en over Nort, Blain, Redon en Malestroit op Vannes aan getrokken is: dan zou hij echter niet naar Nantes gekomen en niet langs de zeekust getrokken zijn, waar ik de *complura oppida* van III. 14 in. zou zoeken, welke Caesar nog vóór den zeeslag veroverd: buitendien was deze weg noodig om althans den regteroever der Loire van vijanden schoon te vegen en daardoor de kansen te verminderen, dat de Galliërs het uitloopen zijner vloot zouden beletten. In elk geval zal Caesar wel te Angers over de Mayenne gegaan zijn, om slechts ééne rivier in plaats van drie te kunnen overtrekken: ik stel dus dat alle acht legioenen van *Iulius Magnus* uitgaan. Nu trekt Caesar zelf langs den Liger, over S. Jean, S. Georges sur Loire, Ingrandes en Marades naar Ancenis; zooveel is vrij zeker. Naar alle waarschijnlijkheid volgt hij den Liger nog verder, over Oudon, tot Nantes; van daar tot Savenay volgt

hij eveneens den loop van den stroom, echter meer uit de verte, en trekt nu op Vannes aan, langs de kust, over Pont-Château, la Roche-Bernard en Muzillac. De zeeleden der bondgenooten zijn thans nauwelijks bekend; stellig zijn alleen *Brivates Portus*, aan de Namnetes behorende, in de tegenwoordige baie de Pennebé; *Doriorigum*, Vannes, de groote stad der Veneti, en *Blavia*, aan den mond van den Blavet, het tegenwoordige Port-Louis nabij Lorient, dat reeds aan de Osismi behoorde. Vgl. Ukert II. II. 485. De Veneti bezaten derhalve de kust tusschen Blavet en Vilaine. De ligging der genoemde plaatsen is als volgt: Port-Louis en Vannes in 't dpt. Morbihan, de baie de Pennebé op de grens van dit dpt. maar toch nog in dat der Loire-inférieure, allen in Bretagne. De geographische cijfers zijn deze:

Port-Louis	47½° N.B.	14½° O.L.
Vannes	47½° "	15° "
Baie de Pennebé	47½° "	15° "

De marsch van Titurius berust geheel op gissing. Maar het is zoo duidelijk wat Caesar te doen stond zoodra wij eenmaal aannemen dat hij van Angers uitging, dat ik niet gearzeld heb de voorstelling in den tekst aan te nemen, immers zijne bedoeling ligt in de straks aangehaalde woorden *qui cum manum distinendam curet* van III. 11 klaar

opereerde, de vloot vormde den linkervleugel, aangevoerd door D. Iunius Brutus, later een van Caesars moordenaars; de drie legioenen die noordwestelijk trokken stonden onder bevel van Q. Titurius Sabinus, die het bruggehoofd aan de Aisne gecommandeerd had, een van Caesars meest vertrouwde onderbevelhebbers, een bekwaam en moedig officier, in gewone omstandigheden alle vertrouwen waardig, maar die niet berekend was om zelf, op een beslissend oogenblik, eene groote verantwoording op zich te nemen en daardoor twee jaren later tot een noodlottig einde kwam.

Een groot gedeelte van den zomer verliep zonder beslissing ⁹⁹⁾. Caesar nam verscheidene steden der Venetiërs van de landzijde weg, maar de garnizoenen vlugten over zee en hervatten den strijd op andere punten: de wezenlijke kracht des vijands bleef in haar geheel. Het was dus zaak, zich ook van den seekant te doen gelden, maar het schijnt lang geduurd te hebben, eer de twee groote afdeelingen der vloot, die van de seekust tusschen de monden van Loire en Garonne en de Loirevloot zich hadden kunnen vereenigen. De Gallische vloot beging de groote fout die vereeniging niet tegen te gaan, hetwelk ze door het loutere blokeren van den mond der Loire zou hebben kunnen doen: over 't algemeen schijnen de Galliers, gedurende de vier eerste jaren van Caesars bestuur, niet te hebben ingezien welk gevaar hen allen bedreigde; ten gevolge daarvan vergenoegden zij zich met halve maatregelen, met een enkel verdedigenden oorlog van afzonderlijke volken, aan onbekwame leiders toevertrouwd. De Gallische schepen waren log en zwaar, maar sterk van bouw en geheel ingerigt op het zeilen, en wel nog minder op snelheid dan op veiligheid ¹⁰⁰⁾; van daar waren zij denkelijk slecht bemand, zeker veel minder dan de galeijen der Romeinen, welke van een groot aantal roeijers voorzien moesten zijn. De vorm der Gallische schepen had eenige overeenkomst met dien der Chinesche jonken: voor- en achtersteven waren van bovenmatige hoogte, dus zeker ook de boorden vrij hoog; de bodems plat, het hol geheel van eikenhout, terwijl de Romeinen pijnhout bezigden. Wanneer eene Romeinsche oorlogsgalei, zelfs in volle vaart, tegen het boord van zoodanig een goed getimmerd eikenhouten zee-kasteel kwam stooten, dan stuitte zij krachteloos af, niet het zware Gallische schip, dat ook door den met metaal beslagen balk der snebbe nauwelijks leed, terwijl de Romein de geheele dreuning van den schok moest verduren, vooral daar waar de snebbe bevestigd was. Slechts één voordeel hadden de Romeinen: hunne schepen waren sneller, en hingen, gelijk onze stoombooten, van wind en weder veel minder af dan zeilschepen. De manier waarop de Venetiërs overwonnen werden is om hare naïveteit merkwaardig: de Romeinen gebruikten zeisen, aan lange staken

en duidelijk voor ons. Daaruit volgt bijna van zelf de geschetste togt, van Angers uit over S. Jean de Liniers, le Lovroux Beconnois, Candé, S. Julien de Vouvantes, Châteaubriand en Corfund-les-trois-Maisons naar Rennes: hoe Titurius van daar naar Avranches of daaromtrent gekomen is, westelijk over Hedée of oostelijk over Fougères, of hij omstreeks Avranches, Mortain of zelfs Domfront uitkwam, kan niet beslist worden. Er is nog een andere weg mogelijk, maar zeer onwaarschijnlijk: Titurius zou de Mayenne langs den rechteroever op zijn getrokken, over le Lion d'Angers, voorts over Châteaugontier, Laval, Mayenne en Ambrières, om op de hoogte van Domfront uit te komen. Maar dan stelde hij zich

bloot aan 't gevaar afgesneden te worden in plaats van af te snijden, zoo de vijand zich haastte: langs den eersten weg werd terstond een groot stuk westwaarts gewonnen, tot Rennes toe, en daardoor tevens de verbinding met Caesar verzekerd, van Rennes af over Mordelles, Plélan, Ploërmel en Elvan naar Vannes: langs dezen weg deelden Caesar en Titurius elkaar later het bericht van hunne overwinningen mede. Eene lijn van Avranches over Mortain naar Domfront wijst ten ruwste de plaats aan waar Titurius de Unelli sloeg; eene nadere bepaling is niet wel mogelijk.

⁹⁹⁾ III. 12 f. 14.

¹⁰⁰⁾ III. 13.

bevestigd, waarmede zij onder 't voorbij varen deelen van het takelwerk aanhaalden en doorsneden: zoodra zij de touwen hadden doorgesneden welke de ra's ophielden vielen deze noodzakelijk neder ¹⁰¹⁾, en deze ruwe wijze van strijden werd voortgezet tot dat de Venetiërs, tevens door eene windstilte overvallen, onbewegelijk moesten blijven liggen en dulden dat de Romeinen hunne schepen een voor een als even zoo veel fortten beklommen en stormenderhand innamen. Slechts enkelen ontkwamen naar het strand. De plaats van dezen zeeslag is onbekend: een vrij algemeen verspreid gevoelen plaatst dien in de golf of binnenzee le Morbihan ²⁾, maar hiervoor is geen andere grond dan dat die gedachte voor de hand ligt. Ook de tijd van het gevecht is onbekend: alleen weet men dat het in 't najaar is voorgevallen.

Sabinus was even gelukkig als Caesar. Door zijnen marsch werden de westelijk gelegen Curiosolites en Ambiliati van hunne bondgenooten in Normandïe afgesneden: omtrent hun verder lot blijven wij in 't onzekere, denkelijk werden zij tegelijk met de Venetiërs overwonnen. De Unelli en hunne bondgenooten uit het oosten verzamelden een leger, waartegen Titurius zich in zijn kamp op-sloot: zijn voornaamste doel was tijd te winnen. Maar het gelukte hem, door een gereinsden overlooper valsche tijdingen onder de Galliërs te verspreiden en ze op deze wijs tot eenen onberaden aanval op zijn kamp te verlokken; nu vielen de Romeinen uit en verstrooiden de vijandelijke magt. Verdere tegenstand schijnt niet beproefd te zijn; in elk geval was hij geheel onbeduidend ³⁾. Opmerkelijk is het, dat bij de Lexoviers en de Eburonices een volksoproer en de dood der oudsten moet voorafgaan, eer de natie zich tegen de Romeinen verklaart: welligt zagen genen de overmagt van Rome duidelijker in ⁴⁾. Maar de Romeinsche instellingen hebben te allen tijde iets bijzonder aanlokkelijks voor iedere aristokratie gehad: van de Punische oorlogen af aan is de aristokratische partij in ieder verdeeld volk tevens de Romeinsche partij. De Venetiërs waren het onderling eens; hun „senaat” werd door Caesar ter dood gebracht, het volk als slaven verkocht ⁵⁾. Immers Caesar

¹⁰¹⁾ III. 14 f. Quibus abscisis antennae necessario concidebant. Dus lees ik III. 15 in. *deiectis*, ut diximus, antennis, hoewel de Bong. en Voss. 1 *Disiectis* hebben, dat geenen zin geeft: de ra's vielen immers niet uiteen. Nipperdey's hs. a, het tweede Parijsche (= interpolatae familiae antiquissimus codex, qui quidem „collatus sit” Nipp. p. 42; n°. 5764, een perkamenths. in folio van de 11^e eeuw), en het *καταβλήντων* van den metaphrast hadden de uitgevers aan de ware lezing moeten herinneren; inderdaad heeft reeds Ursinus ze aangeraden, en op diens voorbeeld Oudendorp, maar hij liet het in eene noot staan, en zoo prijkt de onzin ook thans niet alleen in onze schooluitgaven maar zelfs in Nipperdey's tekst.

In bst. 15 leest men thans *malacia ac tranquillitas*, en zoo hebben ook beide hss., behoudens dat in den Bong. *malatia* en in den Voss. 1 *malicia* staat. Zoo heeft Caesar niet geschreven: de woorden *ac tranquillitas* zijn van iemand die den Griekschen term *μαλακία* niet verstond, die o. a. bij Festus op *suatra* verklaard wordt. De Grieksche vertaler heeft ook hier de goede lezing, hoewel die zeker niet op betere hss. maar enkel op

gissing berusten zal, hij geeft *τοσαύτη εὐδία γαλήνη συνέβη* enz., zonder meer.

²⁾ B. v. Napoleon, p. 48, Drumann, III. 268. Blijkbare fouten als *Domitius* Brutus, Nantes als de plaats waar Caesars schepen gebouwd zijn e. a. bij den eersten t. a. p. behoeft ik to minder tegen te spreken, omdat van den keizer de naauwkeurige bekendheid met deze details in billijkheid niet kan worden gevergd. Erger is de ontijdige voorzigtigheid van Drumann, geen grooten geograaph, die III. 260 van Octodurus, welligt Martigny, en bl. 266 van Duriogium, *misochien* Vannes, melding maakt.

³⁾ III. 17—20.

⁴⁾ V. 27 zegt Ambiorix: quod non adeo sit imperitius rerum, ut suis copiis populum Romanum superari posse confidat. Vgl. 28: civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausum vix erat erodendum.

⁵⁾ III. 16. In quos [eo] gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur. Dit kan de ware reden niet zijn, waarom de gematigde en menschelijke Caesar

beschouwde zich reeds als heer van Gallie; die nog tegenstand boden hield hij voor geïsoleerde strijders, welke hij opzettelijk allerstrengst behandelde, om van soortgelijke pogingen af te schrikken. Juist even zoo behandelde hij vijf jaren later Drappes en Lucterius, „die roovers” (18), met ongehoorde wreedheid: de geschiedenis is jegens den grooten staatsman tot de erkenenis verplicht dat hij ten minste niet onnoodig wreed is geweest. Werkelijk nationalen tegenstand wist Caesar te eerbiedigen: dan was hij zacht, uit neiging en uit politiek. De overwonnenen bij Autun, bij de Sambre, bij Alesia, de onedelmoeidige vijanden bij Pharsalus werden gespaard.

Labienus, die tegen de Treveri gezonden was, heeft dit jaar geene gevechten van enige beteekenis geleverd. Maar in het zuiden werd Caesars invloed gevestigd. Publius Crassus, de ijverigste zijner onderbevelhebbers, was afgezonden om de Aquitaniers bezig te houden en zoo mogelijk de teekenen van hunne onderwerping te ontfangen. Caesar had hem twaalf cohorten medegegeven, denkelijk twee van ieder legioen behalve het zevende en twaalfde welke door hunne verliezen aan de Sambre te veel verminderd waren: buitendien ontving hij veel ruitery (7). Daaruit alleen kan worden opgemaakt, dat Caesar niet eigenlijk eene duurzame onderwerping van Aquitanie beoogde: de sleutel tot het bezit van die provincie is dat der Pyrenaeën. Crassus had alleen in last, zijn legertje tot de kern eener magt te maken, die in staat zou zijn de Aquitaniers te keeren indien zij soms eenen togt naar het noorden beraamden: hetgeen hij voltooidde was alleen de onderwerping der vlakten, voor het oogenblik, en misschien was dit nog meer dan hem regstreeks was opgedragen. Zijn krijgstogt *) ging denkelijk van Toulouse uit,

zich zoo groote wreedheid heeft veroorloofd. Drumann III. 266. n. 79 heeft de nietigheid dezer reden ingezien, en doet zeer goed opmerken, dat Caesar hier III. 9. 16. van *gesanten* spreekt, terwijl volgens III. 7 alleen *praefecti* en *tribuni militum* waren aangehouden. De Veneti zelfden begingen eene groote fout door de gevangenneming dezer *tribuni*: ze wilden, zegt Caesar, hen tegen hunne gijzelaars uitwisselen, maar vooreerst zal het aantal der Venetische gijzelaars in Crassus' kamp onvergelykbaar grooter zijn geweest dan twee, en Caesar had het immers met zijne acht legioenen altijd in zijne hand, nieuwe gijzelaars te verkrijgen. Waarom hadden anders de Veneti, in het vorig jaar, die gijzelaars aan het enkele legioen van Crassus niet geweigerd? Toen was het tijd den oorlog te beginnen, en zoo men vrede wilde, zou men ten laatste de gevangenen toch hebben moeten uitleveren. — „*Eo gravius*” zou beteekenen: zoo veel te meer streng, als b. v. eene andere omstandigheid in meerdere mate plaats had. Caesar wil zeggen: meer streng dan gewoonlijk, of dan in andere omstandigheden „*quo diligentius*” d. i. „*ut eo diligentius*” enz., opdat men daarom te meer zou letten op enz. Het woord *eo* moet dus geschrapt worden: het is ingevoegd door iemand, die niet wist dat *quo* en *ut* eo gelijk staan, vgl. I. 8. 14. II. 17. 25 f. 27. III. 13 in. en vele andere plaatsen. Mijne hss. hebben het woord; de metaphraze daarentegen niet, hij vertaalt: *ἐκείνους ἰσχυρότερα ὅλως τιμωρμένους νομίζον*, namelijk

ἴνα κτλ., het eenige woord, waarmede hij *quo diligentius* terugkeert.

18) VIII. 30. 44. Zoo sprak Napoleon van de roovers in Calabrie, en had het geluk hem begunstigd, dan zouden ook de Spaansche insurgenten als roovers in de geschiedenis zijn gekomen. Zelfs de overwonningen van 2 December 1851 staan nauwelijks beter bekend!

7) III. 11. 20.—28. Twaalf voltallige legioenscohorten à 600 man geven 7200, waarbij nog de ruitery gevoegd moet worden. De bijvoeging „*cum cohortibus legionariis XII*” en enkele andere verspreide uitdrukkingen stellen als feit vast, dat Caesar voortdurend Gallische hulptroepen in gewonen dienst had, maar omtrent den aard dezer troepen en de verhouding hunner sterkte tot die van het geheele leger missen wij alle nadere inlichtingen.

Caesar heeft den geheelen veldtogt van dit jaar zeer onbepaald en kort beschreven, blijkbaar ook zonder voorlifde, en als bijzaak. Ik wil niet ontkennen, dien tegenzin min of meer te deelen.

8) De landstreek tusschen Liger en Garumna werd door bevriende volkeren bewoond, en Crassus kon dus ongehinderd van *Iuliomagus* naar Tolosa trekken. — Van de volkeren in Aquitanie weten wij zeer weinig. Caesar noemt III. 27 degenen die zich onderwierpen, en die denkelijk allen tusschen *Atur* en *Garumna* hebben gewoond: de Tarbelli, waarschijnlijk nabij Tarbes, in Gascogne, dpt. des Hautes Pyrenées, 43!° N. B.,

en hij had zich de onderwerping der geheele streek tusschen Garonne en Adour ten doel gesteld: het eerste volk dat hij ontmoette, de Sontiates, misschien in de buurt van het tegenwoordige Sos, tusschen Condom en Bazas, boden tegenstand: zij vielen Crassus op marsch aan maar met weinig gevolg; ook hunne stad moest zich na een kort beleg overgeven. Crassus rukte daarop noordwestwaarts, in het land der Vocates en Tarusates: de juiste ligging van deze volken is ons geheel onbekend, en het is zoo goed als willekeur, dat men de Vocates niet ver van Bazas zoekt en zich den slag voorstelt als in hun gebied voorgevallen, terwijl de Tarusates zuidelijker, omstreeks Aire aan den Adour zouden gewoond hebben. Deze volkeren beproefden tegenover Crassus den zoogenaamden kleinen oorlog, dien zij van oude medestanders van Sertorius leerden. Crassus daarentegen zocht gelegenheid tot een beslissend gevecht, en daar de Aquitaniers den strijd ontweken, tastte hij hun kamp aan. Dit was op de Romeinsche manier versterkt, maar de Galliers evenaarden hun voorbeeld niet: in den rug was eene zwakke plaats gebleven die Crassus ontdekte en waarlangs hij binnen drong. De slagting in de besloten ruimte zal wel aanmerkelijk geweest zijn, en het land rondom was vlak, zoodat de vlugtelingen ligt aan Crassus' talrijke ruitery in handen vielen. Echter is 't moeilijk te gelooven dat van het geheele leger, 50000 Aquitaniers en Cantabriers, drie vierden gedood of gevangen werden ¹⁰⁹). Na dezen slag zond het meerendeel der Aquitanische volkstammen uit eigen beweging gijzelaars aan Crassus, evenwel waarschijnlijk geen enkel volk aan de overzijde van den Adour: de waarschijnlijke hoofdplaatsen der Tarbelli en Bigerriones, Tarbes en Bigorre, liggen thans wel op den linkeroever van deze rivier, maar hun gebied zal zich wel oostwaarts over den Adour hebben uitgestrekt: in geen geval was op de blijvende onderwerping dezer volkeren staat te maken, en niemand wist dit beter dan Caesar zelf. Maar voor 't oogenblik was hij van dien kant veilig, en het bericht van die overwinning klonk goed te Rome.

Geheel Gallie was bevredigd, zegt Caesar ¹¹⁰), alleen de Morini en de Menapiers waren nog onder de wapenen: zij hadden geen blijk van onderwerping gegeven en aan den opstand der staten van Bretagne deel genomen, hoewel omtrent hunne active medewerking niets berigt wordt. Caesar en alle Romeinen zijn zeer zwak in de topographie van dit deel van Gallie: Virgilius noemt de Morini de uitersten der menschen ¹¹¹); „waar die Nerviers „toch wonen weten wij niet,” schrijft Cicero aan zijnen broeder ¹¹²) die in 't gebied van

17½° O. L.; de Bigerriones, Bagnères de Bigorre, of Vie Bigorre, beide dpt. des Hautes-Pyrénées, 43° en 43½° N. B., 17½° O. L.; de Pitanii, Vocates, Tarusates, wier ligging zoo goed als onbekend is; de Elusates, misschien te Eauze tusschen Condom en Mont-de-Marsan, in Gascogne, dpt. du Gers, 44° N. B., 17½° O. L.; de Gates, wier naam niet eens vast staat; de Ausci, waarschijnlijk te Auch, aan den Gers, dpt. du Gers, 43½° N. B., 18½° O. L.; de Garumni, aan de Garonne tusschen S. Gaudens en Toulouse, nabij S. Bertrand de Cominges, in Gascogne, dpt. de la Haute-Garonne, 43° N. B., 18½° O. L.; de Sibuzates, denkelijk omtrent Sanbuse aan den Adour, tusschen Dax en Bayonne, dpt. des Landes, 43½° N. B., 16½° O. L.; en eindelijk de Cosmates, nabij de Tarbelli. Dit is bijna alles wat er

van te weten is, vgl. Ukert, II. 71. 257 vlgg., 382 vlgg. Op de kaart heb ik hoofdzakelijk Spruner gevolgd. — Ook de Bong. heeft *flustates*, door eene andere hand onderschapt, en garumni, echter *auscigarumni*, als één woord, de Voss. I eveneens *flustates* en *Garumni*, buitendien *Gaites*, en *Sibuzates*: de afwijkende opgaven bij Nipperdey p. 326 zijn onjuist. De grieksche vertaler heeft *φλουσταίς*, *γαρούμνι* (sic), *γαιῖται*, en *εἰβουσταίς*. Dit ontleent dus bijna allen grond aan de algemeene, b. v. door Spruner, Ukert, Nipperdey aangenomene lezing *Elusates*.

¹⁰⁹) III. 26 f. Vix quarta parte relicta.

¹¹⁰) III. 28.

¹¹¹) Aen. VIII. 727.

¹¹²) Ad Q. fratrem III. VIII. 2.

dit volk zijne winterkwartieren had, en meer dan eene plaats van Caesars werk draagt duidelijke blijken, dat hij wel verre van over onze rivieren gedrongen te zijn zich benoorden Antwerpen en Maastricht alleen den Oceaan voorstelde ¹¹³⁾. Van daar zijn wij dan ook zoo goed als onbekend met de woonplaats der Menapiers, die men zich echter als in 't bezit van een uitgestrekt gebied moet voorstellen: een gedeelte woonde omstreeks Keulen, andere waren westelijke naburen der Eburones tusschen Mons en Huy, nog andere woonden nabij de Morini ¹⁴⁾, die Térouanne en S. Omer bezaten: de zuidelijkste plaats van dit laatste volk op de kust was *Gessoriacum*, het tegenwoordige Boulogne ¹⁵⁾. Caesar zelf bestuurde den togt, die niettemin geheel mislukte. Ook deze volkeren beproefden den kleinen oorlog, maar met beter gevolg dan de Gascogners: een aanval dien ze op Caesars troepen deden terwijl deze hun kamp verschansten werd afgeslagen, en de Romeinen vervolgden hen in hunne bosschen: zij waagden zich evenwel te ver en leden een gering verlies ¹⁶⁾. Daarop trok Caesar verder vooruit en baande zich eenen weg door de bosschen: het afgehakte hout werd terstond als borstwering aan beide zijden van den weg opgeworpen, langs welken het Romeinsche leger vooruit kroop: waarom Caesar niet liever den brand in het hout joeg blijkt niet, misschien om de aanhoudende stortregens. Immers deze vielen met zulk eene kracht neder, dat het onder de tenten voor 't krijgsvolk niet te houden was; *dus stak Caesar de dorpen en verdere gebouwen der Morini in den brand* ¹⁷⁾, verwoestte hun gebied en trok terug naar den linker Seineoever, waar hij langs de zee bij de Aulerci en Lexovii, omstreeks Evreux en Lisieux, zijne winterkwartieren betrok: daar, in het rijke Normandje, was het leger voor alle gebrek beveiligd ¹⁸⁾. Reeds vestigde Caesar het oog op Brittannië.

¹¹³⁾ Het sterkst VI. 31 f. De vlugende Eburones woonden in geen geval noordelijker dan Luik. Vgl. verder bl. 37, n. 136.

¹⁴⁾ IV. 4. — VI. 5. — Zij worden hier en elders, b. v. IV. 22 f., 38; gezamenlijk met de Morini handdelende voorgesteld.

¹⁵⁾ Ukert, II. II. 552 vlgg.

¹⁶⁾ III. 28 f. Longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt. Ook Napoleon, in het beroemde 29^e bulletin, erkent een groot verlies... aan paarden.

¹⁷⁾ In IV. 38 is een gelijksoortig voorbeeld van een geheel mislukken eener onderneming: Labienus onderwerpt de Morini, maar de Menapii vlugten voor Titurius en Cotta in digte bosschen, zoodat deze het land verwoestten, het graan weghalen, de huizingen in brand steken en ... zich terugtrekken.

¹⁸⁾ III. 29. — Evreux in Normandje, dpt. de l'Eure, 49° N. B., 18½° O. L., Lisieux eveneens in Normandje, dpt. du Calvados, 49° N. B., 18° O. L. Vgl. d'Anville, p. 130. 413, Walckenaer, I. 394. 398, Ukert, II. II. 480. 489. De oude namen zijn *Mediolanum* en *Noviomagus*.

VIERDE JAAR.

V. Chr. 55, A. U. C. 699; Kal. Ian. 699 = 22 Dec. 56.

Coss. Cn. Pompeius Magnus II.

M. Licinius Crassus II.

Ptolemaeus Auletes op nieuw koning van Aegypte, Vatinius praetor,
Piso's terugkomst uit Macedonie, Cicero's boek de Oratore.

Gelijk Napoleon van het kamp te Boulogne, werd ook Caesar van zijne onderneming tegen Brittannië door bewegingen in zijnen rug afgetrokken, en eveneens waren ook hier Duitsche volkeren de bewerkers der afleiding. In het vorig jaar had Caesar zich eene vloot verschaft, en de zeekust van de Garonne tot de Seine aan zich onderworpen; nog verder, tot aan de Somme toe, was geen ernstige tegenstand te wachten: die begon eerst omstreeks Boulogne en het was klaarblijkelijk, dat de oorlog met de Morini den veroveraar niet van den overtocht naar de Engelsche kust zou afhouden ¹¹⁹⁾, al was hij niet in staat hen te onder te brengen. Maar hij lag nog in zijne winterkwartieren toen het berigt van een nieuwen inval der Germanen in Gallie hem bereikte. De beide talrijke volken der Usipetes en Tenchtheri gingen omstreeks Bonn over den Rijn „niet ver van de zee, in welke de Rijn vloeit” ¹²⁰⁾. Deze volken werden door de Sueven tegen den Rijn gedrongen, en men kan dus gerust aannemen, dat hun leger tegen Caesars magt nog veel minder was opgewassen ¹²¹⁾.

¹¹⁹⁾ IV. 22. Neque has tantularum rerum occupationes Britanniae anteposandas iudicabat (Caesar). Echter stelt hij in dit zelfde hoofdstuk zes legioenen tegen de Morini en de Menapii in 't veld, die in een geheel zomer niet eens de onderwerping kunnen te weeg brengen, vgl. IV. 38.

¹²⁰⁾ IV. 1. Zie de geheele behandeling der vraag naar den loop van den Rijn beneden Coblenz na het verhaal van de nederlaag der Usipetes en Tenchtheri. — *Tyzzieps*, bij den Griekschcn vertaler, schijnt de beste schrijfwijze te zijn: de Galliers, zeker ook de Germanen, gebruikten zelf Grieksche karakters.

¹²¹⁾ De Suevi hadden 200000 strijders, van welke altijd de helft uittrok, IV. 1. Zij hadden de Ubii, Usipetes en Tenchtheri overwonnen, men zou dus de

beschikbare magt dezer drie volken op omtrent 75000, de geheele magt op c. 150000, en de geheele magt der beide andere volken op omtrent 80—90000 kunnen schatten, daar de Ubii het grootste der drie volken schijnen geweest te zijn, IV. 3. 4. Caesars opgave, 430000, heeft dus niets ongeloofelijks, wanneer men dit aantal als dat der geheele bevolking opvat, en zoo als gewoonlijk één vierde, hier 107500 man, als strijders berekent. Caesar had acht legioenen, dus 48000 zwaargewapenden, behalve zijne hulpbenden: wapening en discipline stellen de Romeinsche *legionarii* verre boven even zoo veel Germanen, waar 't op de berekening van strijdkrachten aankomt, in een gevecht man tegen man natuurlijk niet. — Vgl. ook Napoleon, p. 60.

De Germanen, welke aan den linker Rijnsoever geen tegenstand ontmoetten en zelfs door verscheidene staten werden uitgenoodigd voorwaarts te trekken, naderden reeds de Maas boven Namur, waar zij zich in het gebied van een paar kleinere volken nedersloegen welke van de groote natie der Treveri afhingen: in dat van de Eburonen, wier dappere daden in den Romeinschen oorlog te merkwaardiger zijn naarmate hunne geringe magt duidelijker blijkt, en de Condrusi omstreeks Dinant in het tegenwoordige Condroz: de woonplaatsen der Eburonen zijn niet naauwkeurig bekend ²²). Caesar geeft enkel een zeer onbepaald bericht van zijne voorbereidselen tot dezen veldtocht: hij riep de voornaamsten van Gallie tot zich, kort na zijne aankomst bij het leger welke hij met opzet had vervroegd, zorgde voor magazijnen en ruitery, ontveinsde tegenover de Galliers dat hij hunne geheime verstandhouding met de Germanen kende en trok „naar die plaatsen, waar hij hoorde dat de Germanen zich ophielden” ²³). Deze schijnen, op de annadering van zijn leger, naar den Rijn te zijn terug geweken: intusschen onderhandelden zij met hem, en zochten tijd te winnen ²⁴). Eeuwel konden hunne opperhoofden niet verhinderen, dat gedurende een korten wapenstilstand een ruitergevecht voorviel: Caesars 5000 ruiters sloegen voor 800 Germanen in smadelijke vlugt ²⁵). Hiervan maakte Caesar gebruik: toen des anderen daags, volgens afspraak, al de oudsten van het Germaansche leger tot hem kwamen om verder te onderhandelen, liet hij hen aanhouden ²⁶), stelde zijn leger in slagorde en trok zoo derdehalf uur ver naar het vijandelijk kamp, waar hij niet verwacht werd, en dus, met zeer weinig verlies, het leger geheel uiteen dreef. De Germanen, mannen, vrouwen en kinderen, vlugten naar den Rijn: ze waren toen juist in den hoek, welken die stroom met de Moezel vormt, en de landzijde was door Caesars vervolgende benden afgesloten. In wanhoop stortten vele der vlugtelingen zich in de rivier, niet in den ontzaggelijken Rijn, zoo als men bij eene eerste lezing zou denken, maar in de Moezel, en zochten hun heil door over te zwemmen; daar kwamen duizenden van hen om. Het overschot schijnt zich door het land der Treveri, op den regter Moezeloevers, naar Germanie gered te hebben: daar kon Caesar hen niet vervolgen zonder zich een nieuwen oorlog op den hals te halen, en het was gemakkelijker, het voor te stellen als of het Germaansche leger zijn graf in den Rijn gevonden had. Eene eeuw later worden beide volken weder onder Romes tegenstanders vermeld ²⁷).

Het springt in het oog, en ieder die Caesars verhaal leest moet het erkennen, dat Caesar tegenover deze Germanen niet zeer ruiterslijk gehandeld heeft: Deutsche geleerden die zich bij de Usipeten hunne voorouders herinnerden hebben er op gewezen, en reeds Caesars tijdgenoot de jongere Cato wilde, uit overtuiging en partijzucht, dat men den trouweloozen veldheer aan de diep gekrenkte Usipeten en Tenctheren overleveren zou, als bloedigen zoen, om den toorn der

²²) IV. 6. Zie de vraag van de woonplaats der Eburones bij de behandeling van den oorlog met Ambiorix. De Condrusi woonden op de aangevozen plaats, in de provincie Namur, 50½° N. B., 22½° O. L., vgl. d'Anville, p. 240, Walekenner, I. 502, 504, Ukert, II. n. 335. 371.

²³) IV. 6. 7. Vgl. over de plaats van den slag bl. 86 n. 136.

²⁴) IV. 7—9. 11.

²⁵) IV. 12.

²⁶) IV. 13.

²⁷) De Usipetes bij Tac. Ann. I. 51, in den tijd van Germanicus, de Tenctheri Hist. IV. 64, in dien van Civilis, beide volken gezamenlijk Germ. 32. — De ruitery die tot de Sigambri gevlugt was daarentegen werd door Caesar opgeëischt, IV. 16. Is het te ver gezocht te zeggen *se in flumen praecipitaverunt*, zonder de rivier te noemen, zijne lezers opzettelijk tot het verkeerde denkbeeld heeft willen verleiden dat de Rijn bedoeld werd?

onsterfelijke goden van het leger en het volk van Rome af te wenden ¹¹⁰), te veiliger, omdat hij zich geene illusie omtrent de uitvoerbaarheid van zijn voorstel kon maken. Het stond Cato schoon, de slechte zaak der *triumviri* ten behoeve van de veel slechtere der verrotte Romeinsche aristokratie aan te vallen, en het goochelspel van Caudium en Numantia in eene beschaafde eeuw te hernieuwen, en een heiligen afkeer te huichelen voor eene daad waarvan Rome alle vruchten plukte. Tegen zulke verwijten heeft Drumann, met meer talent dan geluk, den grooten Romein verdedigd ¹¹¹). Men moet hem gereedelijk toestemmen, dat Cato over oorlogszaken en over Caesar niet de beste regter is, dat de Germanen, zonder aanleiding van Romeinschen kant, gewapenderhand op Romeinsch grondgebied verschenen ¹¹²), en niet tevreden aldaar woonplaatsen te eischen ¹¹³), ook met de *provinciales* in onderhandelingen getreden waren die zeker aan het Romeinsche bewind niet veel goeds voorspelden ¹¹⁴); dat het zeer gevaarlijk was, het dreigende kwaad niet in de geboorte te verstikken, dat Caesar met het verlies van Gallie zelf verloren was, en nog meerdere gronden: ontegenzeggelijk was het in 't belang der barbaren, de onderhandelingen tot aan de terugkomst hunner ruitery te rekken, en men kan gerust toegeven, dat Caesars gedeeltelijke nederlaag tegen den wil van de Germaansche aanvoerders heeft plaats gehad, wier plan zij in gevaar bragt. Minder klaarblijkelijk is het, dat de komst der Germaansche hoofden in Caesars kamp, daags na het gevecht, hunne onopgretigheid bewijst: integendeel is juist hieruit eene krachtige reden voor hun trouwens belagchelijk vèr gedreven vertrouwen en voor hunne goede trouw af te leiden. Zeer juist merkt Drumann op, dat de beslissing dezer geheele vraag afhangt van de beantwoording eener andere, namelijk, welke van beide partijen daags voor den hoofdslag den aanval met de ruitery deed, en met even veel oordeel herinnert hij, dat niet altijd de eigenlijke aanvaller den eersten slag slaat. Caesar behoefde zijne ruitery slechts zoover te doen vooruit rukken dat zij den Germanen te na kwam om bijna met zekerheid eenen aanval te kunnen verwachten. Insgelijks erkent Drumann, dat wanneer dit gevecht niet was voorafgegaan, Caesar zich aan groote trouweloosheid zou hebben schuldig gemaakt; maar dit is zooveel te meer waar, indien hij zelf de eigenlijke oorzaak van het gevecht was. Men kan ligt met Drumann beide partijen voor onopgret houden, zoodat de bekwaamste overwon; maar 't is vrij onverschillig welk het gedrag der barbaarsche hoofden geweest is, behalve voor zoover het strekt om ons oordeel over dat van Caesar te bepalen.

Het is niet onverschillig, of een staatsman in eene belangrijke zaak al dan niet moreel goed handelt: de geschiedschrijvers zijn even geneigd dit punt uit het oog te verliezen, als de moralisten er te lang bij stil te staan. Aannemende wat onbetwistbaar schijnt, dat Caesar reeds het ruitergevecht heeft gewild, zelfs toegevende dat de Germanen inderdaad en volgens Caesars meening ter kwader trouw waren, 't welk beide hoogst onwaarschijnlijk is, mag de verhalen van Caesars daden met alle vereering voor dien waarlijk grooten man niet verzwijgen, dat de bedoelde handeling arglistig en verraderlijk was. Maar nu de schuld erkend is, mag de

¹¹⁰) De voornaamste plaats is Plut. Caes. 22.

¹¹¹) III. 288 vlgg.

¹¹²) De Sigambri b. v. erkennen uitdrukkelijk: Populi Romani imperium *Rhenum finire*, IV. 16. De veroveringen

van Caesar bragten dus het in *provinciae formam redigere* met zich, denkelijk lag dit in de *deditio* opgesloten.

¹¹³) IV. 7. 11.

¹¹⁴) IV. 16.

verontschuldiging evenmin ontbreken, en zij is van dien aard, dat de staatsman en veldheer, een Italiaan in eene eeuw van diep moreel verval, naauwelijks hard beoordeeld kan worden dan door een zeer kleingeestig regter. Het was voor Caesar zelven, en men mag er bijvoegen voor Rome, voor de beschaving, misschien zelfs voor het welzijn van Gallie noodzakelijk, dat een algemeene oorlog verhinderd, reeds dat het Germaansche leger vernield werd: dat leger was eene voorhoede der volksverhuizing, en de volksverhuizing heeft de rampzalige middeleeuwen veroorzaakt. Die groote uitkomst kon door éenen dag verwijl worden verijdeld. De Germanen konden ter goeder trouw zijn, en voor het oogenblik in der daad een vergelijk met de Romeinen bedoelen, woonplaatsen in het land der Ubiers aannemen, maar op den duur was de vrede niet mogelijk. De Germanen konden alles toeven, mits ze *wettelijk* van den Rijn mochten wonen, door den grooten stroom tegen de aandringende Sueven gedekt konden zijn. Caesar kon zich inschikkelijk betooven, mits de vreemdelingen Gallie verlieten, *oostwaarts* van den Rijn terugkeerden ¹³⁾, en hij alle Germanen van den linker Rijnsoever kon blijven weren. De goede trouw der Usipeten is niet wel te betwijfelen. Maar even onomstootelijk is de schromelijke dwaasheid, waarmede zij zich eerst eenen valschen schijn gaven en zich dan weerloos aan hunnen vijand overleverden. Wat moest Caesar denken van een volk, van erkende dapperheid, voor hetwelk het eene levensquaestie is op den *linker* Rijnsoever te wonen, hetwelk met dat doel van woonplaats is veranderd, en nu eene onderhandeling aanneemt waarvan het duidelijk uitgesproken doel zijn terugkeer naar den *regter* Rijnsoever is? Wat van een volk, in wiens belang het is tijd te winnen indien het vijandig wil te werk gaan, en dat herhaaldelijk uitstel verzoekt, zonder grond of om de nietige reden, dat zij Caesars toestemming begeeren om een gezantschap naar de Ubiers te zenden, in hunnen rug en door hun eigen leger van Caesar gescheiden, terwijl aan de Ubische gezanten in Caesars kamp hun stap bekend was? Het leveren van het ruitergevecht, al heeft Caesar de vijanden er toe verlokkt, was van de Germaansche zijde eene onvergeeflijke fout: het tergeden geduchten vijand zonder hem noemenswaard te schaden, het moest bij hem de overtuiging versterken, dat de Germanen, al wilden zij, den vrede niet konden bewaren. En nu zal een Italiaan, een staatsman, de mededinger van Pompeius en Cicero, nu zal Caesar gelooven, dat de oudsten van een geheel volk zich uit naïveteit allen weerloos in zijne handen komen stellen. Hem was het geoorloofd, veel eer aan eene dwaaselijk overdreven arglist te denken. Waarschijnlijk aarzelde hij tusschen beide gedachten, en de bedenktijd was weinige minuten lang, nadat hij bekend was geworden met de komst der Germaansche oudsten, die hem zeker verrast heeft. Was hij overdreven deugdzaam, al te teérgevoelig, luisterde hij te veel naar gemoedsbezwaren, dan kon het Rome miljoenen schats en acht legioenen kosten, hem zelven de wereldheerschappij. En Caesar begeerde, voorzeker, in Rome te heerschen, maar zijne eerbucht was van den edelsten aard, hij wilde hoog stijgen, maar vooral om Rome groot te maken ¹⁴⁾: eene schaduwregering als die van Pompeius heeft hij zeker diep veracht. Hij moet beslissen, in één oogenblik; laat hij dat varen, dan zijn de Germanen weder uit zijne

¹³⁾ IV. 1. — IV. 8.

¹⁴⁾ Herodot. IX. 17. ἐχίστη δὲ δδύνη ἐστὶ τῶν

ἐν ἀνθρώποις αὐτῇ, πολλὰ φρονέοντα μὲνδὲς κρα-
τέειν.

handen: de verzoeking was al te sterk dat hij zich niet, om 't even of hij dës bewust was, zelfs kunstmatig de overtuiging zou vormen dat zij hem misleidden, vooral daar niemand zijne handelwijze kon afkeuren, zoolang hij slechts kon volhouden dat de Germanen ter kwader trouw waren. En dat ware beleid, die grootsche slimheid indien 't gebruik van dat woord geoorloofd is welke ook uit berekening geneigd is alleen eerlijke middelen te gebruiken, die verheven politiek waarvan in onze dagen zooveel *gesproken* wordt, men mag het Caesar nauwelijks ten kwade duiden dat hij ze ditmaal niet in praktijk bragt, nu hij zijne overtuiging nauwelijks behoefde geweld aan te doen om het woord uit te spreken, dat in eens honderduizend vijandige strijders ontwapende ¹²²).

De Germanen waren verslagen, en hun overwinnaar stond thans op de grenzen van hun gebied, aan den Rijnover: ongezocht was hij Germanie nader dan ooit te voren. En nog kort te voren had de ondervinding hem geleerd, hoe weinig veiligheid voor Gallie van dezen kant bestond, hoe licht het mogelijk was dat zijn aanstaande togt over het kanaal het sein werd voor nieuwe horden om in te vallen, en voor de onderworpenen volkeren om het juk af te werpen. Gedurende het zomersaizoen waarin alleen veldtogten mogelijk waren was zijne aanhoudende tegenwoordigheid nog bijkans onmisbaar; wilde hij Gallie ten minste één oogenblik verlaten, dan werd het van hoog belang, althans de Germanen van eenen nieuwen inval af te schrikken, al ware 't slechts voor een zeer korten tijd. Caesar ging dus nabij het slagveld ¹²³) over den

¹²²) Ik heb over dit punt eenigzins uitgewijd, en wel met opzet. Voor mijne jongere, laat ik zeggen voor mijne zeer jonge lezers vooral, aan wie ik hij dit opstel in de eerste plaats dacht, kan 't zijn nut hebben aan te toonen waar ook een groot man niet het juiste midden tusschen don Quichotte en Machiavelli heeft getroffen, hoe ver ook van beiden verwijderd.

¹²³) De plaats, waar Caesar zijne brug sloeg, of liever de plaats, waar hij de magt der Usipees en Tenchtheri vernielde, is door velen gezocht, maar het punt van geschil wordt genoemd en trouwens de oplossing reeds aangegeven door de eenvoudige vraag, of Caesar de Germanen bij Tiel of bij Coblenz geslagen heeft? Een blik op de kaart is hier voldoende.

Niettegenstaande de ongerijmdheid, welke in mijn oog het eerste gevoelen aanbiedt, wil ik evenwel de weinige argumenten die er voor pleiten nog eens opsommen, en dan de andere er tegenoverstellen, om het duidelijk te maken, dat hier ook geen zweem van twijfel mag blijven bestaan. De Mosa bij Caesar, zegt men, is ongetwijfeld de Maas, want van haar alleen kan men beweren, dat zij in het gebied der Lingones ontstaat en dat zij den Vacalus of Waal opneemt, IV. 10. Zij vloeit in den Rijn 80000 *passus* van zee, *ibid.*: daar onze kusten zijn afgenomen wordt hiernede denkelijk de mond bij Fort St. Andries bedoeld, 16 uur gaans, d. i. 60000 *passus* hemelsbreedte van den hoek van Holland. En Caesar zegt duidelijk dat de vluchtende Germani "ad confluentem Mosae et Rheni"

gedreven waren, derhalve heeft de slag tegen de Usipees nabij fort St. Andries plaats gehad.

Daartegen strijden evenwel vooral niet minder gewichtige redenen. De Mosa van Caesar is ongetwijfeld de Maas. Maar Caesar kan zeer wel dienzelfden naam aan eene tweede rivier gegeven, of liever twee rivieren vèrward hebben wier bronnen niet ver van elkaar zijn, die elkander omstreeks Toul en Commercy tot op zeer geringen afstand naderen, en die hij geen van beide zelf heeft kunnen opnemen. — De kust van Nederland is sedert Caesars tijd naar het oosten teruggegaan, maar onvergelykbaar minder dan vijf uren gaans, dat men zou moeten aannemen om de vereeniging der rivieren bij Fort St. Andries als plaats van den slag aan te nemen. Bovendien zegt Caesar zelf IV. 10, dat de Maas eerst de Waal opneemt en dan in den Rijn vloeit: hij heeft dus den mond van den Lek in de Maas bij Krimpen bedoeld: is dit de plaats van het gevecht? of ligt Krimpen groote 20 uur gaans van zee? of heeft, eindelijk, de Maas reeds *boren* Fort St. Andries de Waal in zich opgenomen? Maar de geheele plaats waarin van dien mond der Maas in den Rijn gehandeld wordt geeft aan geene der beide partijen een redelijken grond voor 't een of ander gevoelen, want er staat met ronde woorden, dat de Maas, *na* de Waal te hebben opgenomen, in den Oceaan en buitendien 80000 *passus* van den Oceaan in den Rijn stroomt: die plaats wordt dan ook algemeen voor bedorven gehouden.

Rijn, deed eenen strooptogt in 't land der Sigambren welke vlugtelingen van het Usipetische

Evenwel blijft waar, dat Caesar de Usipetes den Rijn laat overgaan „non longe a mari, quo Rhenus „influxit,” IV. 1 en hen laat vernielen „ad confluentem „Mosae et Rheni,” IV. 15. Maar Caesar stelde zich voor, dat de Oceaan zich veel zuidelijker uitstreckte, dan inderdaad het geval is. Immers in IV. 10 geeft hij vrij nauwkeurig de volken op, door wier gebied de Rijn stroomt: het laatst noemt hij de Treveri, wier noordelijkste plaats Coblentz is, en laat terstond daarop volgen: „ubi Oceano appropinquat” (Rhenus) „in plures „defluit partes” (er moet staan *diffluit*, zoo als ik ergens gelezen heb), „multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitiibus in Oceanum „influxit.” Men ziet Caesars geheele onbekendheid met den loop van den beneden-Rijn. Wanneer wij de vraag hadden te beantwoorden, of Caesar zich 80000 *passus beneden den Moeselmond* land of zee voorstelde, dan is het moeilijk te ontkennen, dat hij wel omstreeks *Geldula* en *Acilburgium*, thans bij Homberg nabij Oberhausen halverwege Dusseldorp en Wesel de zee kan hebben gezocht, wanneer nog Marcianus van Herakles in het begin der vijfde eeuw na Chr. dit Aseburgium de meest noordwestelijke plaats van Germanie noemt.

Caesar zegt, dat de Germanen in *het land der Menapii* over den Rijn gingen, en geene redenen verbanden ons, het gebied dezer Menapii over een groot deel van het tegenwoordige België uit te strekken. Maar de manier waarop hij van het land der Menapii spreekt bewijst geheel dat hij hun land volstrekt niet kende, en het voor eene streek langs de kust aanzag. De Menapii en Morini trekken zich voor zijn leger in „continentes silvas ac paludes” terug, nadat hij, van Normandje uit, eenen togt tegen hen heeft gedaan, III. 28. 29, wel vermoest hij *omnes eorum agros*, maar uit het vervolg blijkt het duidelijkste dat hij niet het geheele grondgebied althans der Menapii heeft afgeploegen. Het volgende jaar, eveneens met geringen uitslag, worden van Calais uit zes legioenen tegen de Menapii en een deel der Morini gezonden, IV. 22 f., maar de Menapii wijken al weder „*omnes in densissimas silvas*,” IV. 38, juist zoo als III. 29 „*in densiores silvas*” en weder worden *omnes eorum agri* verwoest, VI. 5 heeten zij „*propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus „silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos nunquam miserant.*” Het noordelijkste punt waar Eburones kunnen gewoond hebben is Tongeren: denkkelijk vormde hun land eene smalle strook omtrent van Mons over Charleroi en Namur naar Huy; maar men kan zich de Menapii als westelijk van Mons wonende voorstellen, en heeft daardoor nog geen rechtstreeksch bewijs, hoewel die poelen en moerassen tusschen

Gent en Mons of nog oostelijker altijd bevreemdend blijven. Tegen deze Menapii rigt Caesar eenen togt, van Sens uit: de Menapii vlugten weder „in silvas paludesque,” maar Caesar slaat bruggen over de moerassen, ontvangt gijzelaars van de Menapii en trekt naar den *Moesel*, „in Treveros,” VI. 6 f., 9 in. Hier ligt dus voor de hand dat Caesar ten hoogste naar Zuid-Brabant en Limburg getrokken is, noordelijker kan niet wel: hij spreekt van geene groote rivier, en schijnt de *pontes* over moerassen gelegd te hebben, immers zo worden genoemd terwijl hij reeds in het gebied der Menapii aangekomen is en den eigenlijken veldtogt tegen dit volk begint, dat zich in de moerassen verscholen heeft. Eindelijk in VI. 33 in. wordt Labienus gezonden „ad Oceanum versus in eas partes, quas Menapios „attingunt,” die togt gaat van Aduatua uit en Labienus moet terug zijn binnen zeven dagen, het tijd waarin Caesar zelf van de Schelde terug zijn wil: men neme voor Aduatua de voor mij minst gunstige onderstelling, Tongeren, dan nog brengt een afstand als van Aduatua naar Antwerpen, noordwaarts van Tongeren aangebragt, ons niet noordelijker dan even voorbij Tilburg; en dit, of waarschijnlijk nog merkbaar zuidelijker plaatsen, heet bij Caesar *Oceanum versus*. Maar er is meer. Ook de Eburones, bezuiden Tongeren, vlugten in die moerassen, en beschermen zich door elken „*locus silvestris*” of „*palus abditus*,” VI. 34, z. ook 35. Immers terwijl het uiterste deel der Arduenna in 't gebied der Nervii omstreeks Kamerijk ligt, VI. 29, en aan de Schelde, VI. 33, terwijl Caesar van Aduatua naar de Schelde en het einde der Ardennen trekkende regts van zich Labienus, den Oceaan en de Menapii heeft (vgl. VI. 33 met 31), terwijl de Segni en Condrusi bezuiden Namar en Huy in oorlogsgevaar verkeerden, VI. 32 in., zegt Caesar van den vlugtenden Ambiorix, koning over de ééne helft van den zwakken staat der Eburones becoosten Mons (VI. 31 f., V. 28): „*dimissis per agros „nuntiis sibi quemque consulere iussit. Quorum pars in „Arduenna silvam, pars in continentibus paludes profugit; qui proximi Oceano fuerunt his insulis sese occultaverunt, quas aestus efflicere consueverunt*” (men zou meenen dat Caesar over de Veneti sprak). Derhalve waren ook de Eburones, volgens Caesars voorstelling, niet ver van zee verwijderd, want het bevind van Ambiorix kan zich niet ver hebben uitgestrekt.

Keeren wij nu terug tot het begin dezer redenering. Dan blijkt, dat noch de uitdrukking van Caesar dat de Usipetes *non longe a mari* den Rijn overtrekken, noch de melding der Menapii, noch zelfs het plaatsen van den slag „ad confluentem *Mosae et Rheni*” tot de conclusie dwingen, dat Caesar den waren toestand der zaken mededeelt; zij laten nog eene andere onderstelling open, die namelijk dat Caesar in deze streken

leger hadden opgenomen en weigerden uit te leveren, en bleef nog eenige dagen op den reg-

geheel onbekend was. Zou hij 't gebleven zijn, indien hij dezen marsch tot Tiel of Gorkum had uitgestrekt? Maar voor zijne onbekendheid met het noorden van België en Kijnpruisen pleiten nog meerdere gronden. Ik wil niet eens dááruit iets afleiden, dat hij hier, en hier alleen, den term *confluentem* bezigt omtrent eene plaats, die wanneer ik haar juist bepaal later *confluentes* genoemd werd, of dat de bijna gelijk-luidende namen Mosa en Mosella de verwarring der beide rivieren kunnen bevorderen, maar een nieuw argument voor mijn beweren dat Caesar de Rijnmonden zoo min als Duitschland en Britannië kent, ligt juist in de omstandigheid, dat hij ze even als die onbekende streken beschrijft, en dat zijn verhaal, gelijk die over Britannië en Duitschland, aan de grens van het fabelachtige of wat hij er voor aanzien moest opboudt: die 30 etmalen lange nachten op de eilanden benoorden Engeland, IV. 13, die dieren zonder gewrichten in het Herenysische woud, VI. 27, en die vischeters en eijerenrappers in ons vaderland, IV. 10 f. Maar bovenal moet opgemerkt worden, dat ongetwijfeld de plaats waar de slag geleverd en die waar de brug gebouwd is zeer nabij elkaar gelegen hebben, anders zou Caesar melding maken van zijnen togt van het slagveld af naar de plaats van overgang: dit doet Caesar altijd, en b. v. juist op de andere plaats waar hij zich uit het land der Menapii naar dat der Treveri begeeft, VI. 9 in.; om welke denkbare reden zou hij hier en hier alleen die vaste gewoonte verzaaken welke hij door zijn gansche werk getrouw blijft? Het aannemen van de buurt van Coblenz als de plaats van Caesars overwinning is hier noodzakelijk, want het staat vast dat de brug niet ver beneden Coblenz geslagen is. Vgl. VI. 9.

De straks aangehaalde plaats van Marcianus Heraeclota, in Hudsons Geographi Minores I. 54 (met afzonderlijke paginatuur) is deze: ἔτι δὲ τῆς Γερμανίας τὸ μικρὸς, ἀρχόμενον μὲν ἀπὸ δύσεως καὶ Ἀσπιουργίου πόλεως περιεσφύμενον δὲ Οὐδίνουλα (sic) ποταμοῦ ἑκβολὰς κτλ. Ukert II. II. 523 vat de plaats op zoo als ik straks heb medegedeeld en het zal uit de gewoonte van dezen schrijver wel blijken dat Asciuburgum ook het noordwestelijkste punt van Germanie is; uit zijne woorden b. t. p. kan ik evenwel niet anders opmaken, dan dat hij Asciuburgum voor het westelijkste punt houdt. Misschien is de oplossing van die zwarigheid deze. Wanneer ik p. 49. 50. 51 vergelijk, zou ik meenen dat Marcianus zich de strekking der kust van den Rijnmond tot de Eems als oost en west loopende voorstelt, dus niet veel anders dan Caesar, indien mijne redenering van straks steek houdt. In dat geval is Asciuburgum van zelf ook het noordwestelijkste punt.

Het gevoelen, dat de nederlaag der Germanen bij

den mond van de Moezel plaats had, is niet oorspronkelijk maar reeds zoo oud als Cluverius. — Onze landgenoot Dr. C. R. Hermans, te 'a Hertogenbosch, welke deze vraag in een werkje (Betogt enz., 's Hertogb. bij Demeinnee, 1839, kl. 8°) behandeld heeft en zich daarin zeer te regt voor de Moezel verklaart, zal mij wel willen gelooven dat de codex Bongarsianus waarvan hij en ik melding maken ouder is dan de monnik Aimoinus, die nog meer plaatsen uit Caesar heeft afgeschreven: het h. is uit het laatst der negende of het begin der tiende eeuw. Dr. Hermans, indien deze regelen hem onder oogen komen, zal gemakkelijk zien in hoeverre ik zijn gevoelen heb aangenomen: maar het zou onvoorzigtigheid wezen zijne enkele malen scherpsinnige conjecturen te volgen. De naam *Paenani* naast dien der Menapii op mijne kaart geplaatst daar waar de Usipetes over den Rijn zijn getrokken, zij hem tevens een bewijs van het genoegen waarmede ik zijn stukje gelezen heb, waaruit hij mij, ten slotte, nog deze aanhaling toesta: de Kon. Pruis. Gerichtsrath Mathias Simon zegt in zijn werk Die ältesten Nachrichten von den Bewohnern des linken Rheinufers, S. 79. 30. Köln 1829 het volgende: „Hoffman, Ingenieur-Hauptmann in Neuwied, hat im Jahr 1811 der Göttingischen Societät der Wissenschaften eine Untersuchung über den Ort wo Julius Caesar über den Rhein gegangen, vorgelegt, und der Mercure du département de la Roër hat dieselbe in N°. 7 von 1812 aufgenomen und Bemerkungen dazu geliefert. Hoffman unterstellt, dass die Usipeten und Tenetetr auf ihrer Flucht nicht nach dem Zusammenfluss der Maas und des Rheins, sondern nach dem Zusammenfluss der Mosel und des Rheins, da, wo jetzt Koblenz gelegen, sich gezogen; dass man statt Mosae lesen musste: Mosellae. Die Teutschen wären in das Land der Eburonen und Condrusen zu den Treverern geflüchtet, es hatten sich daher die Römer auch dahin gewendet. Er nimmt nun den weissen Thurm, wo die fränkischen Armeen in den Jahren 1795. 1796 und 1797 ebenfalls übergegangen, als den Ort des ersten Übergangs des Caesar an.“ — Het belooft geene verontschuldiging, dat deze schrijver, zoo als ik ook heb gedaan, ter bekorting Coblenz noemt, waar de hoek tusschen Moezel en Rijn op den linker Moezeleover tegenover Coblenz bedoeld wordt. Vgl. ook nog Minola, Beiträge zur Uebersicht der röm.-deutschen Geschichte. Köln 1818.

Omtrent de woonplaatsen der genoemde volkeren zijn nog de volgende opgaven van eenig gewigt. Die der Usipetes en Tenetheri zijn geheel onbekend, ten minste vóór hunne nederlaag: het overschot vlugto tot de Sigambri, die in Westphalen omtrent tusschen Elberfeld en Paderborn woonden, vgl. Dio C. 44. 33. Ukert, III. I. 245, Walckenaer, II. 279. Dat het nuttig kan

terover ¹³⁷): de Sueven, vreezende dat zijn plan op hen gemunt was, trokken naar sterke stellingen terug en stelden zich daar in geduchten staat van tegenweer ³⁸). Caesar had den indruk gemaakt dien hij wenschte en keerde dus spoedig daarop naar Gallie terug.

Een voornaam middel waardoor hij, zoo bij de Germanen als te Rome, op de verbeeldingskracht werkte, was de manier zelve waarop hij over den stroom ging. Deze overweging nog meer dan de gedachte aan eigen veiligheid bepaalde hem bij het besluit, niet dan op eene brug over den Rijn te gaan ³⁹), en het aanbod, schepen tot den overtocht te leveren, door een Germaanschen stam gedaan, van de hand te wijzen. Tusschen Coblentz en Andernach ⁴⁰), bij het tegenwoordige dorp Weisenthurm tegenover Neuwied, waar thans het monument van

zijn, de bronnen zelf te vergelijken, blijkt ook weder hier: Ukert besluit uit VI. 35, dat de Sigambri *tegenover de Eburones in Gallie*, 30000 passus beneden de plaats, waar Caesar zijne tweede brug sloeg, gewoond hebben. Er staat: „trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones... Cogunt equitum duo milia Sigambri, qui sunt proximi Rheno... Transseunt Rhenum navibus ratibusque triginta milibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus.”

De Menapii hebben omtreks Doornik gewoond: hunne hoofdstad was het zoogenaamde Castellum Menapiorum, Cassel in Fransch Vlaanderen, dpt. du Nord, 51° N. B., 20° O. L., niet Kessel aan de Maas, in Nederlandsch Limburg, 51½° N. B., 23½° O. L., nabij Venlo. Van hunne woonplaatsen nader bij den Rijn blijkt niets, maar daar kent Caesar ook geen ander volk: de Toxandri en Gugerni hebben zich eerst veel later in die streken gevestigd. Vgl. d'Anville, p. 457 vlg. Ukert, II. II. 372 vlgg., en vooral Walckenaer, I. 453 vlgg.

De Ubii, wier zuidelijkste plaats in lateren tijd Antunacum geweest is, het tegenwoordige Andernach, (Ukert II. II. 518) werden eerst door Agrippa in 37 v. Chr. naar den linkeroever overgebracht, Strabo IV. III. 4 p. 194 C., vgl. d'Anville, p. 680, Walckenaer, II. 279, Ukert, III. I. 349. Noordelijk van de Treveri, met andere woorden noordelijk van Coblentz, kent Caesar dus geen enkel volk langs den Rijn behalve de Menapii. En het moge gewaagd zijn, de geheele streek van Doornik over Brussel, Tongeren, Maastricht, en verder over Gulik en Aken aan de Menapii alleen toe te schrijven, in eene onbekende streek, of liever aan te nemen, dat onder den naam Menapii, als onder den naam Aquitani en Suevi, zeer verschillende volken door Caesar bedoeld worden; zeker is het op zich zelf even gewaagd, hun gebied van Doornik over Brussel, Antwerpen, Breda en 's Hertogenbosch tot Tiel uit te strekken, en dit laatste strijkt met al het opgenoemde en doet Caesar veel noordelijker komen dan in een zijner andere veldtogten, en terugkeeren zonder dat gezegd wordt hoe. Wil men het gebied van de Menapii inkorten, moet het niet wel kunnen doen, zonder dat der Treveri, eens be-

schaafde en aan de Romeinen bekende natie, bovenmatig te vergrooten, men zou hunne hoofdstad Trier tot eenen uithoek maken, en het verschijnsel niet kunnen verklaren, dat zij benoorden de Moezel geene steden hadden, dat Keulen en Coblentz eerst door de Romeinen gesticht zijn. Daarbij vergete men niet, dat juist de eindpunten van het gebied der Menapii hetwelk hier in kwestie is, Doornik nabij Tétouanne en het gebied der Morini aan den eenen kant, de Rijn aan den anderen kant, en nog wel niet eens als oostelijke grens, door Caesars nitdrukkelijke getuigenis vast staan, zoo lang men niet, met Dr. Hermanns, den *uitschrijver* van Caesars werk zich in hetzelfde hoofdstuk vier malen laat vergissen, vier malen op dezelfde manier: zoo lang men niet, zonder varianten en geene andere reden dan eene geringe onwaarschijnlijkheid, den bestaanden tekst van Caesar zal veranderen.

Caesars togt, beschreven IV. 7 in., „in ea loca... quibus in locis esse Germanos audiebat” is derhalve thans in hoofdtreken te bepalen: hij moet over Luxemburg voorbij Trier naar Coblentz zijn getrokken, met de Moezel regts, de Ardennen en de Eifel links van zich: daar wij evenwel slechts het eindpunt van zijnen togt kennen en niet eens omtrent het uitgangspunt geheel zeker zijn, terwijl hij op dezen marsch ook geene gebeurtenissen vermeldt eer hij de Germanen ontmoet, is het hier doelloos, den tegenwoordigen grooten weg nader te omschrijven.

¹³⁷) IV. 18. 19.

³⁸) Denklijk in de Silva Bacenis, vgl. VI. 10; omstreks den Harz, z. Ukert, III. I. 119.

³⁹) IV. 17. Etsi summa difficultas faciendi portis proponebatur... tamen id sibi contendendum aut aliter non traducendum exercitum existimabat.

⁴⁰) De tweede brug is in Treveris, en toch slechts „paulum supra eum locum, quo ante exercitum traduxerat,” VI. 9. De noordelijkste plaats der Treveri is Coblentz, want Andernach behoort reeds aan de Ubii, z. Ukert, II. II. 512 vlgg., echter in lateren tijd. Maar de Treveri strekten zich nog tot den linker oever van de Moezel uit, vgl. VI. 9.

Hoehe is opgericht ⁴¹⁾, verrees eene houten brug die van zeer groote stevigheid schijnt geweest te zijn, en in staat jaren lang ontzaggelijke lasten te dragen; dit geheele werk werd in tien dagen gebouwd en bij Caesars terugkomst achttien dagen later weder afgebroken ⁴²⁾. De brug, zoo als Oudendorp en anderen vóór en na hem ⁴³⁾ die afbeelden, wordt over het geheel vrij juist voorgesteld, en maakt eene nadere beschrijving bijna overtoellig, vooral omdat die, zonder plaat, toch altijd moeilijkheden zou blijven opleveren; het zal dus genoeg zijn, die tekening als bekend aan te nemen en daarop eenige aanmerkingen te maken. De brug bestond uit zeker aantal jukken, men rekene omstreeks 50, zeker niet meer: de tegenwoordige schipbrug over den Rijn bij Coblenz, omstreeks 1100 voet lang, rust op 36 ponten, en Napoleon, wiens vergelijking van moderne bruggen allerinteressantst is, rekt 50 jukken op de 1500 voet; hij meent ten onrechte dat de brug nabij Keulen geslagen werd ⁴⁴⁾. Ieder juk vormde een trapezium: de bovenzijde bestond uit eenen veertig voet langen balk van twee voet in 't vierkant: de opstaande zijden ieder uit twee balken elk van anderhalf voet in 't vierkant, op twee voet afstand van elkaar geplaatst en naar alle waarschijnlijkheid door dwarshouten stevig aan elkaar verbonden; in die tusschenruimte paste de genoemde vijfde balk: hoe hij ondersteund werd blijkt niet, misschien door de genoemde dwarshouten. De schuinsche balken waren met heiblokken in de rivier gedreven, denklijk op zoogenaamde vaste heistellingen, die op vlotten zullen gestaan hebben, zoodanig, dat telkens ééne legerafdeeling, misschien eene *centuria* of 200 man, aangewezen werd om een diergelijk vlot te bemannen en twee van de genoemde palen in te slaan: wanneer men zich dan bij ieder juk nog de derde *centuria* van iedere *cohors* als bezig met bijwerk of als bedekking tegen mogelijke aanvallen voorstelt, dan zouden 50 cohorten, 5 legioenen, te gelijk werkzaam kunnen zijn geweest. Caesar geeft op, dat er voor gezorgd was het werk derwijze in te rigten dat het door den stroom zelven in elkander werd gedreven, maar hij verklaart niet op welke wijze hij daartoe te werk ging: buitendien beschrijft hij eene manier van verbinding der beide schuinsche balken aan weerskanten van de brug, maar op zeer onduidelijke wijze ⁴⁵⁾. Borenal valt in het oog, dat de vorm van een trapezium zeer geringe waarborgen van hechtheid oplevert: de stompe hoeken tusschen de stijlen en den vloer zijn ligt verander-

⁴¹⁾ Met het opschrift: l'armée de Sambre-et-Meuse à son général Hoehe. Maar het monument is van wege Mevrouw Hoehe gezet. — Vgl. Ukert, III. t. 17, n. 93.

⁴²⁾ IV. 18. 19.

⁴³⁾ Oudendorp, p. 187. — B. v. de uitgaaf in *numm. Delphini*, van 1678, en nog vroeger die ik op de Leidsche bibliotheek gezien heb; die van Oudendorp is van 1737.

⁴⁴⁾ Napoleon p. 60 vlgg. Zijne opmerkingen zijn geheel technisch en betreffen vooral de bruggen die hij zelf over den Donau heeft doen slaan; het zou derhalve zonder doel wezen ze hier mede te deelen, dat ook moeilijk bij uittreksel zou kunnen geschieden.

⁴⁵⁾ IV. 17. Haec utraque (elk paar schuinsche *tigna* aan denzelfden kant van de brug) insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrinque fibulis ab extrema parte distine-

bantur; quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis tanta erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae se incitavisset, hoc artius illigata teneretur. Vooral is onzeker wat de *fibulae* zijn, men kan er elk soort van houten of ijzeren pennen onder verstaan, ook korte dwarsbalken tusschen de beide stijlen van ieder paar, maar juist niet wat men zou verwachten, een stel balken in den vorm eener kapitale X, ter ondersteuning van de opstaande zijden. Daardoor zou wel is waar de kracht van den stroom zelve de stevigheid van het werk vermeerderen, hetwelk Caesar zegt bereikt te hebben, maar behalve andere redenen staat hiertegen reeds de groote onwaarschijnlijkheid, dat hij balken van omtrent 50 voet onder den term *fibulae* zou hebben begrepen. — Jean Rondelet, wiens werk (*Traité théorique et pratique sur l'art de bâtir*, Paris 1802—1817, 5 T. 4te) bij bouwkundigen in hoog

lijk, en iedere verandering schokt het geheele werk. Men zou dus verwachten, dat van den vloer naar de stijlen schuinsche balken zouden zijn aangebragt, zoogenaamde karbeelen, of dat

aanzien staat, heeft deze brug opzettelijk behandeld en daarin ook deze *fibulae* verklaard, op eene wijze, die evenwel de waarigheden en van den tekst, en ik durf zeggen ook eene daarmede verbonden technische vraag nog niet geheel opheldert (T. IV. 1^e partie, p. 304—307, daarbij behoort plaat CXXXVIII van het oorspronkelijke werk; van het exemplaar op de koninklijke bibliotheek te 's Hage zijn de platen tot eenen atlas vereenigd en afzonderlijk gebonden). Rondelet geeft eene vertaling der betreffende plaats van Caesar, waaruit ik enkele zinnen aanhalen zal, even als van des schrijvers eigen woorden. De vertaling over het algemeen is vrij goed, en vermaakt meer litterarische kennis dan die van den ingenieur Blouet welke Rondelets werk vervolg en ook dit punt behandeld heeft: deze spreekt op p. 114 en 115 van het Supplément tweemaal over « le pont de Sublicius » et celui de César. Den volzin *Ilac utraque — distinebantur* omschrijft Rondelet als volgt: « Sar ces doubles pieux » (*igna*) « on plaçait des poutres » (*trabibus*) « de deux pieds de grosseur, assez longues pour poser sur les pièces (*insectura*) qui réunissent les doubles pieux, où elles étaient arrêtées par des boulons. » De woorden *Ilac directa materia — consternebantur* behandelt hij dus: « Après avoir fixé solidement ces espèces de fermes de charpente, on plaça dessus, de l'un à l'autre, de grandes solives » (*directa materia*) « recouvertes par des claies » (*cratibus*, hij slaat de *longurii* over) « pour former un chemin. » Na de vertaling volgt eene korte verklaring, waarbij eene plaat met vier ontwerpen der brug, volgens Alberti, Palladio, Scamozzi en Perrot d'Abancourt. De eerste heeft de tweevoets en anderhalfvoets balken door touwen aan elkaar verbonden, maar de tekst geeft *binis utrinque fibulis ab extrema parte distinebantur*, en Rondelet merkt te regt aan (p. 306) « nous pensons que par les mots du texte » *binis fibulis* il faut plutôt entendre deux boulons que deux liens de cordage. » *Boulons*, volgens den Dictionnaire de l'Académie, zijn ijzeren pennen met koppen aan de bovenzijde, en aan de andere zijde met gaten waardoor kleinere pennen gestoken worden. Van Palladio's plan zegt Rondelet: « Il fixe les poutres » (*trabibus*) « avec les doubles pieux » (*igna*) « par de petites moises assemblées à moitié bois. Ce moyen, qui est fort ingénieux, ne présente pas encore une solidité suffisante, ces moises n'auraient pas été assez fortes pour résister à l'effort qu'elles devaient soutenir. » *Moises* zijn de *fibulae* volgens de teekening van Oudendorp en anderen: deze onderstelling heeft ten opzichte van den tekst het groote voordeel, dat er inderdaad *utrinque* (regts en links van de brug, stroomop- en afwaarts) slechts twee *fibulae* voor ieder paar stijlen noodig zijn: *utrinque* te verklaren dan aan iedere zijde van elk paar is m. i. geheel verwerpelijk. Daarna volgt eene

verklaring, die Rondelet als waarschijnlijker opgeeft: « Dans quelques exemplaires de la traduction des commentaires de César par Perrot d'Abancourt, on a représenté les pieux inclinés qui soutiennent les poutres, reliés par plusieurs entre-toises figurés dans leur hauteur, ce moyen me paraît justifié par le texte, qui semble dire que ces pieux réunis à deux pieds de distance, étaient placés dans le fleuve avec des machines faites exprès, *machinationibus*. » Deze verklaring van den tekst is geheel valsch. Ik erken gaarne hier *machinationibus* voor *cum machinationibus* voor mijne verklaring noodig te hebben, en het is lang niet onwaarschijnlijk dat *cum* slechts uit eene zoogenaamde dittographie ontstaan is, daar het op eene *c* volgt en aan eene *m* voorafgaat, maar hoe dit zij, *machinationibus* met of zonder *cum* moet van *immissa* of van *defixerat* afhangen, en de toestellen beteekenen, waarmede Caesar de hooge stijlen bijna loodrecht in de rivier plaatste, of voor hen in den grond eenen kuil maakte, dat waarschijnlijk noodig is geweest omdat de Rijn veelal en vooral omstreeks Coblenz over rotsgronden vloeit: er is echter bij Engers aan den regteroever eene bank, en bij Weissensturn ligt tegenwoordig zelfs een eilandje in den Rijn, dat in Caesars tijd misschien als bank heeft bestaan. In geen geval mag men met Rondelet verklaren: *haec cum machinationibus*, het paar stijlen met eenen toestel ter verbinding werd in den Rijn nedergelaten; Caesar onderscheidt zeer goed drie verschillende bewerkingen: het nederlaten in den stroom (*immissa*), het vaststellen op een bepaald punt (*defixerat*), en eindelijk het verrijzen inhoijen (*adegerat*) om de stijlen die voor het oogenblik vast stonden genoeg duurzaamheid te geven om voor 't vervolg er op te kunnen rekenen dat ze bleven staan. Nu gaat Rondelet verder: « Le texte n'autorise encore à croire que les poutres et les pieux étaient réunis par deux boulons de fer, *binis fibulis* ainsi que je l'ai exprimé dans ma traduction » (zie boven). Dus door de stijlen loopen horizontaal geplaatste ijzeren pennen, *fibulae*, door elke stijl ééne, en op deze pennen rusten de tweevoetsbalken (*arrétées*), om 't even of die pennen onder de tweevoetsbalken of door deze heen loopen. Maar *distinebantur* kan dit moeilijk beteekenen: men moet het laten slaan op de twee paar stijlen tegen elkaar of op de stijlen van elk paar onderling, anders zou Caesar *distinebantur* hebben gezegd. « Ces boulons, joints aux entre-toises disposées comme l'indique Palladio » (op de plaat blijkt daarvan niets, Rondelet bedoelt waarschijnlijk Perrot d'Abancourt) « étaient susceptibles de procurer à cet espèce d'assemblage une fermeté que la force du courant ne pouvait qu'augmenter, ainsi que l'indique le texte. » Met alle bescheidenheid en zonder mij enige uitspraak over architectonische vragen aan te matigen zij het

men massive houten driehoeken of nauwkeuriger prisma's, klossen, om den technischen naam te gebruiken, in deze hoeken had ingepast: evenwel maakt Caesar daarvan geene melding. De vloer van de brug bestond uit een roosterwerk van zwaardere en meer dunne balken, waarop weder horden gespreid werden, ruw vlechtwerk, zoo als het ook ten onzent b. v. bij schoeijingen voorkomt; misschien lag daar boven nog aarde, maar reeds dat vlechtwerk verschaft eenen begaanbaren weg. Planken gebruikte Caesar niet, omdat het zagen daarvan te veel tijd en moeite zou hebben gekost; de tuintjes of wat anders Oudendorp aan den bovenkant der rivier teekent zijn denkbeeldig en eene voorstelling van den grooten architect Palladio, dien Oudendorp hoofdzakelijk gevolgd is ¹⁴⁶): Caesar spreekt alleen van loodrechte balken als brekers, op matigen afstand boven de brug. Napoleon, die zich Caesars arbeid waarschijnlijk anderhalfmaal te groot voorstelde ¹⁴⁷), vergelijkt dien met zijnen eigenen op het eiland Lobau in 1809, toen hij na den slag van Aspern en vóór dien van Wagram eene militaire brug over den Donau deed slaan: hij schat de watermassa van den Donau aldaar op viermaal zooveel als die van den Rijn bij Keulen, en den geheelen arbeid der Fransen op minstens tienmaal zoo groot als dien der Romeinen: de moderne hulpmiddelen zijn niet aanmerkelijk verbeterd, en toch werd de brug over den Donau in 20 dagen voltooid, terwijl Caesar voor de zijne 10 dagen behoefde. Napoleon ziet dus niets buitengewoons in dit werk, maar de Romeinen dachten er anders over, Plutarchos te minste noemt de brug een schouwspel boven alle geloof verheven ¹⁴⁸).

En nu was de tijd gekomen, waarop een inval in Britannie gedaan, Gallie ook van de noordwestelijke zijde beveiligd kon worden. De gesteldheid van het eiland, wel is waar, was bijna geheel onbekend ¹⁴⁹), de zomer zoo goed als over ¹⁵⁰), maar het kon van gewigt wezen,

gezegd dat in den tekst geheel iets anders staat: De *entre-toises*, zoo als Perrot ze aanwijst, vormen met de beide stijlen geheel de gedaante eener ladder, waarvan zij als de sporten voorkomen; wil men nu zoover gaan, het woord *instructura* door deze *entre-toises* verklaard te rekenen, en aan te nemen dat de *fibulae*, de straks omschreven ijzeren pennen, inderdaad de tweervoetsbalken *opkhouden* in plaats van de stijlen of de paren stijlen *niet* te houden, zelfs dan blijft Caesars uitdrukking *quibus (fibulis) conclusis atque in contrariam partem revinctis* onverklaard: Rondelet zegt wel, dat de stroom het werk ineen dreef, en oningewijden moeten hem dit wel gelooven, hoewel ik nog niet inzie *waarop* de stroom werkte om deze uitkomst te doen plaats hebben; maar zeker werkte de stroom niet op de ijzeren pennen, dat Caesar uitdrukkelijk zegt, immers *quibus* moet op *fibulis* terugzien, ja wanneer deze *fibulae* inderdaad *pennen* zijn, en ik erken gaarne dat dit verreweg de natuurlijkste en beste vertaling is, dan zie ik niet in hoe de uitdrukking *conclusis atque in contrariam partem revinctis* ooit op die *fibulae* van toepassing kan zijn. Is het mogelijk, dat de *fibulae*, horizontaal en in de richting oost en west, in de liggende tweervoets balken geslagen zijn, zoodat de stijlen tegen hen aan kwamen te rusten? Daardoor zou ten minste de uitdrukking *diastinebantur* voldoende verklaard zijn. — De groote dikte der gebruikte balken en de vaste gewoonte der Romeinen, van al hunne wer-

ken eene dikwijls overtollige stevigheid te geven, hebben mij in den tekst doen zeggen, dat de brug denkelijk zeer hecht zal geweest zijn, hoewel kort daarna wordt opgemerkt, dat Caesar zwijgt over een element zonder hetwelk de hechtheid niet bestaan kan, de zoogenaamde karbeelen of klossen dienende om de hoeken tusschen de stijlen en de liggende balken of sloven constant te houden.

¹⁴⁶) IV. 17 f. *Aliae (sublicae) . . supra pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci sive naves deiciendi operis causa essent a barbaris missa, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent. — Causa mag niet weggelaten worden, hoezeer Nipperdey dit doet en het woord in alle goede hss. onthreekt. De Grieksche vertaler heeft τοῦ τῶ ἔργου καταβάλλειν ἕνεκα. Iets vroeger is *pro arietē* ten minste de lezing der goede hss., en ook de *metaphrase* heeft διὸν κριῶν: *pro arietē* is dittographie, daar de hss. *pro arietē* schrijven, met de gewone kruk vóór de *p* welke *pro* beteekent. *Arietē* beteekent hier een *stut*; zie Faccioliati op dit woord, en de geleerden welke hij aanhaalt, maar bovenal Cicero Top. XVII. 64, volgens Gesner en Ernesti.*

¹⁴⁷) Plutarchon, p. 61, 64, 60.

¹⁴⁸) Plut. Caes. 22 f. *πλοῦτος πόντος ὅλας κρήναις ἰσχυροτάτος*.

¹⁴⁹) IV. 20.

¹⁵⁰) Ibid. *Exigua parte aestatis reliqua*. Ook voor dezen veldtocht laat zich de datum der verschillende ge-

dat Caesar al ware het slechts eenen voorloopigen, voorbereidenden togt deel, om zelf de kusten in oogenschouw te nemen en de alleronvolledigste berigten der Gallische handelaars aan te vullen, die hij in menigte tot zich had opgeroepen zonder genoegzame inlichtingen te ontvangen ¹⁵¹). Daarin bestond de wezenlijke moeilijkheid van den togt, niet in het gemakkelijke verzamelen van transporten en het ontbieden der vloot welke de Venetiërs had onderworpen. Voorloopig trachtte hij die tijdingen door eigen verkenner volledig te maken: hij zond iemand uit om zoo spoedig mogelijk, eenen anderen, om zoo naauwkeurig mogelijk Brittannië op te nemen. Den eersten last gaf Caesar aan zijnen ordonnantie-officier C. Volusenus Quadratus, een van die getrouwen wier dienstijver nooit in gebreke blijft, zelfs niet omtrent handelingen voor wier uitvoering 's meesters geweten te deeder is ¹⁵²). Eene zending naar het binnenland werd mogelijk, daar gezanten van sommige Britannische volken in Caesars kamp kwamen om gijzelaars aan te bieden: zij stelden zich waarschijnlijk voor zich bekend te maken met Caesars voornemens, en hem zoo mogelijk

beurtenissen slechts ten ruste bepalen. De Germanen trekken den Rijn over, *Arima*, IV. 1; Caesar komt vroeger dan gewoonlijk bij het leger, IV. 6 in.; wint daar tijdingen in en vernemt de toenmalige plaats van oponthoud der Germanen, *ibid.*; roept de hoofden der Gallische staten bijeen en draagt hun op hem ruiterij te zenden, *ibid.* f.; zorgt voor leegtoft en keurt de ruiterij, waarna hij tegen de Germanen optrekt en ze tot op een afstand *paucorum dierum* nadert, IV. 7 in.; daar ontvangt hij gezanten der Germanen die op zich nemen ruim twee dagen later (*post diem tertium*) met het antwoord der hunnen op dezelfde plaats terug te zijn, IV. 9; hij nadert de Germanen nog meer en ontmoet het terugkeerende gezantschap op 12000 *passus* (3^u 12' gaans) van het barbaarsche leger, IV. 11; trekt dien dag nog 4000 *passus* of 1^u 4' verder, *ibid.*; denzelfden dag valt het ruitergevecht en den volgende de hoofdslag voor, IV. 12—15; daarna wordt een gezantschap aan de Sigambren gezonden en waarschijnlijk gedurende dienzelfden tijd de bouwstoffen voor de brug verzameld, IV. 16, vgl. 18 in.; 10 dagen nadat men begonnen is deze bijeen te brengen is het werk voltooid, IV. 18 in.; de togt duurt 18 dagen, waarna de brug afgebroken wordt, IV. 19. in.; daarna trekt Caesar van Coblentz naar Calais, IV. 21 in.; brengt er schepen bijeen en ontvangt gezantschappen der Morini, IV. 22; en vertrekt bij den eersten gunstigen wind, IV. 23 in. De togt van Volusenus IV. 21 in., die ruim 4 dagen geduurd heeft, kan niet mederekenen omdat Caesar intusschen niet stil heeft gezeten, omdat Volusenus denkelijk nog van Coblentz uitgezonden is, en omdat onbekend blijft van waar af de vier dagen gerekend worden. Later zal blijken, dat Caesar in de tweede helft van Augustus is scheep gegaan. Uit het opgegevene volgen regtstreeks 31 dagen, wanneer wij de *weinigste* dagen van IV. 7 in. als *twee* berekenen zoo als uit het vervolg blijkt; buitendien moet nog tijd gevonden worden voor de voorbereidselen tot den Ger-

maanschen oorlog, in de winterkwartieren, voor het hakken van hout voor de brug, het verzamelen der schepen aan het Pas de Calais, en voor eenen togt van Evreux naar Coblentz en van daar naar Calais, ten ruste 66 Geogr. mijlen (495 kilometers, 88^u gaans, 335500 *passus*) en 56 Geogr. mijlen (420 kil., 75^u, 280000 *passus*), dus in 't geheel c. 600000 *passus*, hemelsbreedte, of wanneer een leger dagelijks c. 15000 *passus* of 4 uur gaans aflegt, 40 dagen. Men mag dus gerustelijk aannemen, dat Caesar vóór den togt naar Brittannië ten minste 100 dagen is werkzaam geweest, maar deze berekening zou nog te gering zijn, want ze brengt ons tot de eerste helft van Mei terug, en Caesar kwam bij het leger vroeger dan gewoonlijk, d. i. in 't begin van April in 58 v. Chr., z. n. 1, Fischer 696, en in 't laatst van April in 56, z. Fischer 698; voor 57 is het niet wel te bepalen, z. n. 60, 72. Ook is het niet te onderstellen, dat Caesar zijn leger, eerst 22 en dan weder 18 dagen achtereen, in zulke geforceerde marschen gevoerd zal hebben dat hij rekenen kon iederen dag 4 uur hemelsbreedte te hebben afgelegd. In plaats van de 100 dagen zijn dus wel c. 140 of liever voor de 70 niet regtstreeks opgegevene wel c. 112 beschikbaar, zoodat alle genoemde getallen met drie vijfden van het straks berekende bedrag mogen vermeerderd worden. Indien derhalve eene zoo ruwe benadering voor iemand waarde mogt hebben, stelle men Caesars vertrek uit de winterkwartieren op c. 15 April, den slag bij *Confluentes* omstreeks 25 Mei, en het voltooiën der brug op c. 15 Juni; dan valt Caesars terugkomst uit Germanie op den 3 Juli, en men berekene verder dat hij omstreeks 1 Augustus in het land der Morini aankomt en daar misschien drie weken vertoef.

¹⁵¹) IV. 20.

¹⁵²) Hij was het vorig jaar *tribunus militum* bij het 12^e legioen, III. 5. Zie over hem verder VI. 41, B. C. III. 60, op beide welke plaatsen hij als *praefectus equitum* voorkomt, en vooral over den moordaan-

van zijne onderneming af te brengen. Caesar maakte van deze gelegenheid gebruik: toen hij de gezanten met veel schoone woorden van zich liet gaan gaf hij hun den Atrebaat Commius mede, eenen uitstekenden man, zoo als hij later tot Caesars schande bewees te zijn ⁵²⁾, en koning der Atrebates sedert den slag aan de Sambre en de onderwerping der Belgen door Caesar, toenmaals twee jaren geleden. Commius had grooten invloed in Britannië: ook dáár woonde een volk dat den naam Atrebates droeg ⁵³⁾; deze overeenkomst en verscheidene andere omstandigheden bewijzen de groote verwantschap tusschen Galliers en Britten, beide van Celtisch ras. Caesar droeg hem op, met zoo vele staten mogelijk betrekkingen aan te knooien en zijne ophanden overkomst te melden: blijkbaar was het hem met deze zending om naauwkeurige berigten te doen, al kon hij zich die eerst in een volgend jaar ten nutte maken, terwijl Volusenus met oppervlakkige berigten volstaan kon, mits hij iets te weten kwam en spoedig terugkeerde. De beide mannen, welke thans dezelfde dienst deden en een gelijksoortig geyaar ondergingen, stonden weinige jaren later in vijandelijke gelederen tegenover elkaar, en zochten elkanders leven met alle middelen, in de verbitterde veele van persoonlijken haat ⁵⁴⁾.

Caesar vertrok met 80 koopvaardijsschepen ⁵⁵⁾ en zijne geheele oorlogsvloot van Wissant,

slag van Labienus op Commius VIII. 23, en over diens vrank hst. 48. — Orelli, in zijn Onomasticon, noemt hem *Volusenus*.

⁵²⁾ IV. 21. Quibus auditis liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit et una cum iis Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi constituerat (vgl. boven bl. 22, en II. 28), cuius et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse arbitrabatur, cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit.

⁵³⁾ Spruners Atlas antiquus, VII. Hier staat echter Atrebatii. — Een koning van Cantium heet Cingetorix, V. 22, even als een opperhoofd der Treveri, V. 3 en elders; een ander Britsch aanvoerder, Lugotorix, ibid., heeft eveneens den Gallischen uitgang *-rix* of *-orix* in zijnen naam; de koning der Suesiones, Divitiacus, had ook in Britannië geheerscht, II. 4; de Britanniërs zelve, althans de bewoners der zeekusten, waren grotendeels colonisten van sommige staten der Belgae, wier namen zelfs zij hadden behouden, V. 12.

⁵⁴⁾ Zie n. 152 en vgl. over Commius vooral VII. 76, VIII. 6, 23, 47, 48. Hij was na Caesars terugkomst uit Britannië koning over de Morini, waarvoor hij, naar 't schijnt, zijn vroeger bestuur over zijn eigen volk de Atrebates had moeten opgeven, dat hij eveneens van Caesar ontvangen had. Bij den grooten opstand van Vercingetorix verklaarde hij zich voor de onafhankelijkheid van Gallie, was een der vier veldheeren van het groote leger dat getracht heeft Alesia te ontzetten, zette nog in 't volgende jaar den tegenstand voort, en ging alleen bij verdrag over, zoodat hij zijzelfs gaf: hij en Ambiorix waren wel de eenigen der Gallische veldheeren, welke het bestuur van Caesar bestreden en overleefden. Zijn naam ontbreekt in Orelli's Onomasticon.

⁵⁵⁾ Caesars berigten, zoo als ze nu in de handschriften en uitgaven staan, zijn met elkander in strijd. IV. 22 zegt hij: Navibus circiter LXXX *onerarias* coactis [contractisque], quot satis esse ad duas transportandas legiones habebat..... Hue accedebant XVIII *onerariae* naves.... has equibus distribuit. Kort daarna, hst. 25, terwijl de troepen reeds bezig zijn te landen, doet Caesar door de oorlogschepen eenen aanval op de vijandelijke regterflank doen, bij wijze van afleiding. Nu echter lezen wij in hst. 29: Ita uno tempore et *longas* naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat quasque in aridum subduxerat, aestus compleverat, et *onerarias*, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictae, terwijl de aard der zaak medebrengt, dat men het leger op vrachtschepen overvoert en dat, wil men een van beide op het strand halen, men zeker niet de platboomde koopvaardijsschepen, die zich tegen een aanval ter zee niet kunnen verdedigen, voor anker zal laten liggen en de scherpegebouwde oorlogsgalciën op het drooge halen. Mogt iemand niet tegenstaande dit alles nog twijfelen wat Caesar pleegde te doen, de beide eerste hoofdstukken van boek V bewijzen het zonneklaar, waar Caesar 600 transportschepen, volgens een bepaald model, en slechts 25 oorlogschepen laat maken: op die laatste kon hij immers zijne 30000 zwaargewapenden niet overvoeren. Wanneer het dus onbetwijfeld waar is, dat Caesar koopvaardijsschepen tot het vervoer zijner troepen bezigde en dit zelf verhaalt, dan moeten immers in IV. 29 de woorden *longas* en *onerarias* worden omgezet? Deze uitkomst eener naar ik hoop niet al te roekelooze kritiek bewijst verder, hetgeen ik straks beweerd heb, bl. 4 n. 20, dat de tekst van Caesar door eene willekeurig veranderende hand is misvormd, want men

halverwege Calais en Boulogne: op de koopvaardij-schepen waren het 7^e en het 10^e legioen ¹⁸⁷⁾ ingescheept, 12000 zwaargewapenden. Twee uren gaans zuidwaarts van daar, voorbij kaap Grisnez, ligt de inham van Ambleteuse, waar de uiterste regtervleugel van Napoleons groot kamp van Boulogne gelegerd is geweest: een smaldeel van 18 koopvaardij-schepen dat uit het westen komende kaap Grisnez had willen omvaren, was reeds tot daar gevoerd, maar de wind waarmede Caesar uitzeilde, hield de haven van Ambleteuse gesloten ¹⁸⁸⁾. Caesar moet dus met eenen W. ten Z. wind vertrokken zijn, den eenigen, die te gelijk het uitzeilen van

kan deze verandering toch wel niet aan eene schrijffout wijten.

De woorden *contractique* IV. 20 heeft Ruhnkenius, zeer te regt, voor een zoogenaamd *glossema* verklaard en daardoor verworpen. Z. Mnemosyne II. 231.

¹⁸⁷⁾ Dit blijkt uit de vergelijking van IV. 22, 25, 32.

¹⁸⁸⁾ In den tekst wordt aangenomen, dat Caesar beide inhamen van dezelfde plaats vertrok, en dat Portus Itius de plaats van Wissant besloeg. De tweede maal vertrok Caesar ongetwijfeld van Portus Itius, V. 2. 5. 8. Hij zegt van die plaats (V. 2): „quo ex portu commodissimum in Britanniam traiecitum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX (transmissum) a continenti.” Van de plaats, van waar hij den eersten keer overstak, zegt hij (IV. 21): „in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimum in Britanniam traiecitum.” Portus Itius en Wissant liggen beide in het gebied der oude Morini. De naaste punten der beide oevers zijn South Foreland en kaap Blancnez, of, zoo men wil, South Foreland of Dover op de Engelsche kust, en kaap Grisnez op de Fransche; van Dover naar kaap Blancnez is merkbaar verder. Tusschen kaap Blancnez en South Foreland is de afstand 17½ Engelsche zeemijl (5½ geogr. mijl, 4^e 26½' gaans, 22200 passus). De kusten loopen van S. Foreland over Dover naar Folkstone, en van kaap Blancnez over Wissant naar kaap Grisnez op zeer weinig na evenwijdig en men kan veilig aannemen, dat de woorden *brevissimum traiecitum* dit geheele gedeelte der kusten aanduiden. Hier is nu geene andere haven op de Fransche kust dan Wissant; reeds Calais en Ambleteuse, de naast volgende, liggen merkbaar verder, en deze omstandigheid bewijst genoegzaam, dat Caesar de eerste maal uit Wissant vertrok ¹⁸⁹⁾.

¹⁸⁹⁾ Dit en het volgende berust op „an improved chart of the English channel, etc. by J. S. Holbs, F. R. G. S. Hydrographer 1851. Additions 1852.” (op deze kaart zijn 60 Eng. zeemijl = 0.14 meter, dus de schaal $\frac{1:566}{100000}$ der natuurlijke grootte), en waar deze mij verliet op Steel's new and accurate chart of the Southern part of the North Sea, comprehending the eastern coasts of England from Dunquerque (de kaart loopt verder, tot Pevensey) to Lynn deeps and the opposite coasts of France and Holland, from cape Grisnez (de laatste plaats is Ambleteuse), corrected by J. W. Norie, Hydrographer etc. A new and improved edition, 1833. Ad-

Nog eene andere omstandigheid stelt dezelfde uitkomst geheel buiten twijfel. Uit IV. 22 leeren wij, dat het smaldeel waarop Caesar zijne ruitertij inschepte, 8000 passus van het gros verwijderd was en niet kon uitzeilen met denzelfden wind waarmede Caesar vertrok. „Daar nu,” schrijft een zeeman wien ik over deze plaats heb geraadpleegd, „de rigting van den wind alleen geen beletsel oplevert om havens uit te zeilen „welker uitgangen verschillende rigtingen hebben, kan men tegenwoordig althans zeer wel, te gelijker tijd „en hoe de wind ook zij, uit twee havens als Ambleteuse en Wissant of Boulogne en Calais uitzeilen, b. v. „door middel van lavenen. Dit behoeft ook voor Caesars vloot niet onmogelijk geweest te zijn; echter geeft „hij zelf duidelijk genoeg te kennen” (IV. 22. 28) „dat een der beide havens niet uit te zeilen was, waar „uit volgt dat de wind die haven regt in woef en dat bij „de toenmalige scheepvaart weinig gebruik werd gemaakt van het lavenen. Zoo nu de openingen der beide „bedoelde havens naar dezelfde zijde of streek gekeerd „zijn, worden beide te gelijker tijd gesloten, en een „ander geval kan alleen dan plaats hebben, indien de „rigting der kust verandert, zoo als bij kaap Grisnez.” De havens dus, waar de beide afdeelingen van Caesars vloot tijdens zijnen eersten togt lagen, moeten 8000 passus van elkaar en aan weerszijde van kaap Grisnez liggen, en aan die beide vereischten voldoen alleen Wissant en Ambleteuse, thans 5 Eng. zeemijl (1½ geogr. mijl, 1^e 40' gaans, 6250 passus) hemelsbreedte van dorp

„ditions 1851.” Deze kaart is 154 Eng. mijlen = 0.922 meter hoog, dus de schaal $\frac{3:233}{350000}$, bijna juist tweemaal zoo groot als die der vorige, die daarentegen verder loopt, veel later onworpens en is meer details van de kust geeft. Waar ik de tweede kaart volg wordt het door de letters N. Z. aangewezen. Zelfs met deze volkomene hulpmiddelen is evenwel niet meerdere juistheid te verkrijgen, dan van 1 Eng. zeemijl van 20' gaans; de kleinere braken kunnen dus hier verwaarloosd worden. Om evenwel controle op mijnen arbeid mogelijk te laten heb ik de Engelsche zeemijlen naar de kaart van het kanaal nauwkeurig afgemeten, en nauwkeurig in de net juistheid bekende uren gaans en geographische mijlen overgebracht: bij de passus vertrouwde ik minder op die juistheid en heb dus al wat tusschen 0 en 50 is verwaarloosd, al wat tusschen 50 en 100 is gelijk 100 gebruikt.

de toenmalige, thans geheel verzande haven van Wissant met den koers naar Dover of

tot dorp van elkaar verwijderd: de haven van Ambleteuse ligt iets verder en Caesar zal den afstand langs den weg, of welligt langs de kust hebben genomen: langs de kust is die thans $6\frac{1}{2}$ Eng. mijl ($1\frac{1}{2}$ geogr. mijl, $2^{\circ} 6\frac{1}{2}'$ gaans, 7900 *passus*). Van Calais tot Wissant, ter wederzijde van kaap Blanez, is langs de kust $8\frac{1}{2}$ Eng. mijl ($2\frac{1}{2}$ geogr. mijl, $2^{\circ} 46\frac{1}{2}'$ gaans, 10000 *passus*), en bij kaap Blanez verandert de rigting van de kust te weinig. Alle andere combinaties zijn geheel te verwerpen; Caesar zeilde dus de eerste maal uit Wissant en Ambleteuse, en wel bij zelf met de hoofdmagt, de eenige die goed aankwam, uit Wissant, want van daar uit is de *brevissimus traiectus*.

Moeijelijker is het betoog, dat Portus Itius dezelfde plaats is als Wissant, hoewel Caesars woorden V. 2 „quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat” weinig twijfel overlaten, of hij is beide malen van 't zelfde punt uitgezeild, immers het vorig jaar waren alleen Wissant en Ambleteuse beproefd en de proef ten voordeele van Wissant uitgevallen. Door de omstandigheid dat de haven van Wissant thans geheel verzand is, heeft het lang geduurd eer de aandacht der geleerden op dit punt is gevallen, en Camden is de eerste, die in zijn Britannia (s. Regnorum Angliae, Scotiae, Hiberniae eet. ex intima antiquitate Chorographica descriptio. Francof., J. Wechel. Imp. P. Fischeri et haer. II. Tackii, 1590) daarop de aandacht gevestigd heeft, maar du Fresno heeft overtuigend uitgemaakt, dat ten minste van 566—1328 eene drukke vaart tusschen Engeland en de haven van Wissant heeft bestaan. Nu is het wel waar dat du Fresno ten onregte (E. Gibson, Julii Caesaris Portus Ictius illustratus, Oxon. 1694, p. 100) *commodissimus* bij Caesar V. 2 gelijk stelt met *brevissimus* in IV. 21, zoo als Gibson (p. xxx) hem te regt tegenwerpt, maar de *commodissimus traiectus* wordt gerekend op *circiter* 30000 *passus* (24 Eng., 6 geogr. mijlen, 8 uren gaans), en wanneer men deze berekent hemelsbreedte, en in eene rechte lijn van de haven van afvaart naar die van aankomst, dan zijn de volgende zes combinaties mogelijk:

Van Calais naar Sandown Castle ten N. van Deal, en halfweg Dover en Thetmore, op den weg van Dover naar Folkstone.

Van Wissant naar even ten N. van Sandown Castle, en naar Hythe ten W. van Folkstone (strand vlak ten Z. van Hythe).

Van Ambleteuse (haven) naar even ten Z. van Kingsdown halfweg Deal en S. Foreland, en naar halfweg Hythe en Folkstone: de afstand van Folkstone naar de haven van Ambleteuse is $22\frac{1}{2}$ Eng. mijl ($5\frac{1}{2}$ geogr. mijl, $7^{\circ} 30'$ gaans, 28000 *passus*).

Van Boulogne naar Folkstone is de afstand $25\frac{1}{2}$ Eng. mijl ($6\frac{1}{2}$ geogr. mijl, $8^{\circ} 33\frac{1}{2}'$ gaans, 32000 *passus*),

juist even ver als naar Dover, en onmerkbaar minder ver dan naar Dungeness en S. Foreland; van Boulogne naar Hythe is hij $27\frac{1}{2}$ Eng. mijl ($6\frac{1}{2}$ geogr., $9^{\circ} 10'$ gaans, 34400 *passus*) zoo veel als naar even ten zuiden van Kingsdown; van Boulogne naar Sandown Castle nog veel verder. Het bekende gevoelen dat Caesar van Boulogne naar Sandwich of Riechbarrow nog ten N. van Sandown Castle overstak (vermeld bij du Fresno — Gibson p. 101.) is dus even onaanneemlijk als dat van een schrijver in het Athenaeum, die voor eenige jaren beweerde, dat Caesar te Hastings geland was; Mardijk of Duinkerken, die men genoemd heeft, kunnen volstrekt niet als Portus Itius in aanmerking komen.

Maar Caesar spreekt er van, dat op het punt, waar hij op zijnen eersten togt Britannië het eerst naderde, het strand zoo smal was, dat men van de hoogten in zee kon schieten, IV. 23. Dit is alleen waar nabij Dover, en wel van S. Foreland westwaarts tot op de hoogte van Hougham halfweg Thetmore, in eene rij van bergen waaronder de Shakspeare elif begrepen is. Zevenduizend *passus* van daar, waar de bergen eenig breeder strand open laten, landde Caesar *aperto ac plano littore* (IV. 23) en denkelijk bedoelt hij dit zelfde strand in V. 9 met *littore molli atque aperto*. Zulke openingen bevinden zich bij Dover zelf, bij Folkstone, bij Hythe, en noordwaarts van Dover bij Sandown Castle; 7000 *passus* van Sandown Castle treft South Foreland, van Hythe de kust even bezuiden Thetmore, en van Folkstone uit het kasteel van Dover, zoodat Folkstone of Deal, even bezuiden Sandown Castle, zeer goed het bedoelde punt geweest kunnen zijn, Hythe alleen wanneer men Caesars 7000 *passus* zeker met een paar duizend overschrijdt. Daarentegen is van Wissant naar Folkstone de afstand 21 Eng. mijl, ($5\frac{1}{2}$ geogr. mijl, 7° gaans, 26250 *passus*), naar Deal 22 Eng. mijl ($5\frac{1}{2}$ geogr. mijl, $7^{\circ} 20'$ gaans, 27500 *passus*) en naar Hythe juist 30000 *passus*, zoodat hier Hythe het best voldoen zou; hierom en om de terstond te noemen bijkomende redenen heb ik op de kaart de landing als ten W. van Dover aangegeven. Alleen opzettelijk onderzoek van deze kust kan hier beslissen. Naar de boyen aangehaalde kaart is het verste punt ten W. van de opening van Folkstone zoo gelegen, dat 7000 *passus* ($5\frac{1}{2}$ Eng. mijl, $1\frac{1}{2}$ geogr. mijl, $1^{\circ} 52'$ gaans) nog even ten W. van Dover vallen, digt bij de beroemde rots van Shakspeare: de afstand van Wissant is hier 22 Eng. mijl ($5\frac{1}{2}$ geogr., $7^{\circ} 20'$ gaans, 27500 *passus*), van de haven van Ambleteuse 23 Eng. mijl ($5\frac{1}{2}$ geogr., $7^{\circ} 40'$ gaans, 28750 *passus*). Dus ook dit komt niet juist uit, en Ambleteuse ten minste kon, na de ondervinding van het vorig jaar, niet boven Wissant verkozen zijn; voor Calais en Boulogne zijn de afstanden te groot, en Deal

Folkstone toelaat, en de tegenwoordige reede van Ambleteuse sluit. Het was omstreeks middernacht, toen hij van wal stak ¹²⁰⁾; te 10 uren des morgens kregen de eerste schepen de

op de Engelsche kust is naar de beschrijving van het afdrijven op den tweeden togt niet wel aan te nemen, dan zou Caesar, in V. 8 er van sprekende, dat hij Brittannie links achter zich had gelaten, dus het voorbij geveeren was, Engeland toen nog ten N. van zich gehad hebben. Ook de storm, waarvan in IV. 28 gesproken wordt, zou schepen die te Deal in 't gezigt zijn wel deels naar Ambleteuse, deels naar een westelijker kant van Engeland heen werpen; maar eer deze schepen Dungeness bereikt hadden, zou hoogst waarschijnlijk de

wind reeds Noord geworden zijn en hun het ankeren aldaar belet hebben, terwijl zij volgens Caesars voorstelling eerst in den nacht en reeds daar geankerend met den Noorderstorm te worstelen hadden.

Zoo veel is dus zeker, dat Caesar beide malen te Wissant in zee stak; waarschijnlijk bewerkstelligde hij zijne landing ten W. van Folkstone, maar zeker niet ver voorbij Hythe, uiterlijk op de hoogte van Lympne.

De geographische ligging der bedoelde plaatsen is als volgt:

Calais	50° 57 $\frac{1}{2}$ ' N.B.; 1° 50 $\frac{1}{2}$ ' O. L.	Greenwich, 0° 29 $\frac{1}{2}$ ' W. L.	Parijs, 19° 30 $\frac{1}{2}$ ' O. L.	Ferro.
Kaap Blancnez	50° 55 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 42' " " " "	0° 38 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 21 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Wissant	50° 53 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 39 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	0° 40 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 19 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Kaap Grimez	50° 52 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 35' " " " "	0° 45 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 14 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Ambleteuse	50° 48 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 36' " " " "	0° 44 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 15 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Boulogne	50° 44 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 34 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	0° 45 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 14 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Sandwich	51° 16 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 20' " " " "	1° 0' " " " "	18° 59 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Sandown Castle	51° 14 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 23 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	0° 56 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 3 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Deal	51° 13 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 23 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	0° 56 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 3 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Kingsdown	51° 11 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 23 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	0° 56 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 3 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Dover Castle	51° 7 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 18 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 1 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	15° 58 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Hougham (N. Z.)	51° 7 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 15' " " " "	1° 5' " " " "	18° 54 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Thetmore	51° 6 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 13 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 7 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	18° 52 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Folkstone	51° 4 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 11' " " " "	1° 9 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	18° 51 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Hythe (strand)	51° 4' " " " "	1° 5' " " " "	1° 15 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	18° 44 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Lympne	51° 4 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 1 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	1° 18 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	18° 41 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Dungeness	50° 55' " " " "	0° 58' " " " "	1° 22 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	18° 37 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Mardijk	51° 1' " " " "	2° 14 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	0° 5 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	19° 44 $\frac{1}{2}$ ' " " " "
Duinkerken	51° 2 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	2° 21 $\frac{1}{2}$ ' " " " "	0° 1 $\frac{1}{2}$ ' O. L.	20° 1 $\frac{1}{2}$ ' " " " "

De haven, waar Caesars ruitrij lag, wordt IV. 23 genoemd *portus inferior*, en IV. 28 *portus superior*. Ik heb deze uitdrukkingen vergeleken met IV. 28 *ad inferiorum partem insulae, quae est propius solis occasum*, en met IV. 36 *ac paulo infra delatae sunt*, en versta dus *superior* van den kant, van waar de wind waait, en *infra, inferior* van den kant waarheen. Ambleteuse is IV. 28 *superior* dan Wissant, omdat het smaaldeel met een min of meer zuidelijke wind naar Brittannie vertrekken moest: later is Dungeness (*Inferior pars insulae* op mijne kaart) *inferior* dan Hythe of Folkstone, omdat de storm uit het N. O. of daaromtrent kwam opzetten. Deze betekenis der woorden *superior* enz. komt geheel overeen met onze zeetermen *hooger* en *lager*, die weder met alle soortgelijke uitdrukkingen bij alle zeevarende volken in overeenstemming zijn; zij heeft ook in zich zelf niets onwaarschijns, en zoo 't al waar is, dat gene andere

voorbeelden dier spreekwijzen worden opgegeven, dan mag evenmin vergeten worden, dat bij de Romeinsche schrijvers zeer weinig over zeezaken voorkomt. Zie ook hier achter, bij de terugkomst uit Brittannie.

¹²⁰⁾ IV. 23. *Tertia fere vigilia*. Caesar ondervindt in Brittannie den grooten springvloed van de (laatste) volle maan vóór de herfstnachtevening, maar keert nog vóór de nachtevening terug, zonder dat het blijkt, dat hij van den springvloed der nieuwe maan te lijden gehad heeft. Het uiterste is dus, de nieuwe maan c. 8 dagen vóór de nachtevening en Caesars vertrek uit Brittannie nog 2 dagen vroeger te stellen; dan zou hij twaalf dagen sedert de volle maan en buitendien nog 4 dagen (IV. 28. 29) in Brittannie hebben doorgebracht. Wie dit tijdperk van 16 dagen voor te kort houden, mogen de volle maan c. 8 dagen vóór de nachtevening stellen, en aannemen, dat Caesar den springvloed der nieuwe maan zonder schade doorgestaan heeft, en

Engelsche kust in 't gezigt. De krijtbergen nabij Dover waren alom door strijdbare Britanniërs bezet; het strand was zoo smal, dat een schot van de hoogte af de troepen nog vóór hunne landing bereiken kon ¹⁰⁰). Caesar wierp het anker, wachtte de overige schepen af ¹⁰¹) en hield na hunne aankomst eenen kriegsraad; te half vier werden de ankers geligt en men stevende twee uren gaans westwaarts. Even voorbij Folkstone, niet ver van het dorpje Hythe, opent zich het strand; de Romeinsche vloot liet het anker vallen en zou de landing beproeven, welke haar intusschen betwist werd, daar de vijandelijke ruitërij, ook de strijd wagens, langs de knst de vloot begeleid hadden en door het voetvolk gevolgd werden. Caesars taktiek was deze: de transportschepen wierpen het anker, nog in „volle zee”, maar waar de troepen toch reeds waad-baren grond vonden; de soldaten, hoewel in zekere verwarring, sprongen in 't water en vormden zich daar in slagorde onder bedekking der oorlogschepen, welke aan den linker vleugel geplaatst waren, door hun minderen diepgang de kust meer konden naderen en den vijand met schutgevaarte in de ongedekte regter flank bestookten; maar hoe verder de Romeinen drongen hoe meer die bescherming afnam; dus zond Caesar de gewapende sloepen der oorlogschepen en andere lichte vaartuigen ter hunner ondersteuning; zoo werd het drooge bereikt en daar kostte het aan de Romeinsche linietroepen weinig moeite den vijand te verjagen ¹⁰²). Weldra werden onderhandelingen aangeknoopt, maar spoedig weder verraderlijk afgebroken, na een ongeval, dat Caesar overkwam. Drie dagen na zijne landing ¹⁰³) was namelijk de ruitërij van Ambleteuse uit onder zeil gegaan: de 18 schepen waarop zij zich bevond waren reeds in 't gezigt toen een storm hen overviel, die eerst Noordoostelijk, dan meer uit het Noorden woei, voor zoover men uit Caesars korte berigten kan opmaken ¹⁰⁴). Een deel van het smaldeel

dat die der volle maan waarmede de storm gepaard ging de voorlaaste voor de nachtëvening was; dan heeft Caesar omstreeks 29 dagen aan wal vertoefd. De tweede onderstelling reken ik de minst waarschijnlijke. Dit zijn de beide uiterste grenzen der berekening. De togt valt dus tusschen 26 en 39 dagen vóór de nachtëvening, d. i. e. 22 Septbr. 55, e. 17 Octbr. 699, derhalve tusschen 14 en 27 Aug. 55, 29 Aug. en 12 Septbr. 699; dan zijn de *vigiliae* van 2° 27', de Romeinsche *horae* van 1° 11', en de dag zelf 14° 11' van 4° 57' tot 7° 8'. *Hora quarta* loopt af te 9° 41', *hora nona* te 3° 36'.

¹⁰⁰) IV. 23. Cuius loci haec erat natura, atque ita montibus angustis mare continetur, uti ex locis superioribus in *litus* telum adigi posset. Hier is de onhandige verbeteraar aan 't werk geweest. De zee was zoo smal, zegt hij, dat een schot van de bergen af het strand kon raken. Neen, hij moet zeggen: het strand was zoo smal, dat een schot van de bergen af de zee kon raken: *mare* en *litus* moeten dus worden omgezet. *Ita montibus angustis* is nog niet juist: men zou verwachten *propinquis*, of na de tekstverandering *angustum*; sommigen hebben *angustis* willen lezen, met verandering van *montibus* in *montium*: ik zou 't liefst *angustis* lezen en *montibus* geheel weglaten, danf dit echter niet beslissen. Dat *ita* vóór *montibus* en niet vlak vóór

angustis geplaatst is wordt anders verdedigd door „(Ser. vus Tullius) iuvenis evasit rere indolis regiae” en eene menigte andere plaatsen bij Livius.

¹⁰¹) IV. 23. Dum ceterae naves eo convenirent, ad horam nonam in ancoris expectavit.

¹⁰²) IV. 23—27. — Naves propter magnitudinem nisi in alto constitui non poterant, IV. 24 in.

¹⁰³) IV. 28 in.

¹⁰⁴) Naar alle waarschijnlijkheid zijn zij uit Ambleteuse gezield met eenen Z. O. wind die langzamerhand oostelijk werd; daarna liep de wind steeds sneller toenemende door het O. naar het N. Omtrent de woorden *súbito coorta* schrijft mij een zeeman: „zij moeten volgens de opvatting der daar tegenwoordige Romeinen verstaan worden. Zoo lang de wind gunstig was, d. i. van achteren kwam, gevoelden zij door den voortgang der schepen slechts de helft van zijne kracht; maar toen deze, inderdaad toenemende, bovendien door het O. naar het N. *opkromp*, kregen zij den wind van ter zijde, later zelfs eenigzins van voren, waarbij de kracht van den nog steeds toegenomen storm met de vaart welke de schepen nog hadden moet vermeerderd worden. Daardoor kregen de Romeinen aan boord dier schepen den indruk, als of de storm plotseling ontstond, maar, gelijk onze zeelieden thans zeer wel weten, deze

werd terug geslagen, een ander gedeelte liep voor den wind af Z. W. waarts en kwam voor Dungeness ten anker. Maar in den nacht vermeerderde met het springtij de woede van den storm: het was volle maan, en de vereenigde kracht der beide hemelligehamen waarvan onze vloed afhangt, ten tijde der nachtevening op zijn hoogst, stuwde het water tegen de kusten op: Caesars transportschepen, die reeds op het strand gehaald waren, liepen vol water ¹⁶³): hetzelfde lot trof het eskader voor Dungeness dat nog voor anker lag: de oorlogschepen van het gros der vloot, hoewel beter beschut, rukten door den fellen noordewind aan hunne tot brekens toe gespannen ankertouwen; enkelen gingen verloren, allen leden avarij, vooral het tuig was vreeslijk beschadigd, evenwel kon men voor anker blijven liggen. Maar in de opene zee rondom de lage en moerassige kaap van Dungeness ware dit een stellig verderf geweest. De schepen sloegen heen en weder en rukten aan de kabels, opgeheven en neêrge worpen door de golven; onophoudelijk en zonder op het vlakke strand eenigen tegenstand te ontmoeten, gierde de storm uit het noorden; maar de zee, wier rigting ook in het algemeen minder snel verandert, die altijd regt op de kust aanrolt, liep nog steeds met onweerstaanbare kracht uit het oosten; zoo sloegen de groote stortzeeën van ter zijde, op de gevaarlijkste wijs, tegen en over en in de schepen; het werd onvermijdelijk, de ankers te kappen, en in volle zee, in spoedig afloopen vóór den wind naar de Fransche kust, ten minste redding te zoeken.

Terwijl Caesar bezig was, de geleden schade zooveel mogelijk te herstellen, terwijl hij 12 wrakken geheel afbrak en zich daaruit bouwstof verschaftte om het overig deel zijner vloot te herstellen, rustte nog eene andere zorg op hem. Nooit kon het zijn voornemen zijn geweest, in Britannië te overwinteren, vooral niet bij deze gelegenheid, nu de togt slechts eene verkenning was op groote schaal: en Caesar had wel andere bezigheden gehad dan het nuttelooze werk, eenen voorraad graan dien hij toch niet behoeven zou uit voorzorg mede in te schepen ¹⁶⁴). Ook was de moeijelijkheid niet zoozeer daarin gelegen dat hij zonder magazijnen was overgetrokken: immers hij moest in ieder geval spoedig terug, want het leger kon voor verloren gerekend worden indien het op de Engelsche kust moest overwinteren, en Caesars stelling zoo in Gallie als tegenover de partijen te Rome werd onhoudbaar, wanneer zijn invloed aldaar een geheel winter niet gevoeld werd, in plaats dat hij anders, op de grenzen van zijn gouvernement, en midden tusschen Rome en zijne winterkwartieren vertoevende, reeds bijna oppermagtig was.

Caesar had om de opgenoemde redenen geen wintervoorraad overgevoerd, en nu zijne verbinding met Gallie bedreigd werd en zijne terugkomst opgehouden of verhinderd kon worden, was hij wel genoodzaakt, in 's vijands land te gaan fourageren, en dit gaf aan de Britanniers gelegenheid het uitgezonden legioen te overvallen. Hij bracht spoedig hulp aan de zijnen

¹⁶³ was aan het opkomen reeds toen de zachte Z. O. wind woei, zoo als uit Caesars berigten ten volle blijkt." Men moet aannemen, dat de wind snel van het O. Z. O. door het O. naar het N. O. geloopt is, toen de schepen reeds in 't gezigt der Engelsche kust waren: dit is de *tempestas sulito coorta* van IV. 29 en inderdaad moet de storm toen kort achtereen veel zijn toegenomen en zijn hevigste punt hebben bereikt, waarop hij in den

avond door het N. naar het N. W. liep, zoodat de schepen bij Dungeness weder de Fransche kust omstreeks Amblesbury of ten minste benoorden den mond der Soane konden bereiken. Dezo loop van den wind is uit Caesars berigten zoo goed als stellig op te maken en stemt geheel overeen met de vaste eigenschappen der zware stormen.

¹⁶⁴ IV. 29. Naves . . . aestus compleverat.

¹⁶⁵ Z. echter bl. 8 n. 32.

en ontzette hen ¹⁶⁷); eenige dagen daarna had hij onstuimig weder zoodat er geene gelegenheid tot strijden was, maar de Britanniers tijd hadden hunne troepen bijeen te trekken ¹⁶⁸); zij verschenen met een aanzienlijk leger voor Caesars kamp. Deze had wegens het straks beschreven ongeval ter zee gebrek aan ruitery en moest dus vreezen de overwinning die hij zeker was te zullen behalen niet te kunnen vervolgen; gelukkig had Commius bij zijn vertrek uit Gallie dertig ruiters met zich gevoerd; hij was door de Britanniers gevangen gehouden maar tijdens dezen onderhandelingen met Caesar aanknoopten weder vrijgegeven ¹⁶⁹). Toen nu de vijand spoedig werd afgeslagen bleek het dat die handvol volks inderdaad voldoende was om hem met kracht te vervolgen en wezenlijke afbreuk te doen; zoodat het aanzoek om vrede spoedig herhaald werd. Caesar schatte dit aanzoek waarschijnlijk naar waarde, maar 't gaf hem tijd om ongehinderd en niet geheel zonder eer terug te keeren; hij legde den Britanniers tweemaal zooveel gijzelaars op als te voren en keerde naar het vaste land terug, waarheen hij hun ook beval hunne gijzelaars te zenden: immers de nachtervening was nabij en Caesar wilde niet nog een springtij afwachten ¹⁷⁰). Kort na middernacht stak hij van wal en bereikte behouden de Fransche kust; enkel twee koopvaardijschepen met ruim 300 man dreeven te veel oostwaarts ¹⁷¹) af en hunne bemanning werd door de Morini aangevallen, maar na eene dappere verdediging ontzet. Caesar zond terstond het Britannische expe-

¹⁶⁷) IV. 32—34. Men stelle zich de zaken dus voor. Dagelijks is beurtelings één der beide legioenen bezig te fourageren, het andere de schepen te herstellen; twee cohorten, denklijk één van ieder legioen, zijn in *stationibus*, d. i. houden wacht in het kamp. Het 7e legioen wordt onder het fourageren overvallen; zoodra Caesar in het kamp dit bemerkt laat hij 't werk staken, noemt de twee wachthoudende cohorten met zich en beveelt dat de anderen op twee na (dus 7 of 6, naar mate al dan niet *éne cohors* van het 7e legioen in het kamp was achtergebleven) hem zouden volgen, natuurlijk vereenigd en niet iedere *cohors* afzonderlijk, zoo als Drumann III. 297 schijnt te denken. Het aangevallen legioen heeft zich waarschijnlijk tot een *carré* gevormd, *in orbem*, vgl. IV. 37. V. 43, naar zich uit de woorden *conferta legione ex omnibus partibus tela conieci animadvertit* ¹⁷²) van IV. 32 laat opmaken.

¹⁶⁸) IV. 34 f.

¹⁶⁹) IV. 27.

¹⁷⁰) Zie bl. 47 n. 159.

¹⁷¹) Zie n. 158 bl. 47. Om van Ilythe naar Wissant te komen moest Caesar een min of meer westelijken wind hebben. Wanneer de schepen dus door den wind afdreeven en te laag raakten waren zij oostelijker dan de overigen. Misschien landde Caesar zelf te Ambleteuse, en waren de beide schepen van het gros der vloot af beoosten kaap Grinsee geraakt. De afgedreeven Romeinen hebben zich vier uur lang moeten verdedigen eer Caesars ruitery te hulp kon komen; men stelle nu dat deze half zoo veel tijd noodig had als de bode die

Caesar 't gevaar kwam berigten, dan was hiernaar de afstand van die beide schepen tot het kamp c. 2e 40' gaans of omstreeks 10000 *passus*; dit zou van Wissant uit gerekend de hoogte van Calais en van Ambleteuse uit die van kaap Blancnez treffen. — Elk schip bevatte denklijk *éne centuria* of nominaal 200 man, vgl. III. 14, *tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae* IV. 22 *quot* (naves 80) *satis esse ad duas transportandas legiones existimabat* (Caesar), namelijk 60 schepen voor de 60 *centuriae* en 20 voor bagage enz.; maar de *centuriae* waren natuurlijk nooit voltallig, b. v. bij Pharsalos heeft Pompeius 110 *cohortes* of 330 *centuriae* in linie, maar slechts 45000 man in plaats van 66000; Caesar 75 *cohortes* of 225 *centuriae*, maar enkel 22000 in plaats van 45000 man (*de B. C. III. 88. 89*), dus waren hier de *centuriae* door elkaar niet sterker dan c. 140 en 100 man elk; daarom bevreemde het niet, hier op de twee schepen slechts 300 in plaats van 400 man te vinden. Ik gebruik hier en elders het woord *centuria*, aannemende dat het niet vast staat, of in Caesars tijd, sedert Marius, nog wel eenig onderscheid tusschen *centuria* en *manipuli* heeft bestaan. Vgl. b. v. VII. 47. *L. Fabius centurio... tres suos nactus manipulares*, Tacit. Ann. I. xxi. 2. *etiam tum legato a centurionibus et optimo quoque manipularium parebatur*, in iets verder, § 3, *cicero... centuriam quisque cuius manipularis erat*. Anders ware misschien *manipulus* beter geweest. — De beide schepen zullen wel door de Morini vernield zijn.

ditiecorps onder Labienus tegen deze Morini; zij werden zeer speedig onderworpen, immers dit jaar waren hunne moerassen droog en ze vielen dus ligtelijk in handen van een geregeld leger ⁷²⁾. Te meer is het te verwonderen, dat Cotta en Titurius met hunne overmagt van zes legioenen ⁷³⁾ deze Morini niet hadden kunnen ten onder brengen; het magtige volk der Menapiers, dat geen grooten slag waagde maar zich door de moeilijkheden van het terrein verdedigde, kon natuurlijk in den korten tijd van Caesars afwezigheid niet onderworpen worden en bleef ook na zijne terugkomst vrij ⁷⁴⁾.

Caesar overwinterde in het land der Belgen; denkelijk had hij van zijn leger verschillende detachementen uitgezonden, hoewel de hoofdmagt op één punt vereenigd bleef; waar dit laatste gelegen heeft laat zich niet bepalen ⁷⁵⁾. Zijn rapport naar Rome moet schitterend zijn geweest. Het werkte op de phantasie der Romeinen: eene brug over den Rijn, nabij den gevreesden Noorderocean, naar het land der Germanen die eerst vier jaren geleden Genève aangevallen en Toulouse bedreigd hadden; een togt naar Britannië, over dien Noorderocean zelven welken nog geen Romein bevaren had. Het is ons bekend, en niemand die Caesars togten in hun geheel beschouwt kan het tegenspreken, dat en de Gallische en de Germaansche togt, niet alleen deze maar zelfs de volgende, in hunne uitkomsten tot het minst gewigtige behooren wat Caesar gedaan heeft ⁷⁶⁾; ook Caesars vijanden en vooral Cato deden dit uitkomen ⁷⁷⁾, maar Pompeius en Crassus, de beide andere *triumviri*, waren in dit jaar consuls, en de senaat, die al of niet goedschiks hunnen wil moest volgen, verordende een dankfest van 20 dagen, nog 5 dagen meer dan twee jaren te voren, na het berigt der eigenlijke verovering van Gallie ⁷⁸⁾.

⁷²⁾ IV. 38.

⁷³⁾ IV. 22 f. Reliquum exercitum Quinto Titurio Sabino et Lucio Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos pagos *Morinorum*, ab quibus ad eum legati non venerant, ducendum dedit. — Labienus had slechts twee legioenen.

⁷⁴⁾ IV. 38. Z. bl. 31 n. 117.

⁷⁵⁾ IV. 38 f. Vgl. V. 2 in. „*circumitus omnibus hi-bernis*” en V. 24 in. „*coactus est aliter ac superioribus annis exercitum in hibernis collocare legiones quo in „plures civitates distribuere.*” — Op mijne kaart heb ik de winterkwartieren van dit jaar nabij Portus Itius aangegeven, alleen om ze toch ergens in kaart te brengen, hetwelk geschieden moest wegens de rigting der lijnen welke de laatste marschen van dit jaar en de eersten van het volgende voorstellen.

⁷⁶⁾ Napoleon, p. 71. 79, laat zich nog ongunstiger over de Britannische togten uit dan zich naar billijkheid liet verwachten, en vergeet dat Caesar niet bedoelde naar veroveringen te maken, maar niet veel meer dan er geweest te zijn. Had Caesar bedoeld Engeland te onderwerpen, zoo als Napoleon zelf, dan zou hij inderdaad geen van beide malen geslaagd zijn en de eerste maal eene veel te zwakke magt hebben medegenomen,

gelijk de keizer opmerkt, bij dien zekere spijt schijnt te bestaan, dat Caesar, wat hem onmogelijk is geweest, het Kanaal heeft kunnen overstenen.

⁷⁷⁾ Vgl. bl. 34 n. 128.

⁷⁸⁾ Drumann III. 298. Vgl. bl. 23 n. 87. — Om trent deze geheele voorstellingswijze heeft de verstandige Dio Cassius eene belangrijke plaats, 39. 53: καὶ ὁ μὲν (Caesar) ἐς τὴν ἑπείρου ἀναπλεύσας τὰ παραχθέντα κατέσταιτο, μηδὲν ἐκ Βρετανίας μήτε αὐτῇ μήτε τῇ πλείῃ προσκνησάμενος πλὴν τοῦ ἐστρατευκέαι ἐπ' αὐτοῦς δόξαι. τούτῳ γὰρ καὶ αὐτὸς ἰσχυρῶς ἱερομνύετο καὶ οἱ οἰκτοὶ Ῥωμαῖοι θαυμαστοῦς ἐμεγαλύνοντο· ἐμφανῆ τε γὰρ τὰ πρὶν ἄγνωστα καὶ ἐπιβατὰ τὰ πρὸθεν ἀνέγνωστα ἱερῶντις σφίσι γιγνόμενα, τῇ τε μέλλουσιν δὲ αὐτῶν ἐλπίδι ὥς καὶ παρῴσαν ἔργῳ ἐλάμβανον, καὶ πάντ' ὅσα καταπαράξιν προεδέχοντο, ὥς καὶ ἔχοντες ἦν ὑπάλλυντο. καὶ οἱ μὲν διὰ ταῦτα ἱερομνίας ἐπὶ εἰκασιν ἡμέρας ἀγχαῖν ἐψηφίζαντο. Men schijnt dus die togten bijna als eene verovering van Britannië en Germanië te hebben voorgesteld. — *Bρετανίας* voor *Βρετανίας* is de gewone fout van Dio, die toch onnaauwkeurig schrijft en zelfs *Μάρκον*, *Ἀλλοβριξ*, *Αὐξούους* (voor *Axona*) zegt.

VIJFDE JAAR.

V. Chr. 54, A. U. C. 700; Kal. Ian. 700 = 12 Dec. 55.

Coss. L. Domitius Ahenobarbus.

Ap. Claudius Pulcher ¹⁷⁹⁾.

Crassus' togt tegen de Parthen, Cato praetor, Gabinus' terugkomst uit Syrië, dood van Caesars dochter Julia, Pompeius' echtgenoot; Cicero pro Vatinius, Scauro, Plancio, Gabinio, Rabirio Postumo, en het werk de Republica.

Den volgenden winter schijnt Caesar langer dan gewoonlijk in Lombardije te zijn gebleven; ook werd hij door eenen togt naar Illyricum opgehouden ⁸⁰⁾. Hij bragt dien evenwel spoedig ten einde, terwijl zijne troepen den winter gebruikten om hem eene geduchte transportvloot te verschaffen. Volgens een nieuw model dat hij zelf had opgegeven ⁸¹⁾ waren 600 transportschepen gebouwd; waarschijnlijk heeft Caesar ook zijne oorlogschepen grootendeels daartoe doen vertimmeren, want van de groote vloot waarmede hij nu twee jaar geleden de Venetiërs geslagen had waren thans bij den tweeden togt naar Brittannië niet meer dan 28 schepen overig ⁸²⁾.

¹⁷⁹⁾ De namen dezer consuls, d. i. de woorden *L. Domitius, Ap. Claudio consulibus* aan het hoofd van boek V moeten wegvallen. Caesar geeft nog eens de namen der consuls op, aan het begin van boek IV; hoewel dit mij ook daar hindert heeft hij het wellicht gedaan omdat het juist Pompeius en Crassus waren: ik durf dus de woorden *qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso consulibus* niet schrappen, hočeer ze in mijn oog op een invoegsel gelijken. Hier evenwel is eene bijkomende reden, namelijk volgens IV. 38 geeft Caesar het bevel der beide legioenen welke hij aangevoerd had aan Labienus over, in het midden van September 55. Blijven nu de aangehaalde woorden staan, dan zou men met Drumann III. 298 moeten aannemen, dat Caesar eerst in 't begin van 54, drie maanden na zijne terugkomst uit Brittannië, naar Italië vertrok, omdat „die Anordning in den Winterlagern” hem zoo lang bezig hield. En dit is niet wel mogelijk. Het volgende jaar is Caesar in de maand October (vgl. on-

derling V. 23 f. 24 in. 26 in.) nog niet uit Gallie vertrokken, want daar hij dat jaar zijne magt verdeelde, „ipse interea, quoad legiones collocatas munitione hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit,” dus was hij reeds later dan gewoonlijk gebleven, en tevens blijkt uit deze plaats, dat hij gewoon was te vertrekken zoodra de bevelen tot het betrekken der winterkwartieren gegeven waren, zonder hunne voltooiing af te wachten. Ook blijkt uit V. 1. 2 dat hij het bouwen der schepen aan zijne onderbevelhebbers overliet, en zelfs betrekkelijk lang van Gallia *ulterior* verwijderd bleef. — Een dergelijken aanhef als deze door het weglaten der eerste woorden wordt, hebben het tweede, derde en zesde boek.

⁸⁰⁾ V. 1. 2.

⁸¹⁾ V. 1.

⁸²⁾ V. 2. Niet 28 *boven* het vorige getal. De 500 of meer van het 8 f. moeten voor een groot deel uit *annotinis privatisque* bestaan, *quas sui quisque commodi*

Tot verzamelaars van Caesars leger werd dit jaar op nieuw de *Portus Itius* gekozen, thans het dorpje Wissant bij kaap Grisnez. Maar nog kon Caesar wegens den toestand van Gallie zijnen togt niet doen, eer hij met de helft van het leger naar het tegenwoordige Trier getrokken was, den talentvollen en ondernemenden Induciomarus, welke den voornaamsten invloed onder de Treveri uitoefende, voor het oogenblik van eenen opstand afgeschrikt en eene Romeinsch gezinde factie onder Cingetorix aan het hoofd van zaken geplaatst had. Bij zijne terugkomst waren alle 8 legioenen te Wissant vereenigd, te gelijk met 4000 man Gallische ruitery, de geheele oorlogsvloot en 540 transportschepen; de overige 60 werden door tegenwind verhinderd zich met het gros der vloot te vereenigen ¹⁸²). Diezelfde tegenwinden beletten ook Caesar zelf eenen geruimen tijd lang uit te loopen, en in den tusschentijd had hij eene nieuwe gelegenheid zich te overtuigen hoe weinig de Romeinsche heerschappij in Gallie nog gevestigd mogt heeten. Immers Caesar had zich voorgenomen, de voornaamsten van de Gallische staten, op zeer weinig uitzonderingen na, met zich naar Brittannie te voeren, om hen als ware het in gijzeling te houden, en hij zegt dit met ronde woorden ¹⁸³). Een der voornaamsten van deze was de reeds meermalen genoemde Haeduer Dumnorix ¹⁸⁴). Deze merkwaardige man, nog onlangs op het punt een derde van Gallie te beheerschen ¹⁸⁵), schijnt met Induciomarus, Ambiorix en andere gelijkgezinden in onderhandelingen te hebben gestaan, wier bepaald doel het verdrijven der Romeinen van Gallisch grondgebied was. De eersten, wettige vorsten in hun eigen land, of hoofden welke door eene overwegende meerderheid ondersteund werden en nog op geenerlei wijze onder Romeinsch oppergezag stonden, begonnen echter beide den invloed der Romeinen

fecerat, en die toch wel naast de 540 transportschepen een getal van 2—300 zullen bereikt hebben, want hier worden volstrekt alle vaartuigen medegerekend. Het is dus niet geraden misschien de helft van dit aantal, 150 of daaromtrent, voor oorlogschepen te houden, die Caesar ook volstrekt niet noodig had, en doet men dit niet, dan behoudt de aanmerking in den tekst hare kracht. De Romeinen waren van zelf niet genezen tot het onderhouden van groote oorlogsvloten, en die van Caesar was ten minste in den oorlog tegen Pompeius weder zoo goed als verdwenen: een klein getal schepen rond hij (*reperit*) te Brundisium, *de B. C. III. 2.*

¹⁸²) V. 5. Zie later bij de terugkomst uit Brittannie.

¹⁸³) V. 5. . . principesque ex omnibus civitatibus, ex quibus *perpaucos*, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos *olsidum loco* secum ducero decreverat, quod, cum ipse abesset, *motum Galliae re-rebatur*.

¹⁸⁴) Zie over hem I. 3. 9. 18—20, bl. 5. 8. — De namen zijn Induciomarus, Dumnorix, Ambiorix, enz. Dat Dio Cassius zoo schrijft, b. v. 39. 45 Οὐδὲνδουξ, 40. 5—7 Ἀμβιόριξ (sic), is wegens de onnaauwkeurigheid van dezen schrijver nog geen aldoend bewijs, maar ook Strabo, VII. 1. p. 292 Cas., noemt Δυνόριξ Βαρτίριος, eenen Sigambri; en Propertius zegt IV. x. 39:

Claudius Eridanum traiectus arcuit hostes,
Belgica cui vasti palma relata ducis
Virdunari; genus hic Rheno iactabat ab ipso
nobilis e tectis fundere gæsa rotis.

Die naam Virdunarus is ongetwijfeld dezelfde als Viridomarus VII. 38 in. en op meer plaatsen: *vig* (*vig*), *rik* en *mar*, met de Latijnsche uitgangen *s* en *us*, waren Gallische of Germaansche wortels, zoo als in Mervig en Chlodwig, Diederik en Frederik; *o* is de verbindingsklinker. Viridomarus moet dus voor de eene helft met Viridovix III. 17 en voor de andere met Inguiomarus den oom van Arminius worden vergeleken, bij Tac. Ann. I. Lx. 1, hoewel deze Inguiomarus schrijft. — Dio Cassius 40. 11 schrijft Ἰδουτιμαρῶν, en zoo schijnen ook enkele hss. van Caesar eene *t* te hebben, maar die van Cicero *pro Pontio*, waar een naangenoet van dezen, een Allobroog, voorkomt, en eene overwegende meerderheid onder die van Caesar hebben eene *c*, zie Nipp. bl. 350, op V. 8; de Voss. 1 heeft induciomarus en induciomarus beide, enkele malen zelfs induciomarus, de Bong. eveneens, maar zeer zelden anders dan de enkele *c*, en de Grieksche vertaler Ἰδουτιμαρῶς, ook Ἀμβιόριξ, Κιγγετόριξ en Δυνόριξ, trouwens met eene *v*.

¹⁸⁵) I. 3, vooral: regno occupato per tres potentesimos ac firmissimos populos *totius Galliae* sese potiri posse sperant.

te gevoelen en te vreezen: deze hadden hunne wapenen reeds meer dan eens, tijdens het beleg van Aduatua in de buurt der Eburonen welke Ambiorix beheerschte, bij den Usipetischen oorlog midden tusschen Eburonen en Treveri in, en nu onlangs weder ten gevolge eener afzonderlijke expeditie in de onmiddellijke nabijheid van het gebied der beide vorsten gebragt: Ambiorix stond als vermeende vriend, Indueiomarus als te zwakke tegenstander onder hunnen invloed; beiden vreesden te regt voor hunne onafhankelijkheid, beiden waren genoegzaam met Romes magt bekend en van zoo groote bekwaamheden dat zij de onmogelijkheid inzagen om met eigen kracht, zonder ondersteuning hunner stamgenooten, Romes geduchte magt te bestrijden: Ambiorix zegt dit zelf ¹⁸⁷). Bij Dumnorix werkten zeker dezelfde beweegredenen, maar hij werd ook in hooge mate door persoonlijke ambitie gedreven, en zoo waar het was, wat hij reeds in 't begin van den oorlog tot zijn eigen volk zeide, dat de Romeinen, indien ze eens de Helvetiers hadden overwonnen, ook aan de Haeduers tegelijk met het overig Gallie hunne vrijheid zouden onttrooven, even zeer berekende hij, dat de nederlaag der Romeinen door de Helvetiers hem tot koning over de Haeduers maken zou, en ook thans had hij dit doel niet uit het oog verloren, maar beweerde openlijk dat Caesar zelf hem tot koning onder de Haeduers wilde maken ¹⁸⁸).

Caesar had reeds meer dan eens de tegenwerking van den onrustigen Haeduer ondervonden, vooral in den Helvetischen oorlog, maar hem al was het ook met tegenzin moeten sparen ¹⁸⁹). Thans evenwel had hij de handen vrijer, en heeft genoeg getoond zich niet ongaarne in de gelegenheid gesteld te zien om Dumnorix met een goeden schijn te doen dooden, hoewel hij zeker niet voornemens was, zoo als deze vreesde, hem in Britannie om te brengen, en zich voldaan zou gerekend hebben door hem onder zijne oogen te hebben: waarschijnlijk wist ook Dumnorix zelf dit wel, en wendde meer vrees voor dan hij gevoelde. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de trouwe aanhanger der Romeinen Divitiacus, die in Caesars werk niet meer als handelende voorkomt, destijds gestorven was ¹⁹⁰), en dat Caesar dus geene reden meer had diens broeder te ontzien: hoe 't zij, Dumnorix wilde in Gallie blijven en wendde daartoe alle middelen aan: eerst smeekte hij Caesar, vooral op grond zijner ware of voorgewende, maar in elk geval echt barbaarsche vrees voor de zee, dan weder om andere redenen; daarna spiegelde hij aan de overige Gallische hoofden voor dat de verraderlijke Romein hen slechts naar Britannie wilde voeren om hen daar te dooden, eindelijk toen Caesar bevel gaf zich in te schepen verliet hij met zijne ruitertij eigenmagtig het kamp en keerde naar huis terug. Maar Caesar was zeker genoeg van zijne zaak om hem door het meerendeel zijner ruitertij te doen vervolgen, ofschoon deze zelf Galliers waren: Dumnorix werd spoedig achterhaald, en poogde vruchteloos

¹⁸⁷) V. 27. Quod non adeo sit imperitis rerum, ut suis copiis populum Romanum superari posse confidat.

¹⁸⁸) I. 17. 18. — V. 6: in concilio Haeduum Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum civitatis deferri. De Haedui hadden anders geenen koning, maar een opperhoofd, *vergobretus*, „qui creatur annuus et vitae necisque in suis habet potestatem.” In het jaar 58

was dit zekere Liscus, I. 16, en drie jaren te voren Divitiacus de oudere broeder van Dumnorix, I. 3. 20, hoewel deze een Druide was, Cic. de Divin. I. XLII. 90.

¹⁸⁹) I. 16—20. Vgl. ook boven, bl. 8.

¹⁹⁰) Genoemd wordt hij nog VI. 12. VII. 39. — Zoo hij nog geleefd had, zou Dumnorix zich zelven niet met den minsten schijn als Caesars candidaat voor het koningschap onder de Haedui hebben kunnen voordoen.

tegenstand te bieden: hij stelde zich te weer en riep ook zijne togtgenooten op: hij was vrij man, burger van een vrijen staat. Maar Caesars afgezondenen hadden een duidelijken last; niet alleen bij Pharsalos was zijn voorschrift: *miles, faciem feri* ¹⁹¹⁾; Dumnorix het hoofd van den naderenden opstand voor Gallische vrijheid werd door Gallische ruiters gedood, en de metgezellen van zijne vlugt vereenigden zich met zijne moordenaars en keerden gedwee tot den overweldiger terug.

De Noordwestelijke wind, die sedert 25 dagen gewaaid had ⁹²⁾, was door eenen Z. W. wind vervangen, en Caesar kon nu eindelijk, omstreeks het laatst van Junij ⁹²⁾, zijn plan ten uit-

¹⁹¹⁾ Zie de plaatsen bij Drumann, III. 512, met eene uitlegging van Rutgersius, Var. Leett. I. 4, een voorbeeld van de wijze waarop men historische feiten niet moet beoordeelen. — Z. over den dood van Dumnorix V. 6. 7. Ook V. 58 f. geeft Labienus in een soortgelijk geval last, alles uit het oog te verliezen mits Induciomarus gedood werd, en reeds vroeger (bl. 44 n. 155) heb ik er aan herinnerd dat bijna alle merkwaardige tegenstanders van Caesar in deze oorlogen omgekomen zijn.

⁹²⁾ V. 7. — De windstreken zijn nauwkeurig in twee tabellen gebragt bij Ukert, I. II. 172—177, dus geef ik hier alleen een algemeen overzicht, naar de waarschijnlijkste der vele en tegenstrijdige opgaven:

N.	Καυκίας	Septentrio.
N. O.	Βορέας	Aquilo.
O.	Ἀπηνιδεύς	Sulfolanus.
Z. O.	Εὔρος	Vulturnus.
Z.	Νότος	Auster.
Z. W.	Λίβυς	Africus.
W.	Ζέφυρος	Favonius.
N. W.	Ἀπρίλλιος	Corus (Ἰάυος).

Zoo heeft ze onze beste autoriteit, de zoogenaamde Toren der winden te Athene, die echter den N. W. wind *Σεπίαν* noemt. Ook heeft deze den *Καυκίας* als N. O. wind, den *Βορέας* als N. wind, een gevoelen, waarvoor zeer veel pleit en dat ik niet zonder narzelen heb verlaten; omtrent den *Καυκίας* wil ik ook niets stelligs zeggen, maar Plinius II. N. II. 46 en Gellius II. 22 bewijzen in mijn oog, zelfs tegenover elke andere autoriteit, dat Aquilo en *Βορέας* dezelfde wind is, en wel de N. O. wind. Bij Homeros is de natuurlijkste verklaring *Βορέας* N., *Εὔρος* O., *Νότος* Z. en *Ζέφυρος* W.

⁹²⁾ De tijdrekening van dit jaar voor zoover bekend is deze: Caesar komt naar het leger, misschien iets later dan gewoonlijk, en doet de rondte door de winterkwartieren, V. 2; trekt met de helft van zijn leger maar zonder bagage naar de Treveri, ibid. f.; van daar naar Portus Itius, V. 5 in.; wordt 25 dagen lang door tegenwind opgehouden, V. 7; nogmaals wordt het inschepen vertraagd door den tegenstand van Dumnorix, V. 7. 8; Caesar steekt des nachts van wal, en bereikt des anderen daags Britannië, V. 8; trekt den volgende

nacht verder, en schermutselt anderhalven dag, V. 9. 10; dan moet hij wegens de geleden zeeschade omkeeren en dien dag nog meer dan 12000 *passus* afleggen, V. 10, vgl. 9; het kamp wordt 10 dagen lang versterkt, V. 11; Caesar legt weder de 12000 *passus* af en vindt den vijand, V. 11. 15; denzelfden dag vallen de twee eerste en den volgende den derde gevecht voor, V. 15—17; Caesar trekt naar de Theems, omtrent 68000 *passus* verder, V. 18 f., vgl. 9. 11; forceert den overtocht, onderhandelt met de Trinobantes en de overige Britanni, V. 18—21; neemt het *oppidum* van Cassivellaunus, V. 21; sluit een verdrag met dezen en keert naar zee terug, dus meer dan 80000 *passus* ver, V. 22 f.; de schepen worden in zee gehaald en de helft van het leger overgezonden, V. 23 in.; Caesar wacht *aliquandiu* op de terugkomst der vloot, en steekt in éenen nacht over, *quod equinoctium suberat*, V. 23. Die laatste datum is nauwkeuriger te bepalen, z. Fischer 700: uit Cicero's brieven ad Q. fr. III. 1. 7, ad Att. IV. xvii. 3 blijkt dat Caesar a. d. VI Kal. Oct. (26 Sept.) 700 d. i. 31 Aug. 54 nog in Britannië was en hij zelf zegt vóór het *equinoctium* (25 Sept. 54 volgens Fischer) vertrokken te zijn; uit Cicero's brieven blijkt, dat Caesar reeds 31 Aug. *obsidibus acceptis, imperata pecunia*, in *littoribus Britanniae* was en *exercitum reportabat*. Wanneer men dus van hier achteruit rekent vinden wij, dat sedert den morgen van Caesars aankomst 14 regstreeks opgegeven dagen verlopen zijn; buitendien heeft hij nog 145000 *passus* moeten afleggen, en een onbekend stuk lands benoorden de Theems tweemaal moeten doortrekken, ook moet men nog ten minste voor twee onderhandelingen, het forceeren van den overtocht der Theems en van het *oppidum* tijd vinden: het allerminste is daarvoor 16 dagen te stellen, immers reeds 145000 *passus* à 15000 of 4 uren hemelsbreedte daags, dat te veel is, geeft 10 dagen. Derhalve kan men niet aannemen dat Caesar later dan de helft van Julij in Britannië is aangekomen: dan zou hij er 6—8 weken vertoefd hebben. Vóór dien tijd en denkelijk na half April (z. n. 150 bl. 43) vallen de togt naar 't gebied der Treveri en terug, en eene maand oponthoud te Portus Itius: door genoemden togt insgelijks op éene maand of daaromtrent te schat-

voer brengen. Tegen zonsondergang, onder een zacht koeltje uit het Z. W. ¹⁰⁴⁾, stak de tallooze vloot van wal, met vijf legioenen, 30000 zwaargewapenden sterk, en 200 ruiters aan boord, terwijl Labienus met even veel ruitery en drie legioenen achterbleef. Omstreeks middernacht viel de wind. De vloot, toen vier uren onder zeil, was reeds geheel voorbij de noordoostelijke plaats van ontmoeting van het tij uit de Noordzee en datgene, wat door het Kanaal komt aanzetten: de Noordzee-eb, op wier invloed Caesar en zijne stuurlieden niet genoeg hadden gerekend, zoog de schepen met onwêrstaanbare kracht het Pas de Calais uit ¹⁰⁵⁾. De vloot dreef N. O. waarts af, en tegen zonsopgang, te 4 ure of daaromtrent, zag Caesar, gelijk hij zich uitdrukt, Britannie links achter zich liggen. Wanneer men dit zoo moet verstaan, dat Caesar gedacht worden moet het gelaat keerende naar het punt waarheen zijne vloot destijds dreef, en hij dan Britannie links achter zich had, dan bevond hij zich toen benoorden Wissant, juist beoosten Dover, naauwkeuriger op omtrent 51° 9' N. B., 1° 38' O. L. van Greenwich. Vreezende nog verder af te drijven wierp hij 't anker en wachtte den vloed af: zoodra deze kwam opzetten werd met kracht van riemen westwaarts gestevend, en tegen den middag op het strand bij Folkstone, op hetzelfde punt als het vorig jaar geland. Tegenstand werd niet ondervonden, zelfs zag men geenen vijand: het gezigt van meer dan 800 vaartuigen in eens had de aanzienlijke legermagt der Britanniërs hun voornemen tot beletten der landing doen opgeven ¹⁰⁶⁾. Hier kwam de vloot ten anker, „op een zacht en open strand” ¹⁰⁷⁾. Niet te min leed zij reeds den tweeden nacht geweldige avarij. Een hevige storm stak op, denkelijk uit het Z. O. ¹⁰⁸⁾, ankers en touwen baatten niets, de schepen sloegen tegen elkaar, daar men ze niet meer meester was, bijna allen leden groote schade en sloegen tegen het strand, ten gevolge waarvan Caesar ze op het drooge deed halen en door eene verschanzing dekte, die van het strand om zijn kamp heenloopende aan het andere uiteinde der vloot het strand weder ontmoette.

Caesar werd door dit ongeval in het vervolgen der vijanden belet, dat hij reeds met kracht had ondernomen: kort na middernacht, de eerste na zijne landing, was hij niet bijna zijne geheele magt ¹⁰⁹⁾ tegen hen opgetrokken, had ze op drie uur afstands van zijn kamp, aan den oever eener rivier, denkelijk de tegenwoordige Stour niet ver van Ashford ¹¹⁰⁾, teruggedreven,

ten komt men tot c. half Junij, en er blijft dus nog ééne maand speling over: de schatting der eerste helft van den zomer is waarschijnlijk iets te klein. Hierop berust de bepaling van Caesars overtocht naar Britannie in den tekst op het laatst van Junij.

¹⁰⁴⁾ V. 7. *Corus ventus navigationem impediēbat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit.* — V. 8. *Leni Africo profectus.*

¹⁰⁵⁾ Rennell, *Book of Directions*, Sect. xv: „the shore of Boulogne, presenting a direct obstacle to the water, impelled by Western winds, occasions a higher level of the sea there than elsewhere, and of course, a stronger line of current towards the Goodwin It must, therefore, be inferred that a ship, passing the Strait of Dover, at the back of the Goodwin Sands, during the prevalence of strong Western or South Western winds,” (maar hier geschiedt hetzelfde

bij windstille, nadat men langen tijd N. W. of W. wind gehad had) „may be carried considerably to the Northward of her reckoning.” — De *Goodwin sands* bestonden in Caesars tijd niet.

¹⁰⁶⁾ V. 8.

¹⁰⁷⁾ V. 9. *Eo minus veritus navibus, quod in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat.*

¹⁰⁸⁾ De storm moet tusschen het Z. W. en het O. ten N. zijn gebleven, anders konden de schepen, wier anker-touwen bezwaken waren, niet op strand geslagen zijn.

¹⁰⁹⁾ Van de 30000 zwaargewapenden (5 legioenen) werden 10 *cohortes* of 6000 man achtergelaten, en van de 2000 ruiters 300, V. 9 in.

¹¹⁰⁾ Zoo Caesar nabij Hythe geland is. Van Sandown Castle uit zou dezelfde rivier, of een zijner takken, maar op de hoogte van Cantorbury, moeten bedoeld zijn. Deze plaats ligt evenwel te dicht bij de zee

het verschanste bosch waarheen zij geweken waren genomen, en den volgenden dag in drie *colonnes* hunne vervolging begonnen. Deze geheele reeks van *manoeuvres* had wegens den storm moeten gestaakt worden, en het op strand halen der vloot met de straks omschrevene werken kostte nog tien dagen, waarna Caesar weder langs denzelfden weg optrok, en het leger der Britanniers in staat van tegenweer vond. De kleine staten hadden zich aaneen gesloten en den bekwamen Cassivellaunus tot hun opperhoofd verkozen: zelfs zijne vroegere vijanden hadden daar toe medegewerkt ²⁰¹). De Britanniers hadden alle reden, over dit verstandige besluit tevreden te zijn: onder dit ééne opperhoofd werd de oorlog met veel meer kracht en talent bestuurd dan Caesar tot nog toe onder de steeds verdeelde Galliers ontmoet had. Twee dagen lang hield Cassivellaunus stand: de eerste maal leverde hij een ruitergevecht, dat wel is waar voordeelg voor de Romeinen begon, maar daar zij te ver vervolgden verloren zij *enkel den hunnen*; wij hebben reeds vroeger ²) gezien dat Caesar onder die bewoordingen somtijds ernstige verliezen verbergt. Kort daarna op denzelfden dag waren de Romeinen bezig hun kamp te versterken; de Britanniers vielen uit zekere bosschen onverhoeds op hen aan, en hoewel Caesar hen door twee cohorten in den rug deed vallen sloegen zij door deze heen en konden eerst door het aanrukken van meerdere versterkingen worden terug gedreven. Daags daarop scheen het, dat zij zich stil zouden houden, maar toen van Caesars troepen, tegen den middag, drie legioenen uit fourageren gingen werden deze overvallen: ditmaal echter sloeg men de Britanniers met een aanzienlijk verlies af. Cassivellaunus begreep nu, dat zijne troepen in geregelde veldslagen voor de Romeinen moesten onderdoen, maar koesterde zooveel te meer hoop hen door schermutselingen afdoende tegen te werken. Vooral was het duidelijk geworden dat de Britanische *essadue* of strijdswagens, een wapen dat aan de Homerische gedichten herinnert, voor Caesars leger hinderlijk waren, daar ze als een middelsoort tusschen infanterie en cavalerie, als voetvolk tegen de laatste, als ruitertij tegen linietroepen werden gebezigd ²). Na de genoemde drie gevechten had Cassivellaunus dan ook voor 't veiligst gehouden zijn aanzienlijk leger af te danken, en geen hoofdslag meer te leveren, hij behield slechts omtrent 4000 *essadarii* bij zich, met welke hij op het vlakke boschrijke terrein aan de voortrukkende Romeinen merkbaaren afbreuk doen kon. Aanvankelijk verdedigde hij den linkeroever der Theems, die slechts ééne waadbare plaats had: daar had hij zich door gepunte palen of zoogenaamde Vriesche ruiters gedekt, waarvan een gedeelte onder water was. Evenwel schijnt deze verschaning niet goed aangelegd te zijn geweest, ten minste Caesars troepen volbragten den overtocht bijna ongehinderd, hoeeer liet water hun tot over de

en den mond der Theems dan dat Caesar niet geweten zou hebben dat hij op weinig na langs deze rivier, en in elk geval evenwijdig met haar trok, hetwelk hij, om de uitdrukking V. 11 f. *Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX* zeker niet gedaan heeft, althans niet met zijn weten. — 12000 en 80000 *passus* zijn 3° 12' en 21° 20'; Ashford en Cantorbury liggen beide in Kent, op 51° en 51½° N.B., 18½° en 18½° O.L.; 80000 *passus* of 16 Geogr. mijlen hemelsbreedte van Mythe uit zou de Theems tegenover Staines, van Sandown Castle uit tegenover Brentford treffen, beide nog iets bewesten Londen, in Middlesex, op 51° N.B., en wel op 17° en 17½° O.L. Anthon noemt als gewoonlijk aangenomen punt van overgang der Theems door Caesar de

plaats Coway Stakes, zeven of acht Engelse mijlen boven Kingston, of nog nader bij die stad; Anthon's Caesar, bl. 465, in den geogr. index op Tamesis. Kingston ligt in Surrey, op 51½° N.B., 17½° O.L., hetgeen dus niet noemenswaard van Staines als plaats van overgang afwijkt. Maar bij dezen geheelen togt zijn de gegevens te gering om zelfs met eenige waarschijnlijkheid te gissen.

²⁰¹) V. 11. f. Men heeft zijnen naam willen *Angliaceren*, of liever Galiaceren, tot Caswallawn.

²) Zie bl. 8. 31. — De drie gevechten worden behandeld het eerste V. 15 in., tot *amiserunt*, § 2 f., het tweede in hst. 15, en het laatste in hst. 17.

³) IV. 24. 34 in. V. 9. 15. 17. 19, en vooral IV. 33 f. V. 16.

schouders kwam en ze dus bijna weerloos waren ¹⁰⁴); op welke wijze het zich toedroeg verhaalt Caesar niet, en men zal moeten aannemen dat de diepe plaats waarvan hij spreekt niet zeer breed en buiten bereik van 't vijandelijk werptuig geweest is. Maar was Cassivellaunus hier niet geslaagd, zooveel te geducht werd hij na den overtocht, daar hij aan Caesars ruitierij het verkenen en forageren bijna geheel belette, en daardoor tevens verlindeerde, dat Caesars marsch door het gebied van den vijand aan het land veel schade berokkende. Evenwel drong hij verder, en allengs werden de oude vijanden van Cassivellaunus wakker: een groot volk, de Trinobanten omstreeks Londen, onderwierp zich aan Caesar en werd door hem tegen Cassivellaunus verdedigd; andere volgden ⁵). Zoo was Caesar in staat, het versterkte woud aan te vallen, dat de hoofdplaats van Cassivellaunus uitmaakte en door de Britanniërs eene stad werd genoemd: ook dit werd door den vijand bij den eersten aanval verlaten. Maar Cassivellaunus meende, dat Caesar nu gevoegelijk van zijn kamp aan zee kon worden afgesneden, en ten gevolge daarvan kwamen op zijnen last ⁶) de bewoners van Kent ⁷), onder vier opperhoofden, het kamp der Romeinen bestormen ⁸). Zij werden met verlies afgeslagen, en daarna toonde

¹⁰⁴) V. 18. Ea celeritate atque eo impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent ripaeque dimitterent ac se fugae mandarent. Het is te gewaagd, die gunstige uitkomst aan de ruitierij toe te schrijven.

⁵) Bischoff u. Möller, Vergleichendes Wörterbuch der alten, mittleren u. neuen Geographie, Gotha 1829, op de betreffende woorden, en *Angusta Trinobantum*. — De overige zijn de Iceni, misschien in Suffol omstreeks Ixworth, 52½° N. B., 18½° O. L., de Cangi, zeker niet in Lancashire, zoo als Bischoff wil, de Segontiaci, stellig evenmin te *Segontium*, thans Caernarvon aan de rivier Segont in 't N. W. van Wales, op 53° N. B. 13½° O. L., de Ancalites, die men in Berkshire gezocht heeft, even als de Bibroci en de Cassi; de hoofdstad dier provincie is thans Reading aan de Theems, op 51½° N. B., 16½° O. L.; dit laatste volk zoekt men ook een grooten afstand meer noordoostelijk, in Hertfordshire, hstd. Hertford, 51½° N. B. 17½° O. L. Maar hier is alles onzeker. Alleen dit staat vast, dat Caesar er ver van af was, eenig gezag uit te oefenen over een deel van Britannië benoorden de Theems, dat met de uitgestrektheid van Suffol tot Wales enigermate vergeleken kon worden: buiten 't land der Trinobantes zal hij niet veel meer hebben beheerscht dan de plaats waar hij telkens leerde. — Het is piquant bij Ammianus Marcellinus in 't laatst der vierde eeuw te lezen: „Londinium, vetus oppidum, quod Augustani posteritas appellavit,” 27. 8.

⁶) V. 22. Cassivellaunus his imperat, cett.

⁷) Cantium. Caesar houdt dit voor éenen hoek van Britannië, V. 13, en dit zelf voor eenen driehoek, zoo als ook de latere Romeinen deden, die opgemerkt hadden dat de breedte van Engeland gedurig afneemt, maar het bestaan van Schotland niet kenden, zoo als

vooral uit Agricola's togt bij Tacitus blijkt. Caesars voorstelling t. a. p. is onverstaanbaar, zoo men niet aanneemt dat hij zich de zee tusschen Engeland en Spanje zoowel als de Noordzee veel te klein voorstelt, en de volgende plaats van Tacitus vergelijkt, Agric. 10. „Britannia insularum quas Romana notitia complectitur maxima; spatio ac coelo in Orientem Germaniae, in Occidentem Hispaniae obtenditur, Gallis in meridiem etiam inspicitur: Septentrionalia eius, nullis contra terris, vasto atque aperto mari pulsantur.” Das reikt volgens hem Hispanie tot bewesten Ierland, en onder Germanie moet men ten minste ook Denemarken verstaan, de Chersonesus Cimbrica. Voorts zegt Tacitus t. a. p. „Formam totius Britanniae Livius veterum,” (in 't verloren boek 103, waarin hij dezen togt van Caesar beschreven heeft) „Fabius Rusticus recentium eloquentissimi auctores, oblongae scutulae vel bipenni assimili lavere” (men begon zich dus in plaats van Caesars noordelijken hoek eene korte noordelijke zijde voor te stellen, en het geheele eiland als een gelijkbeinig trapezium met korte bovenzijde) „et est ea facies citra Caledoniam, unde et in universum fama est transgressa. Sed immensum et enorme spatium procurantem extremo iam litore terrarum velut in eunem tenuatur. Hanc oram novissimi maris tum primum Romana classis circumvecta, insulam esse Britanniam affirmavit.” Dit laatste, dat Britannië een eiland was, stond dus bij het algemeen niet vast, hoewel Caesar geen twijfel uitdrukt; over den vorm van Schotland is Tacitus onduidelijk, maar lij schijnt dit land alleen, buiten Engeland, voor wigvormig te houden en zich die wig of dien driehoek voor te stellen als op het straks bedoelde trapezium geplaatst. — Fabius Rusticus komt nog voor bij Tacit. Ann. XIII. 20, als geschiedschrijver en als vriend van den wijsgeer Seneca.

⁸) Dit is weder eene der redenen om te vermoeden,

zieh ook Cassivellaunus tot den vrede geneigd: Commius diende als onderhandelaar ¹⁰⁹). Caesar was blijde eenen eervollen terugtogt te verwerven, zijne voorwaarden waren zeer zacht. Hij wilde in Gallie overwinteren, dus eischte hij alleen gijzelaars die hij ook met zich gevoerd heeft, en legde den Britanniers belastingen op, zoo als dat in de Romeinsche wingewesten gebruikelijk was ¹¹⁰) buitendien werd aan Cassivellaunus opgelegd, de Trinobanten en hun vorst Mandubracius dien Caesar ingesteld had te eerbiedigen. Buit was op dezen toggt niet of zeer weinig gemaakt ¹¹¹), en 't was duidelijk, dat de Britanniers juist zooveel als zij zelven wilden van de vredesvoorwaarden zouden houden, gelijk zeker ook aan Caesar niet ontgaan is ¹¹²). Maar voor 't oogenblik was op de verbeelding van Italie indruk gemaakt, de Britanniers van eenen inval in Gallie afgehouden, en verbraken zij de voorwaarden, dan kon Caesar daaruit altijd, wanneer 't hem goeddacht, aanleiding tot eenen nieuwen toggt vinden.

Het eerste smaldeel kwam behouden naar Frankrijk over, zette de troepen aan wal en keerde met eene versterking van 60 intusschen door Labienus gebouwde ¹¹³) schepen terug. Maar zij ontmoetten tegenwind en werden bijna alle naar de Fransche kust terug geslagen, slechts zeer weinige bereikten Britannie. Caesar wachtte geruimen tijd op de overige, maar de nachtevening naderde ¹¹⁴) en hij vreesde voor erger stormen: dus moest hij zich behelpen: het volk werd iets nauwer aan boord gehuisvest, en des avonds te tien uren stak men met windstille van wal: met zonsopgang, te half zes, kwam de vloot behouden aan.

De schepen werden op strand gehaald, eene vergadering der voornaamsten van Gallie naar Amiens beroepen en gehouden, en Caesar behoefde zich alleen nog met het plaatsen zijner troepen in de winterkwartieren op te houden eer hij naar Italie vertrok. Dit was evenwel dit jaar eene zaak van meer dan gewoon aubelang. Sedert één jaar ¹¹⁵) heersehten in Gallie groote droogten; er was gebrek aan graan, en het bleek dat Caesars leger niet kon worden onderhouden indien het zoo als te voren op een punt vereenigd moest worden.

De terugkomst van Caesar na den tweeden Britannischen toggt sluit het tweede tijdvak zijner regering in Gallie. In twee jaren was het onderworpen. Drie jaren lang had hij het bestuurd,

dat Caesar bij Hlythe en niet bij Sandown Castle geland is. Immers tusschen Sandown Castle en N. Foreland, *Cantius promontorium*, kan zich langs de zee (V. 22. in.) geene magt ontwikkelen: daarvoor is de afstand te klein. Maar Caesars voorstelling t. a. p. is te kort en onbepaald om iets stelligs te beslissen.

¹⁰⁹) V. 22.

¹¹⁰) V. 22. f. Quid in annos singulos *rectigalis* populo Romano Britannia penderet constitui.

¹¹¹) *Nulla praeda*, Cic. ad Att. IV. xvii. 3, volgens eenen brief van Caesar zelf, die reeds bezig was zich weder in te schepen.

¹¹²) Goed uitgewerkt, misschien een weinig overdreven bij Drumann III. 303. De woorden *Abgabe* en *Tribut* zijn onjuist, Caesar noemt *rectigal*; dit kan men vreemd vinden maar mag 't niet eigenmagtig veranderen.

¹¹³) V. 23. Quas postea Labienus *faciendas* curaverat numero L.X. Toch kan men vermoeden, dat het dezelfde 60 zijn, waarvan V. 5 sprak, *quae in Mel-*

dis factae erant, die geen koers hadden kunnen houden en naar huis terug gekeerd waren wegens den storm, *tempestata reiectas*. Denklijk zijn de Meldi het volk van dien naam omstreeks *Latinus*, Meaux, wat men betwijfeld heeft, hoewel geen ander volk van dien naam bekend is. De "storm" is dan dezelfde wind, die ook Caesar zoo lang ophield, want met eenen wind uit het W. of N. W. kan men de Seine niet uitloopen.

¹¹⁴) V. 23. f. Secunda inita cum solvisset vigilia. — Caesar vertrok eerst na den 26 September 700 (31 Aug. 54) maar nog vóór de nachtevening (25 Sept. 54). Zie n. 193 bl. 53. Zons op- en ondergang is den 13e Sept. op 51° N. B. thans 5° 34' 30" en 6° 16' 30" midd. tijd (Ann. pour l'an 1853, publié par le Bureau des Longitudes, bl. 24 en 275); men rekene dus 5½ en 6½. De eerste *vigilia* liep dan vóór 10 uren af. Om in vijf of zes uren het kanaal over te komen, moeten de Romeinen goed geroeid hebben. Het behelpen der soldaten zal wel niet zoo erg geweest zijn.

¹¹⁵) Vgl. IV. 38 met V. 24 in.

had zijnen invloed overal versterkt, in verschillende staten koningen aangesteld, eene Romeinsche partij gevestigd, zelfs verschillende staten geheel in 't Romeinsche belang getrokken, maar de Romeinsegezinde Galliers bleven ongetwijfeld eene geringe en gehate minderheid. De connectie der Remers in het Noorden, der Haeduers in het Zuidoosten, was in 't Romeinsche belang ¹⁶⁾; maar ten minste bij het tweede dezer volkeren bestond eene sterke partij voor de onafhankelijkheid, welke zelfs na den dood van Dumnorix niet verviel en ten laatste overwoog ¹⁷⁾. Cingetorix onder de Treveri, Tasgetius bij de Carnuten, Cavarinus bij de Senones ¹⁸⁾, konden naauwelijks door de geheele magt van Caesar worden gehandhaafd, en enkele opperhoofden die hij zelf had ingesteld, zelfs Commius wiens hulp voor Caesar in Britannie van zooveel waarde geweest was, bleven niet getrouw wanneer zij zagen dat er kans begon te ontstaan om den vreemdeling te verdrijven ¹⁹⁾. Thans begint een derde tijdvak: ruim twee jaren lang heeft Caesar met geduchte opstanden te worstelen, welke hem op den rand des ondergangs brengen en niet ligt door iemand van minder talent hadden kunnen bedwongen worden.

Er was duurte in Gallie toen Caesar terug keerde, en hij kon niet, zoo als hij tot nog toe alle jaren gedaan had, het gros van het leger vereenigen zonder dat het onderhoud zijner troepen ernstig gevaar liep. Daarom nam hij eene uitgebreide maar toch zoo sterk mogelijke stelling aan: dit bestond in het bezetten van den omtrek van een ontzaggelijk vierkant in het hart van Noordfrankrijk ²⁰⁾. Drie corps bezetten de noordzijde, C. Fabius in het westen omstreeks Douvens in het land der Morini, Q. Tullius Cicerio, de bekende broeder des redenaars, waarschijnlijk nabij Guise omtrent in het midden tusschen de eerste afdeling en de volgende, maar zuidelijker dan beide, in eene bijna centrale stelling, en een derde corps Noord-oostelijk tot in de nabijheid van Namur vooruitgeschoven. De beide eerste aanvoerders hadden elk één legioen onder hunne bevelen; in het Noordoosten wachtte Caesar geen vijand, en

¹⁶⁾ Zie vooral VI. 12. over den toestand der partijen in Gallie tijdens Caesars aankomst, en het vormen door hem van de beide genoemde connecties. Voorbeelden waar hij deze in werking brengt, en andere volken door middel der Haedui of Remi, d. i. op voorwaarde dat zij op eenige wijze de meerderheid van dezen erkennen, gunstiger behandelt, zijn o. a. voor de Haedui I. 28 f. II. 14. VI. 4, voor de Remi II. 12 f. VI. 4 f. Maar de geheele toestand van Gallie blijkt uit Caesars eigen woorden V. 54: *„Tantum apud homines barbaros valuit esse aliquos repertos principes inferendi belli tantumque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Haeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro veteri ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis.”* — De Romeinen schijnen de Remi ook daarmede op hunne hand te hebben gekregen, dat zij de stichting van dien staat aan Remus den broeder van Romulus toeschreven, ten minste dit was in de tiende eeuw de algemeene opinie te Reims, en er is geene geschikter aanleiding voor te vinden dan deze.

Flodoardus gelooft evenwel niet dat het waar is, want Remus was immers door Romulus gedood, zoo als hij uit Livius bewijst, maar het zullen voortvlugtige soldaten van Remus geweest zijn, zegt hij, hoewel men 't eigenlijk niet weten kan. Flod. I. p. 2—4.

¹⁷⁾ Z. bl. 53 n. 184 over den invloed van Dumnorix, en VII. 32—34. 37—44. 54. 55. 63. omtrent de gebeurtenissen na zijn dood.

¹⁸⁾ Z. over Cingetorix V. 3. 4. 56, VI. 8. f., over den dood van Tasgetius V. 25, en over het verdrijven van Cavarinus V. 54, VI. 5 in.

¹⁹⁾ Z. over Commius bl. 44 n. 152. Een ander voorbeeld is dat van den Haeduer Convictolitanus, die van Caesar afviel na naauwelijks tot opperhoofd te zijn aangesteld, VII. 33. f. 37.

²⁰⁾ Naauwkeuriger een vierhoek, waarvan de noordzijde hol, de zuidzijde bolvormig, door twee cirkelbogen gevormd wordt. — De geheele verdeling der troepen wordt door Caesar opgegeven in V. 24. Het blijkt dat het legioen van Plancus in zijne tweede stelling niet noodzakelijk *milibus passuum centum continebatur*, want dit wordt van de legioenen gezegd terwijl Plancus nog zijne eerste stelling bezet houdt.

zond om die reden een zeer onlangs geworven legioen ²¹⁾ daarheen, dit werd echter versterkt met vijf cohortes of een half legioen, en het is te vermoeden, dat Caesar uit de overige vijf cohorten de verliezen van zijne overige legioenen had aangevuld, zoodat het legioen nieuw geworvenen niet het jongste zijner oude legioenen was maar eene nieuwe versterking, immers wij vinden hem in dezen oorlog met één half legioen meer dan voor de oorlogen met de Usipetes en de Britanniërs. Het bevel over dit derde corps werd opgedragen aan Q. Titurius Sabinus en L. Aurunculeius Cotta, die reeds vroeger gezamenlijk dienst gedaan hadden; hunne standplaats was eene vesting midden in het land der Eburonen, met name Aduatuca ²²⁾, naar het strijdbare volk

²¹⁾ De optelling in V. 24 geeft 8 legioenen en 5 cohorten of een half legioen. Caesar had bij de Sabis 8 legioenen, II. 19 in. en elders; sedert dien tijd wordt geene melding gemaakt van nieuwe ligtingen en vallen de slagen tegen de Ucellii en de Usipetes voor, en de beide togten naar Britannie, waarvoor Caesars troepen denkelijk zeer geslonken waren; bij de onmogelijkheid juist te weten hoe veel heb ik bij de Germaanse en Britannische oorlogen het nominaal getal van Caesars troepen opgegeven, bl. 32 n. 121, bl. 45, en bl. 56. Na wordt in den tekst aangenomen dat Caesar 7 legioenen had aangevuld door 5 cohorten van het achtste op te breken en de manschappen bij de overigen in te deelen, terwijl de andere vijf cohorten met het legioen rekruten onder Titurius en Cotta stonden, misschien om te worden ingeesmolten en nog eenige manschappen tot versterking der andere overig te doen blijven. Men moet dan V. 24 *«unam legionem quam proxime trans Padum concerpserat»* verstaan als *een legioen* en niet als *het éne legioen*; ook had Caesar de laatste maal, nu vierdehalf jaar geleden, niet één maar twee legioenen te gelijk geligt, II. 2 in., en zoo lang een tijdsverloop kan niet wel door het woord *proxime* worden aangewezen. Integendeel moet die ligting gedurende den zomer van dit loopende jaar 54 hebben plaats gehad, immers nog bij den togt naar Britannie tegen 't begin van Julij was het cijfer der legioenen nog slechts acht, V. 8 in.

²²⁾ Vgl. V. 24 met VI. 32 f. *«(Caesar) impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nominem est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius staque Aurunculeius hiemandi causa consederant»*, en met VI. 35. 37 f. — De ligging van Aduatuca moet bekend zijn eer de woonplaats der Eburones zich laat bepalen, en alle terstand aan te halen zwaarigheden betreffen dus ook de bepaling van het gebied van dit volk. Z. daarover d'Anville, p. 287, Walekenar, I. 502 vlgg., Ukert II. II. 368, welke geleerden echter weinig licht over de vraag hebben verspreid: de beide laatste begaan o. a. zelfs de fout, met Caesars woorden VI. 35 af te leiden dat de Eburones aan den Rijn grensden, terwijl die juist het tegendeel bewijzen, daar de Sigambri, nadat zij den Rijn

zijn overgestoken zich nog niet op Eburonisch gebied bevinden maar van daar eerst *primos Eburonum fines adeunt*, zij waren toen nog op eenen merkbaren afstand van Aduatuca, immers volgt *longius procerdunt*, en dan eerst wijst een der gevangenen hun aan dat zij op drie uur afstands van Aduatuca zijn; die gevangene wilde hen overhalen daarheen te trekken en zal dus den afstand niet te groot hebben opgegeven. Laat ons nu voor een oogenblik aannemen dat Aduatuca te Marchienne-au-Pont lag, voorts Caesars gezegde VI. 32 f. *«fere est in mediis Eburonum finibus»* streng van het grondgebied, daarentegen V. 24 *«Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam et Rhenum»* alleen van de bevolking verstaan, en in het oog houden, dat Caesars latere berigten het meeste vertrouwen verdienen daar zijne bekendheid met den geografischen toestand dezer streken, hoewel zeer onvolledig, zeker allengs is toegenomen, hetgeen ook op zijne voorstellingswijze van invloed kan zijn geweest. De Sigambren trokken over den Rijn omstrecks Bonn, 30000 *passus* of 8 uur gaans beneden Caesars tweede Rijnbrug bij Engers tusschen Coblenz en Andernach, een weinig boven de eerste: eene rechte lijn van Bonn naar Marchienne-au-Pont is e. 35 uur gaans lang, en de Sigambren waren tijdens de toespraak van den gevangene niet oostelijker dan Poses tusschen Namur en Marchienne, een weinig zuiden die lijn; zij waren reeds een eind wegs in het gebied der Eburones, dat zich toeh wel eene streek boosten de Maas, voor 't minste tot iets voorbij Huy moet hebben uitgestrekt, maar Huy ligt nog 24 uren gaans van het naaste deel van den Rijn, van Bonn tot Dusseldorp. Van Huy naar Marchienne-au-Pont is 11 uur hemelsbreedte; men neme nu een weinig minder betwisten Marchienne aan, als het midden van 't Eburonische gebied, dan vindt men de westergrens van de Eburonen omtrent Condé, nog 10 uur gaans van Marchienne. Dien ten gevolge zou 't gebied van de *civitas ignobilis atque humilis Eburonum* V. 28 zich tusschen Condé en Huy 19 uur gaans hemelsbreedte van oost naar west uitstrekken, d. i. meer dan half zooveel als de grootste lengte van 't gebied der magtige Treveri, Reni en Senones (19e) is gelijk aan ruini 70000 *passus*, en 't gebied der genoemde volkeren is

der Aduatuci dat deze streken nog bewoonde en onlangs beheerscht had. De vraag waar deze plaats gelegen heeft is eene der gewigtigste voor de krijgsoperaties in dit geheele tijdvak maar zij zal wel nooit voldoende worden beantwoord; men kan slechts onderstellingen maken die aan sommige vereischten voldoen, maar het schijnt hopeloos alle opgaven te verenigen. Het minst onwaarschijnlijk is nog, Aduatua in den hoek te zoeken dien het riviertje de Heure met de Sambre maakt, tusschen Thuin aan de Sambre ten Westen, Ham-sur-Heure in het Oosten, en Marchienne-au-Pont in het Noorden bij de zamenvloeiing der beide rivieren, en de tekst van Caesar zelf dwingt tot iets dergelijks²²³). Maar de latere bronnen maken ontwijfelbaar, dat eertijds

op zijn langst 150000, 130000 en 120000 *passus*, alle (deze cijfers ten ruwste genomen); al is 't nu ook noodig, hunne westergrens voor 't gebied der Nervii van Condé naar Mons terug trekken, dan kan men toch niet aannemen dat hun gebied zich van 't zuiden naar het noorden ver uitstreckte, daar het volk vroeger aan de Aduatuci schatplichtig was geweest, en hun overmoedig bestuur had moeten dragen, V. 27, zieh na de onderwerping der Aduatuci door de Romeinen vrijwillig aan de lasten schijnt te hebben aangesloten, ibid., en ook later, in den Romeinischen vernielingsoorlog, geen noemenswaardigen tegenstand biedt. Volgens het gezegde zou het Eburonische gebied beoosten de Maas niet meer dan oostreeks één vierde van 't geheele gebied vormen indien men dit bij Huy begrenst, en Marchienne-au-Pont zoo gelegen zijn, dat één derde westelijk, bijna twee derden oostelijk van die plaats vallen. Zuidelijk van Huy kan men de Eburones ook niet ver uitspreken, omdat bezuiden het riviertje Boucq de Condrusi in het Condroz, de Segni te Ciney gewoond hebben. Strekt men het gebied der Eburones oostelijk uit tot aan de Oort, 't geen iets waarschijnlijker is, dan komt hunne kleine helft beoosten de Maas, maar nog meer dan twee derden beoosten Marchienne. Dit alles geeft zwarigheden die bijna opwegen tegen de overwegende reden die het plaatsen van Aduatua niet beoosten Marchienne toelaat. — Ware Aduatua Tongeren, dan zou 't naaste punt van den Rijn Neuss wezen, op 24 uur gaans afstand; de afstand van Bonn 28 uur, 3 uur van Tongeren ware langs de Maas van Luik tot Maastricht, en hier zou inderdaad een geschikt punt wezen om over den verderen voortgang van den togt te beraadslagen; men zou nu de oostelijke grens oostreeks Aken, de westelijke nabij Jodoigne moeten zoeken, insgelijks een afstand van 20 uur hemelsbreedte; hier is zeker plaats op de kaart, maar 't is ongelooftelijk dat *Caesars* Aduatua Tongeren is geweest. Ik durf hier niet te beslissen, en verwijs op het gezegde bl. 22 n. 84, op de kaart en den *carton*.

²²³) Caesar zegt nitdrukkelijk V. 24 f.: «harum tam enim omnium legionum hiberna praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem du-

« eandem dederat, milibus passuum centum continebantur. » Dit heeft bij de meeste schrijvers geen geloof gevonden, vooral ook, omdat men met *continebantur* moeilijkheden had. Drumsen zegt III. 305, dat al de winterkwartieren « innerhalb eines Umkreises » van 100000 *passus* lagen: een blik op de kaart had hem moeten overtuigen dat dit ongerijmd is, maar op geographische punten is hij in 't geheel zwak. Cluverius en anderen die hem gevolgd zijn (zie Davisius bij Oudend. t. a. p.) houden het cijfer C voor bedorven, maar mijne hss. hebben *centum* voluit: de lezing van den Griekschen vertaler, 800000 *stadia* of 100000 maal *duizend passus*, is juist in hare blijkbare overdrijving een bewijs dat ook de metaphrast de ware lezing gehad heeft: de man heeft éénen *passus*, in plaats van duizend, aan acht *stadia* gelijk gesteld. Ik heb aangenomen dat *continebantur* zoo moet verstaan worden, dat geen paar winterkwartieren verder dan 100000 *passus* uit elkaar lag, en wegens de onbekendheid van Caesar met de topographie van het oostelijk deel der hier bedoelde streken de mogelijkheid niet uitgesloten, dat het getal 100000 een weinig te klein en als rond getal opgegeven is, een hulpmiddel van welks gebruik ik mij overal elders heb onthouden en dat ik men bij Caesar zeer te moeten ontraden. Het zou doelloos zijn, de verschillende onderstellingen te bespreken welke ik in den loop van dit onderzoek heb aangenomen, en hare voordeelen en bezwaren te bespreken, immers geene enkele geeft voldoende waarschijnlijkheid. Het stelsel dat op de *carton* gevolgd is heeft het voordeel, dat de diagonalen van den regthoek tusschen Douvens, Marchienne-au-Pont, Roerlei en Montdidier niet noemenswaard langer zijn dan 100000 *passus*: van Douvens naar Roerlei 105000, van Marchienne naar Montdidier 107000, en dat buitendien de zijden van den driehoek tusschen Marchienne, Roerlei en Guise als standplaatsen van Titurius, Labienus en Cicero ieder om en bij 50—60000 *passus* lang zijn. Op de kaart zelve is Aduatua volgens het algemeen gevoelen te Tongeren geplaatst, maar de afstand van daar tot Samarobria, Amiens, of zoo men wil tot Douvens, is over de 150000 *passus*. Alle deze cijfers zijn ten ruwste genomen, en op de *carton* is buitendien ondersteld, dat de plaats der Eburones, *castellum Aduatua*, VI. 32

de stad Tongeren den naam Aduatua gedragen heeft ²¹⁴), en men heeft tot nog toe ook bij de bepaling van Caesars togten aangenomen, dat het genoemde corps zoo ver noordwaarts getrokken is, eene onderstelling, die alleen dan mogelijk is, wanneer wij aannemen, dat Caesar eene grove militaire fout heeft gemaakt, en dat zijn berigt eene voorname en bovenmatig groote dwaling bevat ²¹⁵).

en *oppidum Aduatucorum* II. 29 dezelfde plaats zijn, immers 't is ten minste vreemd dat eene stad der Eburones den naam van een vreemd en overweldigend volk zou gedragen hebben, terwijl niets natuurlijker is dan dat Caesar, toen hij de Aduatuci als slaven verkocht II. 33 f., toen hij aan de Eburones hunne gijzelaars terug gaf welke dit volk hun had afgeperst, hun ook, trouwens onder zijn nominaal oppergezag, het grondgebied rondom de vesting der Aduatuci zal hebben overgegeven. Immers deze waren hunne naburen V. 27, en hadden met de omliggende volken, dus zeker ook met de Eburones, zoo lang oorlogen gevoerd tot dat zij *consensu eorum omnium pace facta hunc sibi domicilium locum delegerunt*, zij hadden zeer aanzienlijke gijzelaars van de Eburones: 't ligt dus voor de hand aan te nemen, dat dit volk een deel van het grondgebied had moeten afdaan en het door Caesar terug ontving. — De richting van verscheidene togten van Caesar is zoo afhankelijk van de ligging van Aduatua, dat verschillende onderstellingen daaromtrent aanzienlijke verschillen doen ontstaan: ik heb daarom die twee gevallen voorgesteld welke 't meest van elkaar afwijken, het vasthouden aan de ligging van Aduatua te Tongeren en dat aan het *milibus passuum centum continebantur*. — De lezing *Aduatua* VI. 32 is niet meer te ontkennen sedert Ukerts opmerking II. II. 541. n. 87, dat Caesar vóór alleen staande stadnamen nooit een voorzetsel plaatst; Ukert geeft, in de vorige noot, het verschil van gevoelen uitvoerig op. Maar reeds mijne hss. hebben beide Aduatucum, namelijk de Bong. *aduatucā*, terwijl achter de ad een regel ophoudt, dit h. kent geene afscheidingstekens; en de Voss. I ad untu cā: het woord is zoo min achter ad als vóór cā afgebroken. De metafoor heeft hier en op de beide andere plaatsen (hst. 35) *εἰς* (πρὸς, ἐν) τὴν Βαγοβρίαν, de Bong. in 35 tweemaal *aduatucā*, alle drie malen door eene zeer late hand onderstrept, welke de variant *aduatucum* volgens Cuiacius geeft; de Voss. I *aduatua* en *aduatucā*. Nipperdey geeft geene varianten en die van Oudendorp, ten minste uit deze hss., betreffen alleen de *d* of *t* in de tweede lettergreep.

²¹¹) Dat Aduatua in lateren tijd overeenkomt met Tongeren, blijkt uit het Itinerarium Antonini en de kaart van Theodosius, de zoogenaamde tabula Peutingeriana: de plaats wordt bepaald door drie Romeinse wegen, loopende van Aduatua naar Bagacum, Bavay, Colonia Agripina, Keulen en Noviomagus, Nijmegen. Vgl. d'Anville,

p. 110, Walekenae, I. 503, Ukert II. II. 543. Schrijftouten als *Aduaca* en anderen verminderen de zekerheid dezer bepaling niet. Maar Ukert merkt te regt op, dat men dwaalt door *Caesars* Aduatua voor Tongeren te houden, en dat ook de andere plaatsen die hij opnoemt, verre van zeker zijn. Fréret, *Mém. de l'Acad. des Inscr.* T. XLVII. p. 453 vgg. plaatst Aduatua te Gemblours, benoorden de Sambre, maar alleen door als stellig aan te nemen, wat niet dan bij benadering waar is, dat Cicero te Bavay en Labienus te Mézières lag. Fréret's redeneringen zijn soms merkwaardig, b. v. p. 448: «le camp de Crassus, dans le pays de *Belloacai*, «était à 25 milles de *Samarobrica*: or, du quartier général de *Samarobrica* à Bavay, la distance est de 77 mille pas; ce qui donne 102 mille pas entre le camp de Crassus et celui de Q. Cicéron.» Dit zou alleen waar zijn indien *Bagacum*, Samarobrica en 't kamp van Crassus op ééne rechte lijn lagen, maar de rechte lijn tusschen de beide eerste plaatsen blijft ver benoorden 't gebied der Belloacai.

²¹²) Daar Caesar zijne troepen moest verdeelen, ja niet eens gegergde communicaties tusschen de verschillende corps kon openhouden, zoo als daaruit blijkt dat hij tijdens het beleg van Cicero's kamp volstrekt niet zegt uit het uitblijven van tijdigen eenige argwaan te hebben opgevat, daar hij dien maatregel ongaarne genomen heeft en zelf het gevaar daarvan aanziet en het geheel bijzondere dezer handelwijze doet uitkomen, ja om het gevaar dier stelling langer dan gewoonlijk in Gallie blijft, was het te verwachten dat hij zijn leger ten minste zoo digt mogelijk bijeen zal gehouden hebben, terwijl de voorzorgen zelve die hij neemt bewijzen, dat ook hij voor de gevolgen vreesde. Nu zegt hij te hebben gezorgd, dat al zijne corps op één na (later op twee na) *milibus passuum centum continebantur*, namelijk om ze spoedig te kunnen vereenigen. Dit gezegde bevestigt zijn hoofdgedachte, en de geheele loop van zaken komt daarmede overeen. Aan Cotta en Titurius wordt door Ambiorix voorgesteld, als een voor de hand liggende maatregel en onder den schijn van vriendschap, om zich op Cicero of Labienus terug te trekken, V. 27 f., deze immers zijn slechts 50000 *passus* of iets meer, drie dagmarschen, verwijderd; de afstand tusschen Labienus en Cicero is iets grooter, 60000 *passus*. V. 53 in., die van Crassus tot Samarobrica 25000 *passus*, van Fabius tot Samarobrica omstreks evenveel; *ibid.*, en Caesar vereenigt deze twee legioenen spoedig

Omtrent de zuidzijde zijn wij nog minder goed ingelicht. Labienus, dit staat vast, had weder zijn gewonen post tegen de Treveri, op de grens der Remers; hij stond omstrecks Mézières, misschien op het *plateau* van Rocroi, door eene rivier tegen de Treveri gedekt, zoo als Caesar zegt, en indien deze plaats juist is, in onmiddellijke nabijheid van de Maas, welke Caesar niet noemt, maar die waarschijnlijk de onbekende rivier is geweest ²²⁶). Hij stond het verst van Caesar verwijderd en vormde met het corps te Aduatua de oostzijde der geheele magt. Westelijk, omstrecks Beauvais, misschien te Montdidier, lag de tweede bevelhebber in rang, de *quaestor* M. Licinius Crassus, en tusschen beide, in eene stelling die wij niet kennen, C. Trebonius; ook deze drie corps bestonden ieder uit één legioen. Nog een vierde legioen was voor deze zuidzijde bestemd, maar een opstand onder de Carnuten omstrecks Chartres dwong Caesar het daarheen te zenden; het stond onder bevel van L. Munatius Plancus ²²⁷). Dit legioen en een ander, het dertiende ²²⁸), dat onder L. Roscius naar Bretagne gezonden werd, en in het gebied der ons onbekende Essui of Esuvii moest overwinteren, waren buiten de hoofdzakelijke stelling geplaatst. De westzijde vormden Fabius en Crassus te Doullens en Montdidier: tusschen beiden in waren de magazijnen, de gijzelaars en het hoofdkwartier, te Samarobriua, het tegenwoordige Amiens; daar was ook Caesar zelf ²²⁹), maar geene krijgsmagt van eenige beteekenis. Zoo had hij zes en een half

op één punt, ten einde een derde te hulp te komen. Hij had dus een bepaald plan van vereniging der troepen, waarvoor de juiste kennis der afstanden van belang is, en men doet hem onregt met aan te nemen dat hij zich of van Amiens tot Tongeren zou hebben uitgebreid, of den afstand tusschen die plaatsen welke hij beide bezocht en gekend heeft (namelijk Aduatua heeft hij gekend, om 't even waar 't gelegen heeft) niet zou geweten hebben.

²²⁶) Het kamp van Labienus te bepalen is hetzelfde vraagstuk als de bepaling van Aduatua en het kamp van Cicero: 't gewone gevoelen plaatst het omtrent Mézières, zie b. v. Fréret t. a. p. 447. 451 en boven bl. 61 n. 222, 62 n. 223. De afstand van Doullens tot Mézières is iets te groot; men kan ten hoogste Rocroi aanneemen; dit ligt evenwel niet meer op de grens der Remi en Treveri, die toch zeer kort is. Caesar zelf schijnt nooit daar ter plaatse geweest te zijn, en hieruit laat zich verklaren hoe hij de Maas niet noemt wanneer deze rivier 't kamp van Labienus dekte: hij kent den geheelen loop der boven-Maas niet en spreekt nooit van die rivier in deze buurt behalve de loutere opgave van hare bron in *monte Vesego, qui est in finibus Lingunum*, IV. 10. Maar Labienus stond in *Remis*... in *confinio Treverorum*, V. 24; de Maas is omtrent Mézières korten tijd lang de grensscheiding tusschen beide volkeren, ten minste dit is het gewone gevoelen en dat van Spruner, en uit VI. 7. 8 blijkt, dat de bedoelde rivier niet onaanzienlijk geweest is.

²²⁷) V. 23. 29. De ambtgenoot van Lepidus in diens consulaat. — Trebonius is de bekende volkstribuun van het vorige jaar 53, 699.

²²⁸) Vgl. V. 24 met 53 f.

²²⁹) Dat Caesar te Samarobriua was blijkt uit het volgende: hij had daar de algemeene vergadering gehouden, V. 24; ontbiedt Crassus en stelt hem bij zijne aankomst als bevelhebber over Samarobriua, V. 46. 47; en koert zelf na de nederlaag der Nervii naar die plaats terug, V. 53; buitendien was daar 't hoofdkwartier, met name gijzelaars, bagage, magazijnen en archiven, V. 47. — Men zou kunnen meenen dat Caesar aldaar troepen bij zich had, immers hij zegt V. 48 *twee le met gicnoen gehad te hebben, terwijl hij zich enkel met het ééne legioen van Fabius had vereenigd*; in den slag de Nervii heeft hij „naauwelijks 7000 man,” V. 49 terwijl zelfs een voltallig legioen slechts 6000 telt, en V. 53 zendt hij Fabius terug en blijft met drie legioenen nabij Samarobriua, maar hij had behalve dat van Fabius enkel die van Crassus en Cicero. Maar VI. 1 geeft Caesar uitdrukkelijk op dat zijne versterkingen tweemaal zooveel bedroegen als de te Aduatua vernielde *cohortes*; maar dit waren drie legioenen, VI. 1, 32 f., en Caesars geheele magt bestond dat jaar uit 10 legioenen, b. v. VI. 32 f. 33. 44. Derhalve bleven hem na de nederlaag van Titurius 7 legioenen overig, dus te voren 8½. — De twee legioenen V. 48 zijn die van Fabius, thans onder Caesar zelve, en van Crassus als mede ontboden, of van Cicero, als medestrijdend; de drie legioenen V. 53 zijn die van Cicero, Fabius en Crassus. Caesars getalsterkte VI. 1 is daáruit te verklaren, dat hij zeker altijd zijne lijfwacht met zich voerde, 400 ruiters uit de nabijheid verzameld had, en ook wel aan Crassus die enkel Samarobriua bewaken moest eenig volk zal hebben ontleend; misschien zijn

legioen zoo geplaatst, dat onderlinge hulp spoedig mogelijk was, hoewel zeker geene regtstreeksche verbinding heeft plaats gehad, zelfs geene geregelde correspondentie: het eenige punt waarvoor Caesar bepaalde zorg had gedragen was dat geene twee kampen verder dan 27 uur gaans of vijf dagmarschen van elkander verwijderd waren, met uitzondering alleen der beide gedetacheerde legioenen ²³⁰).

ook hulptroepen medegerekend. Evenwel ontken ik niet, dat alle drie plaatsen uit boek V, alleen genomen, schijnen aan te wijzen dat Caesar nog één legioen te Samarobriua had, boven deze genoemde 8½, maar de plaatsen uit boek VI bewijzen het tegendeel, en van de ligting van dit laatste legioen blijkt niets.

²³⁰) Reeds boven bl. 62 n. 223 merkte ik aan, dat het tot niets zou leiden hier de verschillende stel-

sels uiteen te zetten, welke ik ter verklaring van V. 24 en de overige daarop betrekkelijke plaatsen, of anders tot het bepalen der posities van Caesars winterkwartieren in dit jaar beproefd heb. Het eenige wat hier iets baten kan is een overzicht als het navolgende, waardoor anderen in staat gesteld zullen zijn de vraag in eens te overzien en daardoor wellicht eene stellige uitkomst te verkrijgen:

Afstanden:

Van Tongeren	naar	Namur	7	Geogr. mijlen	9½	uren gaans	35000	passus.
		Rocroi	15	"	"	20	"	75000 "
		Mezières	17	"	"	22½	"	85000 "
		Doulens (a)	32	"	"	42½	"	160000 "
		Amiens (a)	34	"	"	45½	"	170000 "
		Beauvais (a)	39½	"	"	52½	"	195000 "
		Montdidier	33	"	"	44	"	165000 "
		Bavay	17½	"	"	23½	"	87500 "
		Guise	22	"	"	29½	"	110000 "
		Marchienne-au-Pont	11½	"	"	15½	"	57500 "
"	Rocroi	Doulens (a)	21	"	"	28	"	105000 "
		Amiens (a)	21½	"	"	28½	"	107500 "
		Beauvais (a)	25	"	"	33½	"	125000 "
		Montdidier	19½	"	"	26	"	95000 "
		Bavay	9	"	"	12	"	45000 "
		Guise	8½	"	"	11½	"	42500 "
		Marchienne-au-Pont	7½	"	"	10	"	37500 "
"	Mezières	Doulens (a)	24	"	"	32	"	120000 "
		Amiens (a)	24	"	"	32	"	120000 "
		Beauvais (a)	26	"	"	34½	"	130000 "
		Montdidier	21	"	"	28	"	105000 "
		Bavay	12	"	"	16	"	60000 "
		Guise	10½	"	"	14	"	52500 "
		Marchienne-au-Pont	10	"	"	13½	"	50000 "
"	Montdidier	Marchienne-au-Pont	21	"	"	28	"	105000 "
"	Guise	Marchienne-au-Pont	11	"	"	14½	"	55000 "
"	Aduatuca	't kamp van Labienus (b)	10	"	"	13½	"	50000 "
		(of Cicero)						
		" Cicero (b) iets meer dan het vorige, V. 27 f., paulo amplius.						
		(of Labienus)						
"	't kamp van Cicero	Labienus (b)	12	Geogr. mijlen	16	uren gaans	60000	passus.
De kortste afstand tusschen Treveri en Morini	(c)		26	"	"	34½	"	130000 "

Hoezeer Caesar dus eenige voorzichtigheidsmaatregelen nam, zelfs in de nabijheid bleef tot dat hij van het voltooiën der versterkingen zou zijn verzekerd, hoezeer hij zeker niet onbekend was met de gisting der gemoederen en dit meer dan eens zegt ²¹⁾ is het vrij stellig dat hij ten minste dien winter nog geene uitbarsting verwachtte. Maar zijne vijanden hadden zich ditmaal goed voorbereid. De troepen werden naar 't schijnt overal goed ontvangen, ten minste op het punt waar later het grootste verlies geleden werd, te Aduatua. Ambiorix en de oude Catuvelcus, de beide koningen der Eburonen, gingen de onderbevelhebbers tot aan de grenzen van hun gebied te gemoet, bragten zelfs graan naar de winterkwartieren, en toonden zich als vrienden, maar omtrent 15 dagen later vernamen zij van Induciomarus, het hoofd der Treveri, dat de tijd tot den opstand daár was: hoewel Caesar op deze plaats spreekt als of de Eburonen eerst toen door Induciomarus tot opstand waren aangezet is het buiten twijfel dat het plan sedert lang voorbereid was en een groot deel van Noordfrankrijk omvatte: Caesar zelf laat dit zeer dikwijls duidelijk blijken ²²⁾.

De afstanden tusschen de nieuwere plaatsen zijn naar Stieler kaart van Nederland en België, 1833, N°. XXXIII (29) in de uitgave van 1842. Die met (a) geteekend betreffen plaatsen welke op deze kaart niet voorkomen, en zijn dus naar die van Noordoostelijk Frankrijk, 1837, N°. XIV (14 b), die met (c) volgens Spruner. De nauwkeurigheid is slechts tot op eene halve Geographische mijl, 2500 *passus*, dat voor een overzigt ook genoeg is; de andere getallen zijn reducties van de Geographische mijlen, behalve natuurlijk de drie aan Caesar ontleende (b) waar de *passus* tot grondslag moeten strekken, zoo als ook bij die volgens Spruner geschied is. De driehoek tusschen Cicero, Labienus en Aduatua zou dus vaststaan, mits Cicero's kamp halverwege Guise en Cateau Cambrésis, tusschen Bohain en Vassigny verplaatst werd; dit heb ik op de *carton* bedoeld maar Cicero's kamp wegens gedrek aan ruimte te Guise moeten teekenen.

Geographische Liggingen.

In België (Stieler XXXIII. 29).

Tongeren,	Limburg,	50 $\frac{3}{4}$ ° N. B. 23° O. L.
Namur,	Namur,	50 $\frac{1}{2}$ ° " 22 $\frac{1}{2}$ ° "
March-au-Pont,	Henegouwen,	50 $\frac{1}{2}$ ° " 22° "

In Frankrijk (Stieler XIV. 14 b).

Rocroi,	Champagne,	dpt. des Ardennes	50° N. B. 22° O. L.
Mezières,	"	"	49 $\frac{3}{4}$ ° " 22 $\frac{1}{2}$ ° "
Guise,	Ficardie,	de l'Aisne	50° " 21 $\frac{1}{2}$ ° "
Doulens,	"	de la Somme	50 $\frac{1}{2}$ ° " 20° "
Amiens,	"	"	50° " 20° "
Montdidier,	"	"	49 $\frac{3}{4}$ ° " 20 $\frac{1}{2}$ ° "
Beauvais,	Isle de France,	de l'Oise	49 $\frac{1}{2}$ ° " 19 $\frac{1}{2}$ ° "
Ravay,	Hainaut,	du Nord	50 $\frac{1}{2}$ ° " 21 $\frac{1}{2}$ ° "

Dat punt in 't gebied der Bellovac, 't welk het naast

aan Tongeren en Marchienne-au-Pont ligt, bevindt zich volgens Spruner op 49 $\frac{1}{2}$ ° N. B. 20 $\frac{1}{2}$ ° O. L., aan Mezières op 49 $\frac{1}{2}$ ° N. B. 21° O. L.

²¹⁾ Dat reeds vóór den aanval van Ambiorix veel gisting in Gallie bestond, blijkt uit alles. De oorlog met de Morini wordt wel *tantularum rerum occupationes* genoemd IV. 22 maar toch met kracht doorgezet, IV. 22 f. 37. 38; de Treveri *neque ad concilia veniebant neque imperio parebant, Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur*, V. 2 f.; en van Caesars instellingen bij dit volk zegt hij zelf terstond: *id tulit factum graviter Induciomarus, suam gratiam inter suos minui, et qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit*, V. 4 f.; een weinig verder zegt hij rondt: *(principum Galliae) perpaucos quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod, cum ipse abesset, motum Galliae verebatur*. Dan verhaalt hij het voorval met Dumnorix hetwelk wij reeds kennen, V. 6. 7, z. bl. 54 vlg. Caesar wil uit Britannie terugkeeren, *cum constituisset hicmare in continenti propter repentinos Galliae motus*, V. 22 f.; hij plaatst de legioenen niet ver van elkaar, behalve datgene, hetwelk in *pacatissimam et quietissimam partem* gezonden werd, V. 24 f.; blijft in Gallie tot dat hij berigt zal hebben van het voltooien der verschaningen, *ibid.*; en niet te min wordt zijn aanhanger Tasgetius door zijne onderdanen gedood, IV. 15.

²²⁾ Dat in geheel Gallie pogingen tot gemeenschappelijken opstand werden aangewend, zegt Ambiorix hier duidelijk, V. 27: *esse Galliae commune consilium: omni-bus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset*. En inderdaad nadert Induciomarus het kamp van Labienus, hoewel iets later, V. 53, en de inwoners van Armorica dat van Roscius *ibid.* f., omstreeks gelijktijdig met In-

Caesar heeft geen deel van zijne *mémoires* zoo uitvoerig en in alle bijzonderheden beschreven als dit; zoo veel te minder is het noodig of mogelijk hier veel bij te voegen. Hij geeft zelf zoo vele en aan weinigen bekende bijzonderheden op, dat twijfel aan de waarheid van sommige zeer voor de hand ligt, en wanneer niet een der beide onderhandelaars tussehen de strijdende partijen, de Romeinsche *eques* of bankier C. Arpineus of de Spanjaard Q. Iunius de bloedige nederlaag overleefd en hem van alles onderrigt heeft, dan moet men wel toegeven, dat Caesars uitvoerige beschrijving zeer veel aan de phantasie verschuldigd is. Eene reden evenwel van groote kracht spreekt voor Caesars historische trouw: het geheel en ieder voorval dat hij beschrijft hebben eene zoo groote innerlijke waarschijnlijkheid en staan zoo zeer in verband met elkander en met de hoofdzak, als geene kunst ligt kan bewerken. Als beschrijving is dit verhaal bijna onovertroffen: de redevoering van Ambiorix, waarin hij zich na den eersten mislukten aanval evenwel als vriend der Romeinen weet voor te doen om de legioenen te zekerder ten ondergang te brengen, is Ambiorix en Caesar waardig, om 't even van wien van beiden zij is ²¹⁾. Ambiorix heeft geene schuld aan den aanval, belang en dankbaarheid verbonnen hem aan Caesar, maar hij is nit den aard zelve van zijne magt niet bestand geweest tegen den wil der Eburonen. Maar ook de Eburonen hebben geene schuld, zij moesten de andere Galliers volgen, en het was dan toch een strijd voor de vrijheid, daaraan kan noch zijn volk noch hij zelf zich onttrekken, maar zijne dankbaarheid jegens Caesar noopt hem te zorgen, dat het gebied der Eburonen bevrijd worde zonder dat de Romeinen daarbij slecht varen ²¹⁾. Zoo overreedt hij de te weinig wantrouwende bevelhebbers, en verlokt hen tot het verlaten hunner sterke positie, waardoor zij den ondergang vinden. Het karakter van Ambiorix, dat mengsel van moed en die arglist welke het beleid van barbaren uitmaakt, de zwakheid en

ducimarus' poging; Aduatuci en Nervii, welke van Caesar zoo veel geleden hadden, moeten tot den opstand voorbereid zijn geweest want zij vatten terstond na de komst van Ambiorix met de tijding der zege bij Aduatua de wapenen op, en overvallen Cicero eer deze nog tijding heeft, V. 38. 39; de toestand van Gallie zelfs na het ontzet van Cicero wordt door Caesar als allernrustigst geschetst, V. 53—56, vooral in de woorden *illo incommodo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civitates de bello consultabant*, er was dus zeker reeds te voren eene sterke oorlogspartij, welke na den slag bij Aduatua alom op den voorgrond trad.

²¹⁾ Drumann III. 306 n. 57 noemt haar ongerijmd! De eenige reden die hij voor dit zonderlinge gevoelen opgeeft is dat Ambiorix de schijnbare tegenstrijdigheid begaat, aan te raden dat de Romeinen op Cicero of Labienus zouden terugtrekken, terwijl hij zegt dat deze *denzelfde* dag ook werden aangevallen, „Diese waren nach dem Vorigen jetzt auch schon eingeschlossen oder gefangen.“ Ambiorix en Titurius wisten zeer wel dat het lang niet gemakkelijk is, eenen maatregel op verwijderde plaatsen *op denzelfde* tijd uit te voeren

al is die op denzelfde tijd bepaald; buitendien zochten de Galliers, volgens Ambiorix' voorstelling, de winterkwartieren van elkaar af te snijden, *ne qua legio alterae legioni subsidio venire possit*; dus was het in 't belang der Romeinen, dat zij zich concentreerden, en dat die legioenen welke onverhoopt vrij in hunne bewegingen werden zoo als Ambiorix den Romeinen voorspiegelt dat hunne troepen waren, den naastbij gelegenen te hulp trokken, hetwelk Caesar zelf later omtrent Cicero deed.

²¹⁾ Zoo kon Ambiorix spreken, al was zijne dankbaarheid gerevsnd. En ware hij ter goeder trouw geweest, ook dan had hij zeer gevoeglijk in vollen ernst aan Titurius dit voorstel kunnen doen. Hij bood den Romeinen vrijen afgot aan, en bevrijdde daardoor zijn gebied, trouwens met opgeven der onzekere kans of hij den vijand geheel kon vernielen; de Romeinen hadden dan de zekerheid dat het legioen ten minste een eind wegs veilig was, misschien het naaste legioen uit dringenden nood kon bevrijden, en lieten daartegen de onzekere kans varen of zij zich te Aduatua zouden kunnen handhaven: 't voorbeeld van Cicero leert dat dit niet ligt was.

kortzigtigheid van Sabinus en de meerderheid van dien bovenmatig grooten krijgsraad ³⁵⁵), de verstandige maar vruchteloze tegenstand van Cotta, de terugtogt, nog slechter uitgevoerd dan beraamd, de hinderlaag, juist op het oogenblik dat de lange en overlade legertrain der Romeinen, na een slapelozen nacht, een dal tusschen twee hoogten doortrekt, die strijd van linietroepen en lichtgewapenden op een terrein dat de laatsten alleen begunstigt, het verraad van Ambiorix, dat verwisselen der rollen tusschen die als gedisciplineerde barbaren en die ordeloze en bandeloze Romeinsche rekruten, en daaronder de enkele voorbeelden van dapperheid en volharding dergenen wier verstandige raad vroeger niet opgevolgd was, eindelijk de ruwe zege-kreet der Eburonen en 't vernielen van het legioen en 't veroveren van het kamp, dit alles is met eene levendigheid van voorstelling beschreven als zagen wij 't voor onze oogen geschieden, en hoe waar de schets is van al hetgeen zeden en gewoonten en manier van strijden betreft, dat kunnen wij beoordeelen, dat hebben de Romeinen eene halve eeuw later op nog verschrikkelijker wijze ondervonden, door de wereldbekende nederlaag van Varus ³⁵⁶).

Na de overwinning bij Aduatuca bleef Ambiorix niet werkloos. Daags na den slag, zelfs zonder zich nachtrust to gunnen ³⁵⁷), vloog hij naar de Aduatuei, de Nerviers, dezen en hunne onderhoorigen verhieven zich tot een geduchten strijd ³⁵⁸). Nerviers, Eburonen en Aduatuci stonden voor het kamp van Cicero eer deze zelfs van de nederlaag bij Aduatuca het minste vernomen had; zijne afdelingen die hout haalden werden door de ruitery overvallen, het kamp terstond bestormd en in de woede van den eersten aanval bijna veroverd, de boden welke Cicero terstond naar Caesar uitzond opgevangen. Aanval en tegenstand waren beide partijen waardig. Cicero had hout in overvloed; in den langen winternacht welke op den eersten

³⁵⁵) Gewoonlijk, ten minste vroeger, had enkel de *primipilus*, de eerste *centurio* van ieder legioen, zitting in den krijgsraad, z. Polyb. VI. 24, Gronov. op Liv. 44. 2. Maar Caesar had somtijds meerdere of alle *centuriones* tot den krijgsraad doen roepen, hoewel hij dit uitdrukkelijk opgeeft als ware 't eene uitzondering, b. v. I. 40 init.: „convocato consilio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus” en zijne onderbevelhebbers volgden dat na: hier Titurius en Cotta, V. 28, *ad consilium rem deferunt*, daar staan Cotta *compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones* tegenover Titurius, en Cotta met de *primi ordines* blijft ten slotte in de minderheid, l. 30. 31; ook Labienus roept des nachts de *tribuni militum* en de *primi ordines* zamen, VI. 7. Een krijgsraad bijeen te roepen kan nuttig wezen om mededeelingen aan de troepen te doen, maar veelal wordt door besluitelooze veldheeren van dit middel misbruik gemaakt om de verantwoordelijkheid van zich af te schuiven en met dat ligchaam te deelen, eene der verderfelijke handelwijzen in elk geval en vooral in den oorlog. Maesulay verhaalt dat Lord Clive, de stichter der Engelsche magt in Indie, gezegd heeft: Ik heb nooit meer dan éénen krijgsraad bijeen geroepen en als ik liet

besluit van dien éénen krijgsraad gevolgd had, zouden de Engelschen nooit meesters van Bengalen zijn geworden. Die ééne krijgsraad had hem het leveren van den slag afgeraden, welke thans, onder den naam van slag bij Plassey, nog minder beroemd is dan zijne gevolgen belangrijk zijn.

³⁵⁶) Caesar heeft over dit punt uitgewijd; waarom weet ik niet, misschien beschreef hij dezen veldtogt zeer kort na de tijd van 't gebeurde te hebben ontvangen, gedurende zijn gedwongen winterverblijf te Samarobriwa. Misschien evenwel deed hij 't ook uit ontzag voor de magt, de voornemens en talenten van Ambiorix, Indutiomarus en hunne volgelingen: daarom heb ik eenigzins uitvoeriger op deze gewezen.

³⁵⁷) V. 38. Neque noctem neque diem intermitterit. De togt kan niet wel meerdere dagen hebben geduurd.

³⁵⁸) V. 39. De Levaei en de andere hier genoemde volkeren waren *sub eorum imperio*. In 't geheel moet men zich bijna ieder groot volk bij Caesar voorstellen als uit een zamestel van kleinere of daarnevens bestaande: eenige voorbeelden zijn IV. 7 „in fines....” „Condusorum, qui sunt Treverorum clientes,” IV. 22 „ex magna parte Morinorum” en „in eos pagos Morinorum” enz. en vooral VII. 75: „Imperant Haeduis

aantal volgde verreezen als door een wonder 120 torens op den legerwal ⁴⁰⁾). De geheele moedige verdediging te beschrijven behoort niet tot deze plaats, alleen zij opgemerkt dat Ambiorix ook hier weder, maar ditmaal te vergeefs, de Romeinen buiten hun kamp zoekt te lokken, dat het beleg niet veel langer dan zeven dagen kan hebben geduurd ⁴¹⁾, en een strijd tegen eene meer dan tienvoudige ⁴²⁾ magt is geweest, welke van de Romeinen het gebruik van torens, dat van schutdaken, *testudines*, en het maken eener omwalling als middel van belegeren had geleerd; ze hadden evenwel geen ijzerwerk en geen voertuig, de zoden werden met zwaarden afgesneden, en de aarde met de handen uitgegraven, in de kleederen als in voorschoten aangebragt; bovendien gebruikten zij haken, *falces murales* ⁴³⁾, en gloeiende kogels van klei: den zeven den dag van het beleg bewerkten zij door dit laatste middel het uitbreken van een ge-

atque eorum clientibus, Segusianis, Ambluaretis, Aulercis, Brannovicibus, Brannovis, milia XXXV; parem numerum Arvernorum adiunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt."

³⁹⁾ V. 40. De belegeraars maken hunne torens eerst later, V. 42 f. — Drumann III. 308 n. 62 hetwijfsel het grootte getal, maar hij vergeet dat het torens op den wal zijn, die niet zeer hoog of groot behoeften te wezen en voor het volk onmisbaar waren om zich tegen het vele werptuig der vijanden te dekken, zoodat zij zich zeker daarvoor buitengewone inspanning zullen getroost hebben. Z. vooral II. 6. Hij houdt het getal 20 voor waarschijnlijker en wijt de fout aan de afschrijvers van Caesar. Mijne hss. hebben centum, XX., behalve dat de Voss. centū geeft, de Grieksche vertaler *κατὰ καὶ εἰκοσι*. — 120 torens op de 2000 *passus* is 3 op de 50 (74.074 meters) of één op de 25 el (naauwkeuriger 24.691 meters), niet meer dan hoog noodzakelijk.

⁴⁰⁾ Napoleon zegt meer dan ééne maand, p. 79; waaruit hij dit opmaakt weet ik niet. Zijne opmerkingen over de verandering, welke de uitvinding der vuurwapenen in de tactiek gebragt heeft, bl. 80—88, zijn van 't hoogste belang. — De tijdsbepalingen voor dezen winter zijn daarom moeilijk, omdat slechts het ééne eindpunt vast staat, namelijk de herfstnachttevening, 25 Sept. 54, of a. d. XI. Kal. Nov. (20 Oct. 700, z. Fischer t. a. p.). Caesar komt tusschen 31 Aug. en 23 Sept. uit Britannië terug, z. n. 193 hl. 55, bl. 59 n. 214, haalt de schepen op strand en houdt de bijeenkomst der Galliërs te Samarobriava, wat gelijktijdig zal gebeurd zijn, V. 24 in.; zendt de troepen naar de winterkwartieren, V. 24; omtrent vijftien dagen na de aankomst van Titurius te Aduatuca valt de opstand van Ambiorix, V. 26 in.; den volgende dag de nederlaag, V. 31; dan gaat Ambiorix naar de Aduatuci, V. 38 in.; den dag na het aansporen van die volk komt hij bij de Nervii, *ibid.*; deze haasten zich Cicero te overvallen, V. 39; het beleg duurt 7 dagen of langer, V. 43 in.; daarna staat Caesar twee dagen lang tegen de Nervii,

V. 49—52; en trekt naar Samarobriava terug, V. 53. De togt van Titurius en Cotta van Samarobriava naar Aduatuca moet ten minste 6 dagen hebben geduurd: reeds 100000 *passus* à 20000 daags geeft 5 dagen; men rekene verder dat de troepen vertrokken zijn te gelijk met het sluiten van het *concilium*. Dan rekene men het einde van het *concilium* tegen 1 October, den slag bij Aduatuca omstreeks 20 October en het ontzet van Cicero omtrent 10 November.

⁴¹⁾ V. 42. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potest, nam minus horis tribus milium passuum XV in circuitu munitionem perfecerant. Vgl. *ibid.* 49 in. Galli... ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Haec erant armata circiter milia LX, er moet dus eene menigte ongewapenden mede voor Cicero's kamp hebben gelegen. De omtrek van een Romeinsch kamp voor twee legioenen was gewoonlijk 10000 Romeinsche voet of 2000 *passus*: Cicero had slechts één legioen, maar daarentegen was zijn kamp voor den winter ingerigt, en zelfs aannemende dat het even groot was dan een kamp voor twee legioenen bleven de belegeraars op zeer erbidigen afstand: zij lieten eene tusschenruimte van c. 1125 *passus*, 18' gians of 1066,6 meters, tusschen Cicero's wal en den hunsen. Het voltooide werk is onzaggelijk: de wal, c. 15000 *passus*, 22222,2 meters of volle 4 uur gaans lang, had 9 Rom. voet of 2,6 meters hoogte, er waren dus in 't geheel 59250.259 □ el tot eene onbekende dikte op te hoogen, dus voor ieder gewapende ééne □ el: daarbij kwam 98775.432 □ el gracht tot eene onbekende breedte of diepte, dus nog 1½ □ el; zij deden dit *zonder gereedschap* in 3 uren, dus de man ieder uur 2½ □ el op- hoogen of uitdiepen. 't Is mogelijk maar ook niets meer; de ongewapenden zijn hierbij niet medegerekend.

⁴²⁾ V. 42. 43, vgl. III. 14. — Zie over krijgswerktuigen de belangrijke noot van Marquardt (W. A. Becker u. J. Marquardt, *Handbuch der Röm. Alterthümer*, III. II. 464 n. 2791) en trouwens den geheelen *Anhang* op deze afdeeling.

duchten brand, en liepen storm tegen het kamp; die storm werd echter hoewel met groote inspanning afgeslagen. Kort daarna schijnt hulp van Caesar te zijn opgedaagd.

Deze had zeer laat tijding van het beleg gekregen. De slaaf van een Romeinschgezinden Nervier in Cicero's kamp had eenen brief medegenomen, die aan eenen speer gebonden was, denklijk in de holte van het ijzer waarin het hout past, en was behouden door het Gallische leger heen gekomen. Caesar ontving die tijding te 4 ure des namiddags ⁴³⁾ en nam terstond zijne maatregelen. Hij ontbood ten spoedigste Crassus, van Montdidier af, om Samarobryva te bewaken: deze, hoewel bijna 7 uur gaans van Caesar gelegeerd, had over nacht in 17 uren zijne tijding ontvangen en beantwoord, zijn kamp opgebroken, en was reeds in de nabijheid. Caesar vertrok nog vóór de aankomst van Crassus, en liet dezen den last achter, het bevel te Samarobryva op zich te nemen en met zijn legioen de magazijnen aldaar te dekken; misschien ook hem een gedeelte van zijne troepen af te staan: hij zelf met zijne lijfwacht, met die hulptroepen welke hij nog bij zich had en 400 ruiters die hij van de naaste winterkwartieren ⁴⁴⁾ met zich mede nam, maakte dien dag nog eenen marsch van 5 uren, op welken hij Fabius ontmoet dien hij met zijn legioen ontboden had, en haastte zich naar het gebied der Nerviers ⁴⁵⁾. Ook aan Labienus had hij geschreven, maar dezen vrij gelaten, naar omstandigheden te handelen en alleen dan te komen wanneer van den kant der Treveri geen gevaar te vreezen was. Maar Labienus antwoordde dat hij reeds 't geheele leger der Treveri op drie kwartier uren ⁴⁶⁾ afstand tegenover zich had; tevens bevestigde hij de ramp aan Sabinus overkomen, welke Caesar tot nog toe enkel uit Cicero's berigten kende, die zelf zijne kennis aan Ambiorix ontleende. Zoo moest Caesar, alleen met het legioen van Fabius en het ingeslotene van Cicero ⁴⁷⁾, den strijd beginnen: hij deed dit met talent en geluk. De vijanden braken het beleg op en trokken hem te gemoet: hij lokte hen over eene moeilijke vallei, voinsde vrees, verstopte zelfs, zoo als 't scheen, zijne poorten ⁴⁸⁾, en verleidde daardoor den

⁴³⁾ V. 46. 47. — Den 28^{en} Oct. is thans zonsopgang te Amiens te 6^u 44', zonsondergang te 4^u 43' midd. tijd, z. bl. 69 n. 240. Men rekene te 6^u — 7 en 5 — 4^u ure, dit geeft dagen van 10^u — 9^u onzer uren en c. 50 minuten voor elk der Romeinsche uren; dan loopt *hora undecima* af te 4^u — 3^u, *hora tertia* te 9^u — 9^u. — 25000 en 20000 *passus* zijn 6^u 40' en 5^u 20' gaans.

⁴⁴⁾ Welke deze geweest zijn blijkt niet; die van Crassus en Fabius zijn de naaste, de anderen lagen te ver af, zoo als in dezen zelfden volzin staat. Het woord *hibernia*, misschien nog meer, schijnt foutief te wezen.

⁴⁵⁾ Hij kan niet meer dan 3—4 dagen onder weg zijn geweest, daar hij *magnis itineribus* trok is het aannemen van 20000 *passus* dagelijks niet te veel, en Cicero's kamp was zeker niet boven de 80000 *passus* van Samarobryva verwijderd.

⁴⁶⁾ V. 47. — 3000 *passus* zijn 45' gaans.

⁴⁷⁾ V. 48 in. *Etsi opinione trium legionum deiectus ad duas redierat.* Hier zou men stellig verwachten dat

Caesar de beide legioenen *onder zich verenigd* heeft. Daarbij komen twee uitdrukkingen V. 49: "*scribit*" (Caesar Ciceroni) "*se cum legionibus profectum celeriter adfore*" en later: "*quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.*" Zou *legiones* hier ongewijzig kunnen gebruikt zijn, voor *hoofdmagt*? 't Is nauwelijks aan te nemen. Zie echter bl. 61 n. 221; zoo Caesar hier nog één legioen gehad heeft zegt hij nergens hoe hij 't heeft gekregen, en hoe 't in den loop van dezen winter op nieuw verdwijnt, terwijl het verlies der 1ste legioenen van Cotta en Titurius, het gevaar van Cicero's legioen, zoo gewigtige plaatsen in zijn werk beslaan en hij zelfs van den enkel beraamden aanval op dat van Roscius gewaagt, V. 53 f. — Drumanns voorstelling III. 304. 310, die ten slotte aanneemt dat Caesar *twee* legioenen behalve dat van Cicero tegen de Nervii gevoerd heeft, is zeer verward en op meer dan één punt in tegenspraak met zich zelve.

⁴⁸⁾ V. 51, *obstructis in speciem portis singulis ordinibus caespitem.*

vijand tot het doen van een onberaden aanval: plotseling viel hij uit, verstrooide hun leger, dat groot verlies leed, ontzette Cicero en voerde hem den volgende dag naar de buurt van Samarobriua terug. De hulp kwam juist in tijds: meer dan negen tienden van het heldhaftige legioen waren gewond. Caesars lof viel aan het gausche corps en aan zeer velen afzonderlijk in hooge mate ten deel, te meer naar mate de vijand veel grooter kracht en kunst had ontwikkeld dan zich verwachten liet ⁵⁰⁾.

De kracht van den opstand schijnt door deze nederlaag gefnuikt te zijn geworden: men was misschien nog niet genoeg voorbereid, hoezeer dit te verwonderen valt bij de eenparigheid en gelijktijdigheid der genomene maatregelen ⁵⁰⁾. In Bretagne en langs de Maas outving men de tijding van Caesars overwinning, en die was voldoende, om Roscius in het Westen, Labienus in 't Oosten voor een gevaar als dat van Cicero te behoeden ⁵¹⁾. Eene slecht verholten gisting bleef in het geheele land bestaan ⁵²⁾; zelfs ééne regstreeksche daad van dadelijken opstand viel voor, het verdrijven van Cavarinus, Caesars beschermeling, door de Seunones ⁵³⁾. Maar aan het hoofd der gausche beweging stond Induciomarus van Trier, die zich tot eenen geregelden oorlog toerustte. Na vruchteloos beproefd te hebben zich ook Germaansche hulp te verzekeren ⁵⁴⁾, en met beter gevolg in geheel Gallie de anti-Romeinse partij te hebben bewerkt, trof hij binnen zijn gebied de laatste plegtige maatregelen tot den oorlog, dien hij inderdaad begon door sterke verkenningen tot onder den legerwal van Labienus toe. Maar de Romeinschegezinde Cingetorix, schoonzoon van Induciomarus en aan wien Caesar het opperste gezag onder de Treveri had willen overgeven ⁵⁵⁾, en andere verraders, trouwens door Induciomarus zelf en de Treveri reeds tot landsvijanden verklaard, hadden Labienus van alles onderrigt, en deze, op Caesars voorbeeld de Galliërs met hunne eigene wapenen bestrijdende, had voor versterkingen van Gallische ruitery gezorgd. Hij wist die des nachts heimelijk binnen zijn kamp te krijgen, en toen Induciomarus den volgende dag op nieuw het kamp kwam ver-

⁵⁰⁾ V. 49—51. — V. 52. — Over den brief, dien Caesar aan Cicero *Gracis conscriptam litteris* zond, V. 48, vgl. behalve Davisius op VI. 14, Oudendorp op diezelfde plaats en Drumann III. 243 n. 96. De Galliërs hadden geene letters, en schreven dus hunne eigene taal met Grieksche karakters, I. 29. VI. 14, maar zij verstonden de Grieksche taal niet, trots Vossius op V. 48; deze brief moet dus in de Grieksche taal, *ἑλληνιστί*, zoo als Dio C. 40. 9 en ook de metaphrast zegt, geschreven zijn geweest, hoezeer dit uit Caesars woorden V. 48 volstrekt niet blijkt. De beschaafde Haeduer Divitiacus, hoewel Druide (Cic. de Div. I. xli. 90), moest zelfs een zeer geheim gesprek met Caesar door middel van eenen tolk voeren, I. 19. Of was het een brief met Grieksche karakters, maar in de Latijnsche taal? Dit schijnt de eenige verklaring te wezen, die met Caesars eigene woorden overeen te brengen is, en 't is altijd verre verkieslijker, hem dan Dio of den vertaler — *sans comparaison* der twee laatste — voor nauwkeurig te houden.

⁵¹⁾ Zie bl. 66 n. 232.

⁵²⁾ VI. 53. — 60000 en 8000 *passus* zijn 16^e en

2^e 8' gaans; *hora nona* loopt af te 2^e midd. tijd, zie bl. 70 n. 243; dus werden de 16^e gaans in 8 uren afgelegd, hetgeen voor eenen renbode te paard, mits hij *relais* vindt, niets ongewoons is. Maar dit berigt zal wel door renboden te voet verspreid zijn, al was 't alleen om het *incredibili celeritate* V. 53 in.

⁵³⁾ V. 53, vooral: *Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuntium acciperet*. Zie ook bl. 66 n. 231, 232.

⁵⁴⁾ V. 54. Z. bl. 60 n. 218.

⁵⁵⁾ V. 55. Daaruit blijkt ten volle, en hoe gegrond Caesars vrees voor de Germanen, en hoe afdoende zijne maatregelen daartegen geweest waren. De Germanen weigerden, zegt hij, over den Rijn te gaan: *«cum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tene-therorum transitu: non esse amplius fortunam temporis»*.

⁵⁶⁾ V. 2—4. 56 f. 57, vooral l. 4: *«principibus Treverorum ad se convocatis hos singillatim Cingetorigi conciliavit»* (Caesar). Zie ook bl. 60 n. 218, en bl. 53.

kennen en de Romeinen ten strijd uitlokken, deed Labienus plotseling eenen uitval. De vorst der Treveri, hoe beschaafd deze ook waren, was zeker altijd iemand die zich door moed en lichaamskracht onderscheidde: hij spaarde zijn eigen persoon in gevechten niet, en Labienus had bevel gegeven, in elk geval Induciomarus te dooden en daaraan al het andere op te offeren. Die toeleg gelukte: Induciomarus vlugtte over de rivier terug die nabij Labienus' kamp stroomde, toen de vervolgers hem achterhaalden en doodden; zijn hoofd werd aan Labienus gebragt en door dezen zeker aan Caesar gezonden. Op de tijding van zijn' dood verliep ook het Eburonisch-Nervische leger, dat op nieuw, zeker door Ambiorix, vereenigd was: de partij die hij in 't leven geroepen had stoof uit een, om zich eerst weder te hereenigen toen het te laat was, en voor het oogenblik was de rust in Gallie hersteld ²⁵⁶).

²⁵⁶) V. 57. 58.

DRUKFOUTEN EN VERBETERINGEN.

Bl.	3	n.	16	<i>staat</i>	p. 317, Orell.	<i>lees</i>	p. 317 Orell.
"	4	reg.	10	"	Morey-les-Rousses,	"	les Rousses, Morey,
"	4	n.	17	"	Ocēlum	"	Ocēlum
"	4	"	17	"	Cesaune	"	Cesanne
"	7	"	24	"	Id. April (2 ^e Mei)	"	Id. April. (2 Mei)
"	136	"	51	"	Vgl. 24. 37. 46.	"	Vgl. n. 25. 38. 47.
"	15	"	58	"	49°	"	49 ^{es}
"	16	"	63	"	Aduatuci	"	Aduatūci
"	18	"	72	"	win	"	wint
"	22	"	84	"	de hoofdstad	"	eene vesting.
"	29	reg.	7	"	Pharsalus	"	Pharsalos
"	31	n.	117	"	een geheel	"	het geheel
"	326	"	121	"	<i>legionarii</i>	"	<i>legionarii</i>
"	42	hadden regel 18 en 19 wijder uit een moeten staan, zoo als op bl. 10. Ook					
"	59	geldt hetzelfde voor regel 24 en 25.					

ZEVENTIENDE VERSLAG
AANGAANDE DEN STAAT
VAN HET
STEDELIJK GYMNASIUM
TE
LEYDEN,

NA HET EINDIGEN VAN DEN JAARCURSUS SEDERT SEPTEMBER 1854 TOT SEPTEMBER 1855.

De Lessen van dezen Cursus zijn begonnen op 7 September 1854 en geëindigd omstreeks de helft van Julij 1855.

Bij den aanvang beliep het getal Leerlingen 43; bij het einde was dit getal met 4 verminderd. Van deze hebben 3 het Gymnasium verlaten om tot andere werkzaamheden over te gaan, met name: W. J. D. van Iterson, leerling van de hoogste kl. Afd. b., J. J. C. Francken en A. H. Servatius, beide leerlingen van de 3^e kl. Afd. b.; de vierde, met name M. A. Houtkamp, leerling der 1^e kl., is ons, tot groot leedwezen van al zijne leermeesters en medeleerlingen, in de maand Mei door den dood ontfallen.

Ten gevolge van het vertrek van den tweeden Praeceptor Dr. E. J. Kiehl naar Deventer, is bij Besluit van den Gemeenteraad dd. 28 December 1854 als zoodanig aangesteld de Heer S. H. Rinkes, Litt. et Iuris Cand., die terstond na de Kers-vacantie zijn onderwijs begonnen is. Eene nieuwe vacature echter staat ons te wachten door het aanstaande vertrek van den Heer Dr. G. van Hennekeler, die eene dezer dagen ontvangene beroeping naar Middelburg heeft aangenomen. Het zal geen betoog behoeven, dat het ten hoogste wenschelijk is voor den goeden gang der zaak, dat er in die vacature spoedig voorzien worde. Mogt dit echter onverhoopt eenige vertraging ondervinden, dan zal men, bij den aanvang van den volgende Cursus, de opvallende Les-uren, zooveel doenlijk is, door combinatie van twee klassen, op de best mogelijke wijze trachten aan te vullen; terwijl de Eerste Onderwijzer der Wiskunde zal moeten verzocht worden zijne werkzaamheden zoo te verdeelen dat geene der klassen geheel zonder onderwijs blijve, maar ieder althans een gedeelte van de voor elk bestemde Lessen krijgen kan.

In het Collegie van Curatoren is geene aftreding noodzakelijk geweest. Het Gymnasium onder- vond bij voortduring zoowel hunne goede zorg voor zijne uitwendige belangen, als de belangstel- ling in den gang van het Onderwijs; vooral ook gebleken door de schoolbezoeken, die deze Heeren meestal maandelijks hebben afgelegd.

De Lessen hebben alle geregeld kunnen gegeven worden in de onderscheidene Vakken van On- derwijs; alleen die in de Hollandsche Taal- en Letterkunde hebben ruim eene maand moeten stilstaan wegens eene ernstige ongesteldheid van Dr. Te Winkel. Het daardoor geleden verlies is den Leerlingen, zooveel mogelijk was, door verdubbelden ijver van genoemden Onderwijzer, na diens herstel, vergoed geworden.

Het gedrag der Leerlingen heeft geene noemenswaardige reden tot klagt opgeleverd; en de vor- deringen zijn, met weinig uitzonderingen, zeer voldoende geweest.

Van de School-Bibliotheek hebben vele Leerlingen, zonder dat dit ten koste van de vereischte werkzaamheden geschiedde, een getrouw en zoo wij wel meenen, nuttig gebruik gemaakt. Deze Inrig- ting beantwoordt dus volkomen aan de goede verwachting. Onder de Bijlagen zal wederom eene Lijst worden medegedeeld van de Boeken, die in dit jaar of aangekocht of ten geschenke bekomen zijn.

De jaarlijksche Examina hebben plaats gehad op den 10, 11, 12, en 13 Julij. Na den afloop hebben Curatoren besloten tot de volgende

BEVORDERINGEN:

Uit de 1° Klasse naar de 2° Klasse: M. H. V. Esser, A. Verkouw, H. W. J. van Itersen, J. A. T. Sperna Weiland, A. H. van der Does de Bye, E. J. Hoos.

Van deze zal E. J. Hoos overgaan tot Afd. b.

Uit de 2° Klasse Afd. a naar de 3° Klasse: P. J. Le Poole, G. J. Dozy, A. T. Prijn, R. Jesse, M. Rutgers van der Loeff, J. P. Huyser.

Uit de 2° Klasse Afd. b naar de 3° Klasse Afd. b: W. F. Leemans, H. Vos, G. A. van Hoogenstraaten.

Uit de 3° Klasse Afd. a naar de 4° Klasse Afd. a: A. J. van der Burg, J. P. Dozy, N. K. F. Land, L. H. A. Bähler, A. Rutgers van der Loeff, J. E. van Itersen.

Uit de 3° Klasse Afd. b naar de 4° Klasse Afd. b: P. A. D. Couvée.

Uit de 4° Klasse Afd. a naar de 5° Klasse: A. M. Venker, J. Montagne, R. A. A. E. von Pestel A. van der Does de Bye, E. Kist.

Uit de 5° Klasse naar de 6° Klasse: N. G. Stuffken.

Uit de 6° Klasse worden eervol van het Gymnasium ontslagen, na den ganschen Cursus te hebben afge- loopen: H. W. Stuffken, A. Kuyper, J. A. Huët, R. H. J. Huët. Aan elk hunner wordt toegestaan met het houden eener Oratiuncula afscheid te nemen van het Gymnasium.

Tevens zijn toen voor de verschillende Vakken toegewezen de volgende

PRIJZEN:

Voor de Oude Talen.

- in de 1° Kl. aan: M. H. V. Esser, A. Verkouw, H. W. J. van Itersen.
 » » 2° Kl. a » P. J. Le Poole.
 » » 3° Kl. a » A. J. van der Burg.
 » » 4° Kl. a » A. M. Venker, R. A. A. E. von Pestel, J. Montagne, A. van der Does de Bye, E. Kist.
 » » 6° Kl. » H. W. Stufken, J. A. Huët, A. Kuyper, R. H. J. Huët.

Voor de Nieuwe Talen.

- in de 1° Kl. aan: M. H. V. Esser, A. Verkouw, J. A. T. Spërna Weiland.
 » » 2° Kl. a » R. Jesse, G. J. Dozy.
 » » 3° Kl. a » J. P. Dozy, A. J. van der Burg, N. K. F. Land.
 » » 3° Kl. b » P. A. D. Couvée.
 » » 4° Kl. a » A. M. Venker, J. Montagne, R. A. A. E. von Pestel, A. van der Does de Bye.
 » » 6° Kl. » H. W. Stufken, J. A. Huët, A. Kuyper, R. H. J. Huët.

Voor de Historische Wetenschappen.

- in de 1° Kl. aan: M. H. V. Esser, A. Verkouw.
 » » 2° Kl. a » G. J. Dozy, R. Jesse, A. T. Prijn, J. P. Huyser, M. Rutgers van der Loeff.
 » » 3° Kl. a » J. P. Dozy.
 » » 6° Kl. a » A. Kuyper, H. W. Stufken, R. H. J. Huët, J. A. Huët.

Voor de Wiskundige Wetenschappen.

- in de 1° Kl. aan: M. H. V. Esser, A. Verkouw.
 » » 2° Kl. a » G. J. Dozy, R. Jesse, A. T. Prijn.
 » » 3° Kl. a » J. P. Dozy, A. J. van der Burg.
 » » 4° Kl. a » A. M. Venker, J. Montagne.
 » » 5° Kl. » N. G. Stufken.
 » » 6° Kl. » H. W. Stufken, J. A. Huët, A. Kuyper, R. H. J. Huët.

De *buitengewone* Prijs wegens het grootste aantal van Notae Studii, behaald voor het Vacantie-werk, is toegewezen aan H. W. Stufken.

De Openbare Promotie en Prijsuitdeeling heeft plaats gehad op Zaterdag den 8 September 1855, des namiddags te één ure, in de Stads-Gehoorzaal.

Nadat de Rector, tot opening dezer plegtigheid, een kort verslag had meegedeeld aangaande den staat van het Gymnasium gedurende dezen Gymnasiaal-Cursus, en daarna de namen der Leerlingen had afgelezen, die tot hoogere klassen bevorderd waren en prijzen ontvangen zouden, reikte de Heer President-Curator de Boekgeschenken uit; waarna door den Primus van iedere klasse eene Gratiarum Actio gereciteerd werd, te weten:

in de 1 ^e Kl.	door M. H. V. Esser,	in de Hollandsche Taal.
» » 2 ^e Kl. Afd. a »	G. J. Dozy,	» » Fransche »
» » 3 ^e Kl. » a »	A. J. van der Burg,	» » Hoogduitsche »
» » 3 ^e Kl. » b »	P. A. D. Couvée,	» » Engelsche »
» » 4 ^e Kl. » a »	A. M. Venker,	» » Latijnsche »
» » 5 ^e Kl.	N. G. Stufken,	» » Latijnsche »

Vervolgens traden de vier Leerlingen op, die, na volbragten Cursus, eervol tot de Academie bevorderd werden, en droegen bij het afscheid nemen van het Gymnasium, eene door hen zelven opgestelde Oratiuncula voor.

De leerling H. W. Stufken sprak in het Hollandsch *Over Jeanne Darc of de maagd van Orleans*.

De leerling A. Kuypcr, in het Hoogduitsch, *Ueber Ulfila, Bischof der Visi-Gothen, und seine Gothische Bibelübersetzung*.

De leerling J. A. Huët, in het Fransch, *Sur la vie de Corneille*.

De leerling R. H. J. Huët, in het Latijn, *De litterarum Latinarum senectute s. de causis, quibus factum sit, ut litterarum Latinarum praestantia post mortem Augusti consenuerit brevique tempore ad nihilum venerit*.

Ten slotte wenschte de Rector, uit naam van het Gymnasium, dezen vertrekken den Leerlingen geluk met hunne eervolle bevordering; wekte de overigen, die eerstdaags den nieuwen Cursus zouden aanvangen, op tot aanhoudende vlijt en oppassendheid; en begroette de in den laatsten Cursus aangestelde Docenten, de HH. S. H. Rinkes en G. van Hennekeler, onder leedbetuiging van het aanstaande vertrek des laatstgenoemden; welk vertrek nog daarom zooveel te meer te bejammeren was, dewijl daardoor, behalve de overige belemmeringen, ook nog het plan om de leerlingen der 1^e klasse in de *Beginnelen der Botanica* te onderwijzen, voor eenen onbepaalden tijd zou moeten uitgesteld worden.

Bij de Examina van
lingen angenommen: J. K. F.
H. J. de Graaf, W. P. G.
A. C. Le Poole, G. C. B.
welke allen op de eerste kla

Door de aankomst van de
vier vroeger genoemden, d
Academie bevorderd zijn, n
vang van den nieuwen Curs
R. Jesse (bevorderd naar c
J. A. T. Sperna Weiland
(1° Kl.), en W. F. L. Ros

Deze 41 Leerlingen waren
tember 1855 aldus in de ve

Zesde Klasse: N. G. Stuf
Vijfde " A. M. Venl
Bye, E. Ki
Vierde " a: A. J. van d
van der L
" " b: A. H. J. L.
Derde " a: G. J. Dozy
Huysen.
" " b: W. F. Lee
Tweede " a: M. H. V. Es
" " b: J. E. Hoos
Eerste " H. W. Som
Graaf, H.
J. A. Oude
Suringar,

September 1855.

DAGEN.	UREN.	I. Klasse.	
Maandag.	8	Sicherer.	Hoogdu
	9	Te Winkel.	Holland
	10	Gecomineerd	met IV.
	11		
	2	Rinkes.	Latijn.
Dinsdag.	3	Groen.	Fransch.
	8	Sicherer.	Hoogdu
	9	Te Winkel.	Holland
	10	Fruin.	Geschie
	11	De Vlaam.	Cijferku
Woensdag.	2	Groen.	Fransch.
	3	Rinkes.	Latijn.
	8	Sicherer.	Hoogdu
	9	Rinkes.	Latijn.
	10	Fruin.	Geschie
Donderdag.	11	Groen.	Fransch.
	8	Sicherer.	Hoogdu
	9	Te Winkel.	Holland
	10	Groen.	Fransch.
	11	Rinkes.	Latijn.
Vrijdag.	2	De Vlaam.	Cijferku
	3	Fruin.	Geschie
	8	Sicherer.	Hoogdu
	9	Te Winkel.	Holland
	10	Groen.	Fransch.
Zaterdag.	11	Rinkes.	Latijn.
	2	Groen.	Fransch.
	3	Fruin.	Geschie
	8	Sicherer.	Hoogdu
	9	Te Winkel.	Holland

TABEL VAN DE LESSEN, te geven op het *Stedelijk Gymnasium*

De Openbare Pro-

tember 1855, des namiddags

Nadat de Rector, tot

staat van het Gymnasium

had afgelezen, die tot

Heer President-Curator

Gratiarum Actio gerecited

in de 1^e

" " 2^e

" " 3^e

" " 3^e lenis.

" " 4^e inst.

" " 5^e

Vervolgens traden de

bevorderd werden, en denis.

opgestelde Oratiuncula v

De leerling H. W. Stu

De leerling A. Kuyp

Gothische Bibelübersetzung itsch.

De leerling J. A. Hu

De leerling R. H. J.

causis, quibus factum fuit.

vique tempore ad nihilum lenis.

Ten slotte wenschte de

luk met hunne eervolle sch.

aanvangen, op tot aanhe

gestelde Docenten, de Hf

aanstaande vertrek des

was, dewijl daardoor, b

1^e klasse in de *Beginse*.

uitgesteld worden. lenis.

II. Klasse A.		II. Klasse B.		III. Klasse
Pluygers.	Perrin. Grieksch. De Vlaam. Sicherer. Groen.	Engelsch. Rinkes. Meetkunst. Hoogduitsch. Fransch.	Mythologie.	De Vlaam. Rinkes. Pluygers.
Rinkes.	Latijn.	Perrin.	Engelsch.	Fr
Pluygers.	Grieksch.	Grieksch.		Rinkes.
Rinkes.	Latijn.	Groen.	Latijn.	Pluygers.
Rinkes.	Latijn.	Sicherer.	Hoogduitsch.	Gecombineerd met
	Te Winkel.	Hollandsch.		Gecombineerd met
	Fruin.	Geschiedenis.		Rinkes.
				Fr
Rinkes.	Latijn.	Geschiedenis.		Pluygers.
	Fruin.	Fransch.		Groen.
	Groen.	Engelsch.		Suringar.
	Perrin.			Rinkes.
				La
Rinkes.	Latijn.	Perrin.	Engelsch.	Fr
Rinkes.	Latijn.	Sicherer.	Hoogduitsch.	Pluygers.
Pluygers.	Grieksch.	De Vlaam.	Regtl. teek.	Rinkes.
	Te Winkel.	Hollandsch.		La
	Fruin.	Geschiedenis.		P
	Groen.	Fransch.		De Vlaam.
				M
Rinkes.	De Vlaam.	Meetkunst.		Gecombineerd met
	Latijn.	Groen.	Fransch.	S
	Perrin.	Engelsch.		Suringar.
	Gecombineerd met IV. B.			P
	Fruin.	Geschiedenis.		Pluygers.
Pluygers.	Grieksch.	Sicherer.	Hoogduitsch.	T
	Sicherer.	Hoogduitsch.		Fr
	De Vlaam.	Stelkunst.		Rinkes.
	Latijn.	Groen.	Fransch.	De Vlaam.
	Perrin.	Engelsch.		M

In de maanden December

en, zoolang de post van T

Klasse B. IV. Klasse

	Pluygers.	Griek
Hoogduitsch.		Perr
Hollandsch.	Suringar.	Latijn
		Te W
Meetkunst.		Frui
	Suringar.	Latijn
erd met IV. B.	Suringar.	Latijn
met IV. A. B.		Sich
Latijn.	De Vlaam.	Meer
Engelsch.		Frui
	Pluygers.	Griek
		Gro
Meetkunst.	Suringar.	Latijn
	De Vlaam.	Meer
Engelsch.	Pluygers.	Griek
Meetkunst.		Frui
		De
erd met IV. A. B.		Frui
Regtl. teek.	Suringar.	Latijn
		Gro
	Suringar.	Latijn
erd met III. A.		Perr
Fransch.		Te
	Pluygers.	Griek
Meetkunst.		Sich
	Suringar.	Latijn
	De Vlaam.	Meer
		De
	Pluygers.	Griek
erd met IV. B.	Suringar.	Latijn
Engelsch.		Goe
		Fr

ij beginnen de Lessen te half neg

Bijlage B. OPGAVEN

- sch von Schaefer).
per, Uebungsbuch zum Lesenlernen
In de 1^e Klasse: Boot, Lat. Vor-
In de 2^e Klasse: a. Alscheffski, I
Lat. Leesboek
b. Alscheffski, I
c. Madvig, Lat.
Ovidius, W
d. Boot, Lat. Vor-
Madvig, Lat.
(Leignit 181
r. — Companions of Columbus (Bohn).
Madvig, Lat.
(Ed. Tenbn.)
(Leipzig 185
Madvig, Lat.
Julius Caesar. — R. Chambers,
Virgilius
NB. Ieder
venhage 1853). — Byron, Maseppa.
In de 2^e Klasse: Pluygers, G
Taak. — Anle
dat van Spiera (II din.) aanbevelen.
Xenophon
Grieksch Lexi
(Haarlem 1837). — Schroeder
Anleiding zum
Hist. geogr. Atlas der alten welt von
Anabasis (Ed.
gemeiner Atlas (Weimar 1847).
Homeri Odys
(2^e druk, Denter 1840).
Vol. II. 1852
Homeri Odys
Teuhn. Vol. II
handeling der Aardglobe (Assen 1853).
Deel, Nieuwe Geschiedenis en Geschie-
Platonis Apo
Bruxelles 1843) 3 vol. — G. van
Demosther
In de 6^e Klasse: Beknopte Hebre
atteraria.
In de 1^e Klasse: Brill, Ned. S
2^e stukje. —
Brill, Nederl.
door Michaëlis. — Weytingh,
Helmers,
Brill, Nederl.
J. A. Snell
van Nederland.
theor. en Pract. Leerboek der Algebra
Brill, Nederl.
pinzelen der Meetkunst.
met deze en
Hofdijk, G
theor. en Pract. Leerboek der Algebra,
Brill, Nederl.
Hofdijk, G
theor. en Pract. Leerb. der Algebra,
In de 1e Klasse: Grammaire Fran
an, Beschrijvende Meetkunst.
A. Vinet, 1
Chrestomathie 182).
Chrest. Fr. par 1. door J. W. Gunning (Schoonh. 1848).
Racine (Char
zijn, in een stevigen schoolband te
5e en 6e Kl. Molière (Char
ook iets meer moge gekost hebben.
Alle boeken,

TE DER LEERBOEKEN EN SCHRIJVERS

De Openbare Pro
tember 1855, des namik

VOOR DEN VOLGENDEN CURSUS,
beginnende den 10 September 1855.

Nadat de Rector, tot
staat van het Gymnasiu

Voor het Latijn.

had afgelezen, die tot its
Heer President-Curator sch
Gratiarum Actio gerecite B.

lit. — *Spreekleer*. (Amst. 1847). — *Jacobs*, *Lat. Leesboek voor eerstbeginners* 1^e deel (Utrecht 1851).
sc — *Lat. Spreekleer* (Groningen 1853). — *Bakke*, *Lat. Thematata* (2° dr. Leeuw. 1849). — *Jacobs*,
sc — *voor eerstbeginners* 1^e deel. — *Nepos* (ed. Teubner).
B. — *Lat. Spreekleer*. — *Lectiones Latinae* (2° dr. Utrecht 1851).
e — *Spreekleer* (2° dr. Amst. 1849). — *Bakke*, *Lat. Thematata* — *Inlius Caesar* (Ed. Tenbn. 1853). —
e — *etamorphoses* (Ed. Tauchn. 1845).

in de 1e

— *Boetj.*, Lat. Syntaxis. — *Lectiones Latinae* (2^e dr. Utrecht 1851).
 — *Spraakleer.* — *Bake*, Lat. Themat. — *Julius Caesar.* — *Pinszer*, Prognymasmata Ciceroniana
 (16). — *Siebelius*, Tiocinium Porticum (Leipzig 1858). — *Ovidius* (Ed. Stereot.)
 — *Spraakleer.* — *Bake*, Lat. Themat. — *Cicero de Senectute* (Ed. Teubn.) *Cicero*, pro Snlla
 (Ed. Stereot.). — *Seuffert*, Lezwätsche aus Griechischen und Lateinischen Schriftstellern
 (1841). — *Ovidius*, (Ed. Stereot.) — *Virgilius*, (Ed. Stereot.)
 — *Spraakleer.* — *Cicero de Officiis* ed. Zumpt. (Brunsvigae 1837). — *Livius* (Ed. Stereot.).
 — *Ed. Stereot.* — *Noratius* (Ed. Stereot.). — *Terentius* (Ed. Stereot.).
 Leerling zal moeten hebben *Kaercher's Lexicon Mantale Latinum* cur. *J. Boscha*.

Voor het Grieksch.

Vervolgens traden de
bevorderd werden, en
opgestelde Oratiuncula v

grieksch Schrift volgens Handschriften der 16^e en 12^e eeuw. — Pinygers, Leerboek der Grieksche Letteren, met de overzetting van de Griekse Letteren uit het Grieksch in het Nederduitsch, van Val. C. Fr. Rost. I Theil. — Is Anabasis (Ed. Teubn. 1849). — Grieksch Hollandsch Lexicon van Schmidt. — Duitse Letteren van Schmidt.

De leerling H. W. Stu

a (Ed. Teubn. 1850). — Xenophontis Memorabilia (Ed. Teubn. 1850). — Lucianus (Ed. Teubn.

De leerling A. Kuyp

— Anleitung zum Uebersetzen aus dem Deutschen in das Griechische von Val. C. Fr. Rost. I Theil.
— (El Tankar 1850) — Haggadot (El Tankar) — Injira (El Tankar 1852) — Injira (El

Gothische Bibelübersetzung

1852). — Anleitung zum Uebersetzen aus dem Deutschen in das Griechische von V a l. C. Fr. Rost. II. Theil.

De leerling J. A. H u

Scholia Socr., Crito et Phaedo ed. R. B. Hirschig (editio minor, Traiecti ad Rhenum 1853). —
ibid. (Ed. Tenbr. Vol. I 1853).

De leerling R. H. J.

Voor het Hebreeuwsch.

caussis, quibus factum f
vique tempore ad nihilum

...uwsche Spraakkunst, door P. J. Veth.

vigae tempore ad nihilum

Voor het Nederlandsch.

praakleer voor de lagere Scholen. — Andriessen, Verzameling van opstellen met fouten, 1, en

Ten slotte wenschte d
luk met hunne eervolle

1ste Tollens, Heemkerks Overwintering op Nova Zembla, (uitgaaf voor de scholen).
3de Spraakleer voor de lagere Scholen. — Andriessen, Opstellen met founten, 1^e en 2^e stukje. —
de Hollandsche Natie.

aanvangen, op tot aan
gestelde Docenten, de H.
aanstaande vertrek des

1 Spraaakeer voor de lagere Scholen. — Lulo fs, Kalkographie of Opstellen met deze en gene feilen. —
1 ert, Schets van de Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. — Van der Palm, Gedenkschrift
1 ls Herstelling.

aanstaande vertrek des

Spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. — Lulofs, Kakographie of Opstellen

was, dewijl daardoor, b

— gene feilen. —
— geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. — M. Siegenbeek. Proeven van Nederduitsche Dichtkunde.

1e klasse in de *Beginse*

Spraakleer ten gebuikc bij inrichtingen van hooger onderwijs. — Lulofs, Kakographie. —

uitgesteld worden.

Voor het Fransch.

çaise selon l'Acad. — Exercices sur la Gramm. Fr. selon l'Acad. — Chrestomathie Française par
Vol. 1. Littérature de l'Enfance.

rançaise par A. Vinet, Vol. I, Littérature de l'Enfance.

A. Vinet, Vol. II, Littérature de l'Adolescence.

— sentier of Dilot). — Chrest. Fr. par A. Vinet, Vol. III. Litt. de la Jeunesse et de l'Age mur.

pentier of Didot). — Chrest. Fr. par A. Vinet, Vol. III. Litt. de la Jeunesse et de l'Âge mur.

in vorige klassen gebruikt, moeten bewaard worden.

Voor het Hoogduitsch.

- In de 1^e Klasse: W. G. Brill, Hoogd. Spraakl. (Zatphen 1855) — K. E. P. Wackernagel, Deutsches Lesebuch, 1^e Deel — Gellert's Feblen.
 » 2^e » K. E. P. Wackernagel, D. L., 2^e Deel. — Uhland's Gedichte.
 » 3^e » K. E. P. Wackernagel, D. L., 3^e Deel. — Uhland's Gedichte.
 » 4^e » Schiller's Wallenstein. — Schiller's Gedichte.
 » 5^e » Schiller's Maria Stuart. — Schiller's Gedichte.
 » 6^e » Schiller's Wilhelm Tell. — Goethe's Gedichte. (Auswahl zum Schulgebrauch von Schaefer).
 In Afd. B. 2^e en 3^e Kl. dezelfde boeken als in de 2^e en 3^e Kl. van Afd. A. benevens Kämpfer, Übungsbuch zum Lesenlernen geschriebener deutscher Schrift, nebst Anleitung zum Briefschreiben. — In de 4e Kl. B. dezelfde boeken als in Afd. A. benevens Ippel, Verzameling van koopmanbrieven ter vertaling enz.

Voor het Engelsch.

- In de 2e Klasse: a. Grammaire pratique de la langue Anglaise. — Cours de Thèmes par F. Sedler (le dernière Ed. de Truchy, Paris). — English Doctus. (Pt. I.) C. H. G. N. (Rotterdam 1855).
 » » » b. Derselfe els in a. — Cours gradué de la langue Anglaise, troisième partie, par F. Sedler (Truchy, Paris). — W. Irving, Voyages of Columbus. Abridged by the author (Baudry) or (Tegg, London).
 » » 3e » a. Grammaire pratique etc. als in 2e a. — Selections of English Prose Lindo.
 » » » b. Gramm. prat. etc. — Cours gradué de la langue Anglaise, 3e partie, par F. Sedler. — Companions of Columbus (Bohn).
 » » 4e » a. Grammaire prat. etc. — Irving's Tales of the Alhambra. (London Bohn's Shilling Series).
 » » » b. Murray's English Grammar, small 8vo, 4th of later Ed. York. — Exercises for the same. — Macaulay's Hist. of England (Tanchin). — Byron, Childe Harold. (John Murray London).
 » » 5^e » Grammaire prat. etc. — Tales of a Traveller, Irving. — Shakespeare, Julius Caesar. — R. Chambers, English Literature. K. H. Vink, (Kirberger, Amst. 1855).
 » » 6^e » Grammaire prat. etc. — Selections from Macaulay's History of England (Soman, 's Gravenhage 1853). — Byron, Mazeppa. R. Chambers, English Literature. K. H. Vink, (Kirberger, Amst. 1855).
 NB. Ieder leerling zal een bruikbaar Handwoordenboek voor de Engelsche Taal moeten hebben: dat van Tibbins, van Nugent of van Dennenfeller Utrecht. Als grooter woordenboek wordt dat van Spiers (11 dln.) aanbevolen.

Voor de Geschiedenis en Aardrijkskunde.

- In de 1^e Klasse: Becker, Verkorte Algemeene Geschiedenis, 1^e Deel, Oude Geschiedenis (Haarlem 1837). — Schroeder Steinmetz, Algemeene Grondbeginselen der Aardrijkskunde (4^e uitg.). — Hist. geogr. Atlas der elten welt von Kiepert (9te Aufl. 1851). — Weiland und Kiepert, Compendiöser ellgemeiner Atlas (Weimar 1847).
 » » 2^e » Derselfe boeken als in de 1^e Klasse. — Elberts, Geschiedenis des Vaderlands (2^d druk, Diverter 1849).
 » » 3^e » a. Derselfe boeken als in de 2^e Klasse. — Becker, Alg. Gesch. 2^e Deel, Middelleeuwen.
 » » » b. Derselfe boeken als 3e a. — G. van Heunckeler, Handleiding voor de behandeling der Aardglobe (Assen 1853).
 » » 4e » Derselfe boeken als in de 3e Klasse a. — Becker, Alg. Gesch. 3e, 4e en 5e Deel, Nieuwe Geschiedenis en Geschiedenis van onzen tijd. — Michelet, Précis de l'histoire moderne (Pantheon, Bruxelles 1843) 2 vol. — G. van Heunckeler, Handl. voor de behand. der Aardglobe.
 » » 5e » } Derselfe boeken als in de 4e Klasse.
 » » 6e » }

Voor de Antiquiteiten, Mythologie en Historia Litteraria.

- In de 4e Klasse: Van Limburg Brouwer, Handboek der Mythologie.
 » » 5^e » } Bojesen, Handboek der Romeinsche en dat der Grieksche Antiquiteiten, vertaald door Micheëlia. — Weytingh,
 » » 6^e » } Compendium Historiae Litterariae (Ed. 4°).

Voor de Wiskunde.

- In de 1^e Klasse: H. Strootmen, Beginselen der Cijferkunst, 1^e Deel.
 » » 2^e » H. Strootmen, Beginselen der Cijferkunst, 2^e Deel. — F. Legerwey, Theor. en Pract. Leerboek der Algebra of Steekunst, 1^e Deel (Dordr. bij Lagerwey). — J. Bedon Ghyben, Beginselen der Meetkunst.
 » » 3^e » } H. Strootmen, Beginselen der Cijferkunst, 2^e Deel. — F. Legerwey, Theor. en Pract. Leerboek der Algebra,
 » » 4^e » } 1^e en 2^e Deel. — J. Bedon Ghyben, Beginselen der Meetkunst.
 » » 5^e » }
 » » 6^e » } H. Strootmen, Beginselen der Cijferkunst, 2^e Deel. — F. Legerwey, Theor. en Pract. Leerb. der Algebra, 1^e en 2^e Deel. — J. Bedon Ghyben, Beginselen der Meetkunst.
 Afd. b. 2^e, 3^e en 4^e Kl. Derselfe boeken als in de 2^e, 3^e en 4^e Kl. Afd. a. — H. Strootmen, Beschrijvende Meetkunst.

Voor de Natuur- en Scheikunde.

- In de 3^e en 4^e Kl. b. } P. van der Burg, Eerste Grondbeginselen der Natuurkunde (Gouda 1852).
 » » 5^e » 6^e » } Stukherdt Scheikunde van het onbewerkte rijk en bewerkte rijk, vert. door J. W. Guuning (Schoonh. 1848).
 NB. Het wordt iederen Leerling eengeraaden de Boeken reeds dadelijk, als zij nog nieuw zijn, in een stevigen schoolband te laten inbinden. Op den duur is dit veel voordeliger, hoeczeer de aanschaffing dan ook iets meer moge gekost hebben.

Hollandsche Werken.

VAN DER AA, Geschiedenissen der vereenigde Nederlanden. Voor de vaderlandsche jeugd. Met platen en portretten. Amsterdam 1793—1795. 25 dln.

Het Nederlandsch A B-Boek; behelzende in het kort voor de jeugd alle de voornaamste merkwaardigheden onzes Vaderlands, van deszelfs opkomst af tot heden toe. Met platen en een kaartje van het Koninkrijk der Nederlanden. 's Gravenh. 1823.

J. L. DUBOIS, de Dierenwereld in hare gaardheid en verrigtingen. Opgehelderd door 470 Houmaee-figures. Gouda 1853.

Geschenk van Dr. G. van Hannakeler.

G. ENGELBERTS GERBRITS, het leven en de regering van Z. M. Willem I, Koning der Nederlanden. Met vier staalplaten. Amsterdam 1845.

P. G. WITSEN GEYSBEEK en G. ENGELBERTS GERBRITS, Schoonheden en merkwaardige tafereelen uit de Nederlandsche Geschiedenis. Met platen. Amsterdam 1825—29. 8 dln.

G. VAN HENNEKELER, Verhandeling over de primitieve wortels van alle getallen, en hance toepassing op de decimale breuken. Leyden 1855.

Geschenk van Dr. G. van Hennekeler.

ABW. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, Rede bij de plechtige ontbulling van het standbeeld van Prins Willem den Eersten, op den 17 November 1845 gehouden. — 2° druk. — Leeuwarden 1845.

Geschenk van Prof. J. van der Hoeven.

J. VAN DER HOEVEN, Redvoeringen en Verhandeligen. Amsterdam 1849.

Geschenk van Prof. J. van der Hoeven.

J. C. DE JONGE, Levens-beschrijving van Johan en Cornelis Evertsen, Luitenant-Admiralen van Zeeland. Met platen. 's Gravenhage 1820.

J. H. VAN KOTEN, de Galvanische Stroom, toegepast op Electromagnetische Telegrafen en Uurwerken. Met vier platen. Amsterdam 1855.

A. J. LASTDRAGER, Geschiedenis des Vaderlands voor jonge lieden. Met platen. Haarlem.

H. LEMAIRE, Barthelemy's reize van den jongen Anacharnis door Griekenland verkort. Uit het Fransch vertaald door J. W. L. F. Ippel. Met platen. Amsterdam 1823. 2 dln.

J. VAN LENNEP, De voornaamste geschiedenissen van Noord-Nederland, aan zijne kinderen verhaald. Amst. 1850—54. 4 dln.

Geschenk van den Hr. S. H. Rinkes.

Levensschetsen van beroemde en merkwaardige Vrouwen; versnied met derzelver afbeeldels. Rotterdam 1825.

Geschenk van Dr. R. Fruin.

W. M. LOGEMAN, Beginselen der Werktuig-kennis. Met 3 nitalaande platen. Haarlem 1853.

A. LOOSJES PZ., Het leven van Maartij Lijnsdager. Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de zeventiende eeuw. Nieuwe, gewdkoopte uitgave. Schiedam 1855. 4 dln.

J. F. MARTINET, Katechismus der Natuur. Zesde, aanmerklijk vermeerderde, en naar den tegenwoordigen staat der Natuorkennis verbeterde Druk. Met platen. Zalt-Bomm. 1823—29. 4 dln.

Geschenk van Dr. J. H. Oosterdijk te Arnhem.

Natuorkunde en ophelderende Aanmerkingen over J. F. Martinet's Katechismus der Natuur, door J. de Vries. Amst. 1829. 4 dln.

Geschenk van denzelfden.

J. F. MARTINET, het Vaderland en het vereenigd Nederland, bevattende eene volledige aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der 17 Nederlandsche provinciën en van het Groot-hertogdom Luxemburg. Derde, zeer veel vermeerderde en geheel op nieuw bearbeide Druk. Met kaarten en platen. Zalt-Bommel 1830—33. 6 dln.

Geschenk van denzelfden.

Merkwaardigheden uit de nieuwere Griekse Geschiedenis, of belangrijke voorvallen der Hellenen van 1770 tot op deze dagen. Met platen. Rotterdam 1829.

Geschenk van Dr. W. H. D. Swinging.

Museum van Natuurlijke Historie. Beschrijving der Zoogdieren, volgens Buffon, in de volgorde van Cuvier, en met eene inleiding door Ch. d'Orbigny, met 140 Afbeeldingen, getekend door Victor Adam. 's Gravenhage 1843.

Geschenk van Mr. Paul H. Berkhout.

Oostersche Vertellingen uit de Duizend-en-één nacht. Naar de Hoogduitsche bewerking van M. Clandius, voor de Nederlandsche jeugd uitgegeven door J. J. A. Goeverneur. Groningen 1855.

MUNGO PARK, Reize in de binnenlanden van Afrika, gedurende de jaren 1795, 1796 en 1797. Benevens een Aangangsel, behelzende aardrijkskundige ophelderigen over Afrika, door den majoor Kennel. Met kaarten en platen. Naar de derde uitgave uit het Engelsch vertaald. Haage 1801. 3 dln.

Het leven en staatsbestuur van William Pitt. Naar het Engelsch. Met 's mans portraat. Haarlem 1806.

Geschenk van Dr. W. H. D. Swinging.

Het leven van Mich. Adrz. de Ruyter. 1607—1670. 's Gravenhage 1844—48. 3 dln.

Sporen van de Natuurlijke Geschiedenis der Schepping, of schepping en voortgaande ontwikkeling van planten en dieren, onder den invloed en het bekeer der natuurnetten. Uit het Engelsch vertaald door J. H. van den Broek. — 3° druk. Utrecht 1854. 2 dln.

JOH. SPORSCHIL, Geschiedenis van den grooten Wereldstrijd in de jaren 1813, 1814 en 1815. Naar het Hoogduitsch bewerkt en met aantekeningen voorzien door J. J. Ahbink. Met portretten en platen, en gelithogr. plannen der opmerkelijkste Veldslagen en Gevechten. Amst. 1842—47. 2 dln.

Het Stoomwerktuig, populair beschreven en verklaard. Met eene groote gekleurde Afbeelding ener Stoommachine van dubbele werking met condensatie. Amsterdam 1854.

G. THOMPSON, Reizen en Ontmoetingen in het Zuiden van Afrika, behelzende een Overzicht over den tegenwoordigen toestand van de Kaap-kolonie. Uit het Engelsch vertaald. Met platen. Groningen 1828. 2 dln.

L. H. VERWEY, de Aarde en hare voortbrengelen, bewerkt voor beschaafde standen, inzonderheid voor Gymnasien en Instituten van middelbaar onderwijs. 's Gravenhage 1852—55. 4 din.

1° d. de Vorming der Aarde.

2° d. de Delfstoffen.

3° d. de Planten.

4° d. de Dieren.

Geſchenk van Prof. J. van der Horven.

G. VROLIK, Algemeene begrippen der Natuurlijke Geschiedenis en Dierkunde. — met 21 Afbeeldingen. — Amsterdam 1853.

P. WEEDA, Nederlands heldendaden ter Zee. Een leesboek voor jongelingen. Leyden 1833. 2 din.

Leven van Willem den Eersten, Prins van Oranje. Met honderd dertig vignettes. 's Gravenhage 1847.

L. A. DE WINKEL, Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn, tijdschrift voor de werkdagige beoefening, vergelijking en veredeling onzer moedertaal. Tweede jaargang. 's Gravenhage 1854.

Geſchenk van Dr. L. A. de Winkel.

Fransche Werken.

C. O. BARBAROUX, Résumé de l'Histoire des États-Unis d'Amérique. Bruxelles 1824.

F. BODIN, Résumé de l'Histoire de France jusqu'à nos jours. 5e Edition. Bruxelles 1823.

F. BODIN, Résumé de l'Histoire d'Angleterre. 3e Edit. Brux. 1824.

J. O. DELEPIERRE et J. PERNEL, Histoire du règne de Charles-le-Bon, précédée d'un résumé de l'Histoire des Flandres depuis les temps les plus reculés, et suivi d'un Appendice de ce qui s'est passé depuis la mort de ce prince jusqu'à la paix de Melin. Bruxelles 1830.

CONST. DUMERIL, Traité élémentaire d'Histoire Naturelle. Seconde édition, avec 33 planches. Paris 1807. 2 voll.

T. I. cont. la Minéralogie et la Botanique.

T. II. cont. la Zoologie.

Geſchenk van Prof. J. van der Horven.

Italie Pittoresque. Tableau historique et descriptif de l'Italie, du Piémont, de la Sardaigne, de Malte, de la Sicile et de la Corse, par MM. de Norvins, Ch. Nodier, Alex. Dumas etc. Orné de dessins inédits de Mme Haudebort-Lescot, M^m. le comte de Forbin, Granet etc. Paris 1837.

TH. JUSTE, Histoire de Belgique, illustrée par l'élite des artistes Belges. Bruxelles 1842.

Le Baron de KOFF, Histoires d'Allemagne, de Prusse, d'Autriche et de Suisse, depuis les temps les plus reculés jusqu'à

nos jours. Ouvrage orné d'environ 30 belles planches gravées sur acier, représentant les principaux Sites et Monuments, ainsi que les Costumes civils, militaires et religieux des différents peuples décrits dans ce volume. Paris 1844.

ALPH. RABBE, Résumé de l'Histoire de Portugal, depuis les premiers temps de la Monarchie jusqu'en 1823. Brux. 1824. 2 voll.

A. SCHEFFER, Résumé de l'Histoire de l'Empire Germanique. Bruxelles 1824.

J. F. SIMONOT, Résumé de l'Histoire d'Espagne jusqu'à nos jours. Bruxelles 1823.

L. THIÉSSÉ, Résumé de l'Histoire de Pologne. Bruxelles 1824.

Hoogduitsche Werken.

M. R. BRUCK, Chronologische Tabelle der Deutschen Literatur. Gonda 1855.

Geſchenk van Dr. Sicherer.

Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände, CONVERSATIONS-LEXIKON. In zwölf Bänden. Achte Originalanfrage. Leipzig 1838—1839.

Geſchenk van Dr. R. Fruin.

MATTHISSON'S Gedichte. Fünfte Auflage. Zürich 1815.

Geſchenk van Dr. W. H. D. Suringar.

FR. LÖBKER, Reallexikon des classischen Alterthums für Gymnasien. Im Verein mit mehreren Schulmännern herausgegeben. Leipzig 1855.

P. W. QUACK, die Holländer auf Nova Zembla, Gedicht von H. Tollens. Aus dem Holländischen von F. M. Dittenhofer. Mit einem erklärenden Anhang und 60 xylographischen Bildern nebst einer Karte von Nova Zembla, für die Jugend herausgegeben. Stuttgart 1850.

Engelsche Werken.

GOLDSMITH, the Vicar of Wakefield. Paris 1830.

Geſchenk van Dr. R. Fruin.

GOLDSMITH'S History of Greece, abridged. A new edit. in two volumes. Paris 1817.

Geſchenk van denzelfden.

THOM. BAB. MACAULAY, the History of England. Leipzig 1855. Vol. IV—VIII.

Geſchenk van den Hr. L. D. Suringar.

P. FARLEY, Tales of Animals, comprising Quadrupeds, Birds, Fishes, Reptiles, and Insects. 3d Edition. With numerous engravings on wood. London 1833.

NASCHRIFT.

In de Leydsche Courant van Maandag, 26 November 1855 N°. 143 is openbaar gemaakt een Berigt aangaande het Stedelijk Gymnasium, dat blijkbaar afkomstig is van iemand, die, door bijzondere omstandigheden, de daarin vermelde zaken heeft kunnen vernemen, en alzoo in staat was eene vrij belangrijke statistieke opgaaf mede te deelen van de resultaten, die het Stedelijk Gymnasium sedert de oprigting heeft opgeleverd. De ondergeteekende althans rekent dit stuk als van genoegzaam aanbelang om het te dezer plaatse in te lasseten en aan de vergetelheid te ontrukken; doch hij zal zich veroorloven daarin zoodanige wijzigingen te brengen, als eene gezette narekening hem bewezen heeft noodzakelijk te zijn, wil het in alle opzigten met de waarheid overeenkomen.

»In de 15 eerste jaren, die er sedert de oprigting van het Stedelijk Gymnasium verlopen zijn (1840—1854), hebben — behalve het aanzienlijk getal, dat tot andere betrekkingen is overgegaan en waaronder 4 waren, die met goed gevolg het Examen van toelating hebben afgelegd bij de Militaire Geneeskundige School te Utrecht, 3 bij de Academie te Delft en 1 bij die te Breda — twee en zestig leerlingen het Gymnasium verlaten om hunne studien op de Academie voort te zetten. Van die 62 zijn

(A) 29 van de School gepromoveerd;

(B) 33 naar de Academie vertrokken, voordat zij den vollen School-cursus hadden afgehoopen.

Zij hebben hun eerste Academische examenen met de volgende uitkomst afgelegd:

A. Van de 29 leerlingen, die van het Gymnasium gepromoveerd zijn, heeft 1 zijne studie aan de Utrechtsche Academie volbragt, en is 1 overleden voor dat hij eenig examen heeft kunnen doen. Van de overige 27 hebben 10 een Candidaats-examen in Letteren of Natuurkundige Wetenschappen afgelegd: 5 met den 1sten, 4 met den 2^{den}, 1 met den 3^{den} graad.

De nog overblijvende 17 hebben propaedeutische examens afgelegd, en wel 16 op den gewonen tijd (d. i. voor toekomstige Godgeleerden en Geneeskundigen op het eind van het 2de Academiejear, voor toekomstige Regtsgeleerden op het eind van het 1ste Academiejear), 1 heeft het propaedeut. examen voor de Regten in zijn tweede studiejaar afgelegd.

Van deze 17 Propaedeutici deden 6 het examen met den 1sten, 10 met den 2^{den}, 1 met den 3^{den} graad.

Dus zijn door de 27 leerlingen, welke van het Stedelijk Gymnasium gepromoveerd zijn, behaald 11 eerste, 14 tweede, 2 derde graden.

B. Van de 33 leerlingen, die naar de Academie vertrokken zijn, voordat zij den vollen School-cursus hadden afgehoopen, heeft 1 zijne studie te Amsterdam volbragt, en is 1 naar Utrecht vertrokken; terwijl 2 zich nog aan het eerste Academische examen moeten onderwerpen. Van de 29, die overblijven, hebben 5 een Candidaats-examen gedaan in Letteren of Natuurkundige Wetenschappen; 3 met den 1sten, 2 met den 2^{den} graad.

De nog overige 24 hebben propaedeutische examens afgelegd; en wel 19 op den gewonen tijd, 3 één jaar later, 2 twee jaren later.

Van deze 24 Propaedeutici deden 3 het examen met den 1sten, 11 met den 2^{den}, 10 met den 3^{den} graad.

Dus door de 29 leerlingen, die naar de Academie vertrokken zijn, zonder den School-cursus te hebben volbragt, zijn behaald 6 eerste, 13 tweede, 10 derde graden."

De Ondergeteekende onthoudt zich thans over deze resultaten uit te weiden, en laat liever het oordeel aan den bescheiden Lezer over. Voor het tegenwoordige is het hem genoeg geweest deze statistieke opgaaf hier ter plaatse weder te laten afdrukken; terwijl hij den Steller, onder dankbetuiging voor zijne genomene moeite, verzoekt de gemaakte wijzigingen wel ten goede te willen houden. Ook stelt hij zich voor om voortaan deze opgaaf, telkens om de vijf jaren, in het uit te geven Programma te vervolgen.

W. H. D. SURINGAR.

TWEEDE NASCHRIFT.

De uitgaaf der hiervoor staande bladzijden, die reeds in het begin van December des vorigen jaars afgedrukt lagen, heeft tot dus verre niet plaats gehad wegens de gewigtige reden dat de *Verhandeling*, die het *Zeventiende Verslag* zou vergezellen, nog niet gereed was.

De Ambtgenoot, die de *Verhandeling* schrijven zou, heeft, bij de bewerking van zijn onderwerp zooveel stof tot onderzoek ontdekt, maar ook zooveel zwarigheden ontmoet en teleurstelling ondervonden, dat hij zich genoopt gevoeld heeft om, toen er reeds een begin met het drukken moest gemaakt zijn, het Collegie van III. Curatoren te verzoeken dat de uitgaaf van zijne *Verhandeling* met het *Zeventiende Verslag* een jaar mogt worden uitgesteld om dan tegelijk met de *Verhandeling* van het *Achttiende Verslag* te worden uitgegeven.

Het Collegie heeft dit verzoek met toegevendheid ingewilligd, onder bepaling echter dat beide *Verhandelingen* in 1856 niet in één bundel, maar ieder achter het *Verslag*, waartoe zij behoorde, zouden moeten worden uitgegeven. Ten einde evenwel voortaan geene belemmering ontstaan zou in de uitgaaf van de *Jaarlijkse Verslagen*, hebben Curatoren in hunne Vergadering van 5 Julij 1856 bepaald: „dat, zoo in het vervolg eene *Verhandeling*, die bij een *Verslag* van het Gymnasium behoort, niet binnen den bepaalden termijn is ingeleverd, het *Verslag* zonder de *Verhandeling* zal worden uitgegeven, en de oorzaak van het niet verschijnen der *Verhandeling* in het *Verslag* zal worden medegedeeld.” Hoezeer ik ten volle overtuigd ben van de gegronde redenen, die tot het nemen van zoodanig Besluit geleid hebben; zoo wensch ik echter in het belang der Wetenschap, dat het nimmer noodig zal zijn, dat dit in toepassing gebragt worde. En evenwel zou dit nu reeds dadelijk het geval hebben moeten worden, vermits de Schrijver der verwachte *Verhandeling*, na ook nu weder in de laatst verloopene Vacantie nieuwe belemmering in de voltooiing van zijnen arbeid ondervonden te hebben, zelfs thans nog niet stellig belooven durft dat zijn opstel vóór het einde van dit jaar voor den druk zal kunnen gereed wezen.

Toen mij onder deze omstandigheden gevraagd werd, of ik welligt in de gelegenheid ware de ledige plaats met eenig geschrift van mijne hand aan te vullen; heb ik tot mijn leedwezen moeten antwoorden, dat ik thans niets van eigen arbeid zooverre gereed had dat het dadelijk ter perse kon gegeven worden; doch, wilde men zich vergenoegen om voor dezen keer het werk van een ander voor lief te nemen — gelijk elders nu en dan in een verlegen oogenblik gedaan is — dat ik dan bereid was een gedeelte af te staan van een grootendeels onuitgegeven geschrift van Prof. Gronovius; met welks gereedmaking voor de pers ik mij in de laatste jaren had bezig gehouden, en hetwelk thans zooverre gevorderd is dat er spoedig een begin met het drukken zal kunnen gemaakt worden.

Ofschoon ik bij het doen van mijn aanbod wel de gedachte had, dat dit eene geschikte gelegenheid zijn kon om den Lezers eene voorproef te geven van hetgeen er in het uitgegeven werk van dien Geleerde zal worden aangetroffen; terwijl het tevens een gereed middel worden kon om hier of elders eenen Uitgever te vinden: zoo was er toch vooral eene andere reden die mij hiertoe gebragt heeft. De Instelling namelijk om bij het jaarlijks uit te geven Verslag eene Verhandeling te voegen, sedert 1841 hier te lande het eerst te Leyden begonnen, en in de laatste jaren ook elders in het Vaderland nagevolgd, zag ik zoo gaarne onafgebroken volgehouden, omdat ik overtuigd ben van de groote nuttigheid, die daaraan in meer dan een opzigt verbonden is. Worden immers alzoó eensdeels de Docenten in de heilzame verplichting gebragt om zich ook eens, ieder op zijne beurt, buiten de School te doen hooren; aan den anderen kant vindt het Publiek daarin den waarborg voor de bekwaamheid of althans voor de voortgezette studie van hen, aan wie het Onderwijs is toevertrouwd. Of moet ik hierbij nog wijzen op den aanwinst, dien de Wetenschap, naar het oordeel van bevoegde regters, reeds gedaan heeft door de verschijning van Verhandelingen, die anders welligt nooit het licht zouden hebben gezien? Voeg hierbij, hetgeen op zich zelf reeds een gewigtig voordeel is, dat men met reden verwachten mag dat die wetenschappelijke verhandelingen, hoedanig dan ook, aan de daarvoor gehechte Verslagen, zoo al niet een bestendig, althans een langduriger behoud in deze en gene boekverzameling zullen verzekeren, dan indien zij op zich zelve werden uitgegeven; welke Verslagen — hoezeer voor het tegenwoordige slechts voor hen, die daarin betrokken zijn, niet geheel onbelangrijk — in de toekomst, als de Jaarboeken van het Gymnasium, wie weet tot welk nut verstrekken kunnen.

Ten einde dan alzoó het Zeventiende Verslag niet zonder Verhandeling in het licht zoude behoeven gegeven te worden, zal ik in de plaats van de verwachte Verhandeling — wier uitgaaf tot 1857 verdaagd is — hier, onder goedkeuring van H.H. Curatoren, laten volgen

IOH. FRED. GRONOVII LECTIONUM TULLIANARUM PARTICULA; TOTIUS OPERIS NOX EDENDI PROLUSIO.

Doch ik doe dit niet zonder daarbij de toegevendheid der Lezers te hebben ingeroepen, die ik gevoel grootelijks te behoeven omdat ik optreed met het werk eens anderen. Indien ik het belevén mag dat de taak om eene Verhandeling te leveren na eenige jaren weder mijne beurt wordt, dan zal ik trachten gereed te zijn met iets van eigen arbeid, zoo als ik vroeger tweemaal gedaan heb, in 1842 en 1846.

W. H. D. SURINGAR.

